

RITHY PANH
CHRISTOPHE BATAILLE

ELIMINAREA

POVESTEA UNUI SUPRAVIETUITOR
DIN INFERNUL KHMERILOR ROSII

CORINT

RITHY PANH
CHRISTOPHE BATAILLE

ELIMINAREA

POVESTEA UNUI SUPRAVIEȚUITOR
DIN INFERNUL KHMERILOR ROȘII

RITHY PANH
CHRISTOPHE BATAILLE

ELIMINAREA

POVESTEA UNUI SUPRAVIEȚUITOR
DIN INFERNUL KHMERILOR ROȘII

Traducere de Cătălina Mihai
Cuvânt-înainte de Marius Oprea

CORINT

RITHY PANH (n. 1964) este un regizor, scenarist și director de imagine, bine-cunoscut pentru filmele sale care prezintă ororile genocidului din Cambodgia, în perioada Partidului Comunist al khmerilor roșii, care au provocat moartea familiei sale. Printre peliculele regizate se numără: *Bophana, une tragédie cambodgienne* (premiul Planète Câble, 1996), *S21 – la machine de mort Khmère rouge* (premiul pentru cel mai bun documentar la Festivalul internațional de film de la Valladolid, premiul pentru cel mai bun documentar la Festivalul internațional de film de la Hong Kong) și *L'image manquante* (premiul *Un Certain Regard* la Festivalul internațional de film de la Cannes). A scris și câteva cărți, printre care: *La machine khmère rouge* (împreună cu Christine Chaumeau) și *Le papier ne peut pas envelopper la braise* (împreună cu Louise Lorentz).

CHRISTOPHE BATAILLE (n. 1971) este un scriitor francez contemporan, care lucrează la Grasset din 1997. Primul său roman, *Annam* (1993), a câștigat două premii literare importante, și a fost urmat de *Absinthe* (1994), care a fost bine primit de criticii de la acea vreme. Printre alte cărți se numără: *Vive l'enfer* (1999), *J'envie la félicité des bêtes* (2002), *Quartier général du bruit* (2006). Din ianuarie 2007, scriitorul susține Bibliothèques Sans Frontières (Biblioteci fără frontiere), o organizație non-guvernamentală care sprijină accesul la educație în țările în curs de dezvoltare.

Redactare: Camelia Bădașcu

Tehnoredactare computerizată: Mihaela Ciufu

Coperta: Andreea Apostol

Rithy Panh, Christophe Bataille, *L'Élimination*

Copyright © Editions Grasset & Fasquelle, 2012

All rights reserved.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin

Editurii CORINT, imprint al GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN 978-973-135-809-3

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PANH, RITHY

Eliminarea: povestea unui supraviețuitor din infernul khmerilor roșii /

Rithy Panh, Christophe Bataille; trad.: Cătălina Mihai; pref.: Marius Oprea. -

București : Corint, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-973-135-809-3

I. Bataille, Christophe

II. Mihai, Cătălina (trad.)

III. Oprea, Marius (pref.)

94(596)(0:82-94)

82-94=135.1

CUVÂNT-ÎNAINTE

Revoluționarii nu zâmbesc

Christophe Bataille, ziarist francez, s-a întâlnit întâmplător cu un refugiat cambodgian care a trăit odiseea supraviețuirii în anii khmerilor roșii. Rithy Panh a reușit să fugă la timp din acel iad și și-a găsit curajul de a-l descrie. Ambii autori ai cărții sunt în prezent personalități recunoscute – primul a fost mai întâi contabil la o firmă de produse cosmetice, apoi a ajuns prozator de succes; al doilea, dintr-un copil scăpat ca prin minune din lagărele cambodgiene și cele ale refugiaților din Thailanda (familia sa pierind în „câmpurile morții”), și-a găsit șansa în Franța. Rithy Panh a fost de mai multe ori nominalizat la Cannes pentru documentarele sale despre ceea ce se întâmplă în Asia de Sud-Est.

Această carte este o descriere, așa cum un chirurg descrie tăietura în carne, pe măsură ce o face. Nu întâmplător folosesc acest termen: descriere. În fond, ceea ce veți citi este o coborâre în infern; cum altfel? Cum să poți, cu o justă măsură, emite judecăți asupra unor asemenea cruzimi precum cele povestite în paginile cărții?

Comunismul asiatic are nuanțe nemaiîntâlnit de dure. Împrumutând din autocrația feudală (de altfel de dată recentă), acest tip de comunism nu cunoștea, într-adevăr, crușarea. Pentru asiatici, a devenit o religie dominantă în timp scurt, a înlocuit blândețea tradițiilor și a religiilor cu ura, o nouă formă – mult mai radicală – a disprețului unei caste față de alta. Astfel, în câțiva ani sau într-un deceniu-două, ideologia s-a transformat acolo în religie, preoții în activiști și omul în sclav, în numele libertății lui, disprețul de castă fiind înlocuit cu ura de clasă.

Cambodgia nu a făcut excepție. Fostă colonie franceză până în 1953, cu o veche tradiție și dinastie monarhică, această țară mică de pe malurile Mekongului a fost prinsă întotdeauna în războaiele zonei. Mai nou, între americani și chinezi, cu vecini războinici precum vietnamezii, cambodgienii, blânzii supuși ai unui defunct imperiu francez, nu contau pe marea tablă de șah a omenirii. Dar să nu întârziem cu istoria: pe 17 aprilie 1975, cu două săptămâni înaintea precipitătei și rușinoasei retrageri americane din Saigon, în Phnom Penh intră o stranie armată de ocupație: khmerii roșii. Tineri, mai degrabă copii, având între 12 și 18 ani, bine înarmați și fără lumină în privire. Cam așa au fost descriși, chiar de Rithy Panh, care i-a văzut atunci cu ochii săi de copil: „...revoluționarii nu zâmbeau; ne țineau la distanță, cu răceală. Foarte curând le-am întâlnit și privirile, le-am văzut maxilarele încleștate, mâinile pe trăgaci. Am fost înspăimântat de această primă întâlnire și de lipsa totală a sufletului”. În oraș, în capitala țării, au urmat apoi zile de execuții sumare, după criterii bine puse la punct de liderii khmeri. Astfel erau clădiți acei copii fără suflet, orfani ai războaielor, educați în taberele din jungla de la granița greu de trecut dintre Thailanda și Vietnam. Au fost formați și înarmați de China și educați în spirit „che guevarist” de intelectuali școliți la Paris – precum Pol Pot, liderul mai cunoscut al „Comitetului celor șapte”, cum se numea enigmaticul comitet central al khmerilor, sau adjunctul său. Și-au ocupat țara, și-au decimat propriul popor. Și este puțin spus decimat.

Fără să poată lua ceva cu ei, 40% din orășeni au fost trimiși să muncească în orezării; copiii, separați de părinți, părinții separați între ei. Despre cei care au mai rămas, inapți de muncă, nu se știe nimic. „Nu am încetat a mă gândi la familia mea.” – spune Rithy Panh – „Îmi văd surorile, pe fratele meu mai mare, cu chitara lui, îmi văd părinții. Toți morți. Chipurile lor sunt niște talismane.” În lagărele de muncă mai existau câteva șanse. Și aici este punctul forte al acestei povestiri: Rithy Panh a consemnat o mărturie (reluată și dezvoltată de Christophe Bataille): și anume o spovedanie

parțială a unuia dintre șefii de lagăr, participant la această crimă pentru care nici până astăzi Organizația Națiunilor Unite nu are un nume. Dar fie genocid, etnocid sau democid, cum se dezbate de atunci încoace, ceea ce surprinde este seninătatea povestitorului/călău khmer, supranumit Duch, pe numele său Kang Kek Ieu. Dialogul pare adesea supraréalist. Duch (cum se sugerează) i-a ucis lui Rithy Panh familia în centrul de detenție și tortură S21 din Phnom Penh, iar Panh spune: „Azi, dacă închid ochii, îmi revine totul în memorie. Orezăriile secate, drumul care traversează satul, oamenii în negru profilându-se pe orizontul arzând. Am 13 ani. Sunt singur. Dacă țin ochii închiși, văd drumul. Știu unde se află groapa comună, în spatele spitalului din Moung, nu-mi rămâne decât să întind mâna – șanțul e în fața mea”. Fiind copil și probabil considerat reeducabil, a fost cruțat.

Dar răul era pretutindeni. Din 1976 și până în 1977, când khmerii au fost alungați de tovarășii vietnamezi, populația țării scăzuse drastic, în urma execuțiilor sau din cauza foametei. Statisticile sunt înfiorătoare: numărul victimelor este evaluat între 1,9 milioane și 2,5 milioane, adică între 25 și 32% din populație. În Cambodgia, prin tradiție, cum spune Rithy Panth, capul este sfânt. Tocmai de aceea, cei uciși, majoritatea în orezării, erau puși în genunchi și loviți cu o bâta în cap de un copil de 12–16 ani, apoi prinși în cădere de un altul, care le tăia gâtul din două motive – să se asigure că nu supraviețuiesc, iar sângele lor, ca și carnea trupului, să ajungă îngrășământ pentru recolta revoluționară. Toate acestea, sub privirile unor șefi, adică adolescenți spre prima tinerețe, care erau priviți precum zeii. Zeii aveau salopete negre. Cei care urmau să fie uciși, salopete albastre – Kampuchia Democratică, cum se numea noua republică a khmerilor, cunoștea doar aceste două culori. Roșu era sângele a mai mult de două milioane de oameni, vărsat într-o hecatombă despre care și astăzi se păstrează tăcerea.

Cambodgia are acum peste 13 milioane de locuitori – o populație greu de imaginat în urmă cu trei decenii. Pe atunci, după un război cumplit descris în această carte, populația Cambodgiei asuprită

de khmerii roșii – „tribul” cel mai necruțător al marxismului asiatic – după estimările internaționale, era supusă unei extincții fizice naturale. Khmerii au distrus case – simboluri ale proprietății – se spune că ar fi peste 630 000, au distrus spitalele și laboratoarele, pagodele, moscheele, uzinele, au ucis vitele – considerate animale sfinte. Au ars toți banii și au dinamitat Banca Națională. Oricine cunoștea o limbă străină era executat. Oricine avea ochelari era executat. Oricine avea ceas sau încerca să mituiască cu vreun ceas era executat. O cravată reprezenta o condamnare la moarte. A fost un holocaust al culturii și nu doar al unei națiuni, pentru care nimeni nu plătește. Acum, chiar și acum, khmerii nu sunt judecați de vreun tribunal internațional, în virtutea „doctrinei neamestecului în treburile interne”. În 1996, unul dintre locotenenții lui Pol Pot a fost numit ministru de externe în guvernul cambodgian; ca și la noi, a murit doar Pol Pot – în condiții necunoscute, asasinat de apropiații săi din gherilele khmerek la granița cu Thailanda, în același an.

Și tot ca o farsă a istoriei, acela care îl întâlnea pe Pol Pot cu trei decenii înainte, de altfel singurul șef de stat care a fost la Phnom Penh în vremea khmerilor roșii a fost nimeni altul decât Nicolae Ceaușescu. Atunci a și apărut o broșură, „Ceaușescu – Pol Pot; Prietenia româno-campuchiană”, ulterior retrasă de pe piață. Nu pot să nu mă gândesc, făcând această stranie asociere, la cruzimi întâmplare sub ochii noștri larg închiși, în vreme ce așteptam și noi în frig, la coadă la lapte, suferind, dar nu în aceeași măsură. Citește și vezi, așa spune. Și când vei termina cartea, vei spune că e greu de imaginat că așa ceva s-a întâmplat pe pământ, în anii vieții noastre. Cum ne este greu și nouă să ne aducem aminte ceea ce s-a întâmplat cu noi; dar în acest punct, și tocmai în acest punct, intervin autorii, Rithy Panh și Christophe Bataille – aducându-ne cu picioarele pe pământul istoriei.

Marius Oprea

Duch: „Domnule Rithy, ați uitat un slogan și mai important: datoria de sânge trebuie plătită cu sânge”.

*Sunt surprins: „De ce acesta?
De ce nu un slogan mai ideologic?”*

*Duch mă fixează cu privirea:
„Khmerii roșii însemnau eliminarea.
Omul nu avea niciun drept.”*

Tatălui meu, Panh Lauv
Lui Vann Nath

Kang Kek Ieu, supranumit Duch, a fost șeful centrului de tortură și de execuție S21, în Phnom Penh, din 1975 până în 1979. Ne explică faptul că și-a ales acest nume de gherilă avertându-și de o carte din copilăria lui, în care micul Duch era un *băiat cuminte*.

Cel puțin 12 380 de persoane au fost torturate în acest loc. Supliciile despre care s-a depus mărturie au avut loc pe „câmpurile morții” din Choeung Ek, la 15 km sud-est de Phnom Penh – tot sub responsabilitatea lui Duch. La S21 nu scăpa nimeni de tortură. Nimeni nu scăpa de moarte.

În celula lui din tribunalul penal sub egida ONU (de fapt CETC, adică „Camerile Extraordinare ale tribunalelor din Cambodgia), Duch îmi spune cu vocea lui blândă: „La S21 era sfârșitul. Nu mai era nevoie de rugăciuni, căci prizonierii erau deja cadavre. Că erau oameni sau animale? Asta-i altă poveste”. Îi scrutez chipul îmbătrânit, ochii mari, aproape visători, mâna stângă uscățivă. Îi ghicesc cruzimea și nebunia pe care le avea la 30 de ani. Înțeleg de ce a fost atât de fascinant, dar nu mi-e teamă. Sunt împăcat.

Cu câțiva ani mai înainte, ca să-mi pregătesc filmul *S21-Mașina de ucis a khmerilor roșii*, am discutat îndelung cu gardienii, cu tortionarii, cu cei care se ocupau de execuții, de

fotografii, cu infirmierii, cu șoferii care lucrau în subordinea acestui om. Foarte puțini au fost supuși unor anchete judiciare. Toți sunt liberi. Așezat într-una dintre fostele celule din inima centrului S21, devenit muzeu, unul dintre ei îmi spune sfidător: „Prizonierii? Erau ca niște butuci”. Râde nervos.

La aceeași masă, în fața portretului înfățișându-l pe Pol Pot¹, un altul îmi explică: „Prizonierii n-aveau niciun drept. Erau pe jumătate oameni, pe jumătate cadavre. În niciun caz oameni. Nici cadavre. Erau precum niște dobitoace fără suflet. Nu ne temeam să le facem rău. Nu ne temeam pentru karma noastră”. L-am întrebat și pe Duch dacă are coșmaruri noaptea cu cei pe care i-a electrocutat, i-a bătut cu cablurile electrice, le-a înfipt ace sub unghii, i-a obligat să mănânce excremente, după ce a consemnat mărturii mincinoase, după ce le-a tăiat gâtul acelor bărbați și femei cu ochii legați, pe buza gropii, în zgomotul grupului electrogen. Cugetă, apoi îmi răspunde cu ochii plecați: „Nu”. Mai târziu îi filmez râsul.

Nu-mi place cuvântul „traumă”, folosit mereu. În ziua de azi, fiecare individ, fiecare familie are trauma sa. În cazul meu, este un chin fără de sfârșit; imagini pe care nu le pot uita, gesturi pe care nu le-am mai putut face, tăceri care mă bântuie. L-am întrebat pe Duch dacă noaptea, în celula lui din tribunalul penal, el visează. Unui om care a condus un loc precum S21 și, mai înainte, unul ca M13, alt centru de detenție și de execuție din junglă, nu îi apar în coșmarurile sale figurile celor torturați care-l strigau și-l întrebau „pentru ce?” Nu i se arată un chip ca

¹ Om politic cambodgian, care a deținut funcția de prim-ministru al Cambodgiei între 1976–1979; este considerat responsabilul principal pentru asasinarea, de către khmerii roșii, a aproximativ două milioane de cambodgieni (n. red.).

al frumoasei Bophana, de 20 de ani, torturată cu atrocitate vreme de mai multe luni?

În ceea ce mă privește, de când khmerii roșii au fost alungați de la putere, în 1979, nu am încetat a mă gândi la familia mea. Îmi văd surorile, pe fratele meu mai mare, cu chitara lui, îmi văd părinții. Toți, morți. Chipurile lor sunt niște talismane. Îmi văd încă nepoții și nepoata, înfometați, nici nu mai știu câți ani aveau, cinci sau șapte, respirând greu, privind în gol, horcăind. Îmi amintesc despre ultimele lor zile, despre trupul care știa. Îmi amintesc neputința, buzele închise ale copiilor. Duch a părut surprins de întrebarea mea. S-a gândit și mi-a spus simplu: „Vise? Nu. Niciodată”.

Azi, dacă închid ochii, îmi revine totul în memorie. Orezăriile secate, drumul care traversează satul, în apropiere de Batdambang, oamenii în negru profilându-se pe orizontul arzând. Am 13 ani. Sunt singur. Dacă țin ochii închiși, văd drumul. Știu unde se află groapa comună, în spatele spitalului din Moung, nu-mi rămâne decât să întind mâna: șanțul e în fața mea. Dar deschid ochii la timp. Nu voi mai vedea acea nouă dimineață, nici pământul proaspăt săpat, nici pânda galbenă în care înfășuram trupurile. Am văzut destule chipuri. Erau înțepenite, strâmbe. Am îngropat destui oameni cu pânțele umflate și cu gurile deschise, încât aș fi putut crede că sufletele lor aveau să rățăcească pretutindeni.

Acum sunt bărbat. Sunt departe. Sunt viu. Nu mai știu numele și datele: temutul șef care teroriza provincia, femeia măritată cu forța, șantierele în care am dormit, megafoanele urlând dimineața. Nu mai știu. Ceea ce rănește nu are nume.

Astăzi nu mai caut adevărul, ci cuvintele. Vreau ca Duch să vorbească și să explice – în special el –, vreau să spună adevărul lui, să-și povestească viața, să spună ce a fost, ce și-a dorit sau a

gândit să fie, având în vedere că, la urma urmei, a trăit, trăiește, a fost un bărbat și chiar un copil. Vreau ca, răspunzând, fiul negustorului prost îmbrăcat și plin de datorii, elevul strălucit, profesorul de matematică respectat de elevii săi, revoluționarul care-i cita pe Balzac și pe Vigny, dialecticianul, persecutorul-șef, maestrul în torturi să facă un pas către omenire.

În 1979 aterizam la Grenoble, unde am fost primit de către familia mea. Nu am povestit nimic din ceea ce trăisem nu demult. Am scris doar un scurt text în khmeră despre acei patru ani. Acele pagini despre odinioară au dispărut în timp. Nu le voi mai revedea. Este dificil să vorbești.

Am intrat la colegiu și am descoperit țara la care visam și libertatea. Era frig și întunecat. Nu știam nici să citesc, nici să scriu, nici măcar să vorbesc franceza. Și-apoi, ce aveam de spus și cui? Foarte curând, m-am îndreptat către pictură. Copiam. Schițam. Desenam chipuri bărboase și cranii. Oameni în haine vărgate. Cufere de metal păzite de câini. Apoi am trecut la chitară și am descoperit cum să lucrez în lemn.

Într-o zi, o namilă de elev m-a înghesuit pe un culoar și mi-a dat una în cap. Asta i-a amuzat pe colegi. M-a lovit o dată, de două ori, de trei ori. Îl imploram să înceteze, căci în Cambodgia capul este sfânt. Dar a continuat. Eram lipit de perete și, brusc, totul s-a schimbat. Am simțit o forță nebănuită în mâini, m-am năpustit asupra lui și l-am pocnit și eu. Nu mai vedeam nimic în jurul meu. O clipă mai târziu, când am deschis ochii, tipul era la pământ, ghemuit, cu fața însângerată. Încleștându-mi brațele, ceilalți m-au ținut locului. Respiram greu. Tremuram.

În lunile următoare, temându-mă de represalii, mi-am ascuns în ghiozdan un tub de metal înfășurat în hârtie de ziar. Din fericire, nu am avut nevoie de el.

Astfel, violența rămâne. Răul ce mi s-a făcut e în mine. Este acolo, puternic. Mă hăituiește. A fost nevoie de ani de zile, de multe întâlniri, de multe lacrimi, nenumărate cărți citite, ca să-l îmblânzesc. Nu mi-a plăcut acea dimineață sângeroasă și, după 30 de ani, nu-mi place s-o povestesc: nu din cauza rușinii, ci a ezitării.

Desenul și lemnul mă împingeau în tăcere. Așa că am ales cinematografia, care mi-a oferit frumusețea lumii, dar și cuvintele: cred că îmi ține pumnii în buzunare.

Din acest moment m-am dezis de violență. Am ținut armele departe de mine. Și am evitat casa scărilor, terasele, prăpastiile, priveliștile care scapă obiectivului, falezele. Este ușor să te prăbușești. Și am trăit deja prea multe. Când mă aflu pe un balcon, tentația este mai puternică decât mine și număr secunde care mi-ar fi necesare ca să ating solul. Dar nu cedez. Mă voi întâlni cu Duch în fața camerei de filmat, sute de ore. Am nevoie să-l privesc. Poate că filmul nu este decât un pretext ca să-l abordez. Vreau ca cei care au comis acest rău să-l mărturisească. Să vorbească.

Nu avusesem în plan să fac un film despre acest om, dar nu-mi place absența lui din *S21 – Mașina de ucis a khmerilor roșii*, al cărui subiect se învâрте în jurul lui: toți îl acuză. Este ca și cum ar lipsi o piesă esențială din anchetă: mărturia lui Duch.

Revăd imaginile pe care nu le-am montat niciodată pentru *S21*, a cărui turnare a durat trei ani. Voiam să analizez cu atenție faptele, dar și să găsesc distanța potrivită: nici sacralizare, nici banalizare. M-am întâlnit mai întâi cu torționarii, acasă la ei. Le-am vorbit. Am încercat să-i conving. Apoi i-am filmat chiar la locul faptelor. Adeseori am plătit pe cineva care să-i înlocuiască în lagăre, căci turnarea putea dura și câteva luni. I-am

găzduit și i-am hrănit. Uneori erau singuri. Alteori, cu alți „tovarăși anchetatori”. Vorbeau, se confruntau. Se evitau. Voiam să-i fac să se apropie și să simtă adevărul, să treacă dincolo de minciunile mărunte, făcându-le loc celor mari. Apoi s-au întâlnit cu pictorul Vann Nath, unul dintre puținii supraviețuitori ai centrului, care este calm și corect.

Metoda mea constă în a le filma tăcerea, fețele, gesturile. Nu fabric evenimentul. Creez situații pentru ca foștii khmeri roșii să se gândească la faptele lor și pentru ca supraviețuitorii să poată spune prin ce au trecut.

Le pun aceleași întrebări persecutorilor. De zece ori, de 20 de ori dacă trebuie. Apar detalii, contradicții, adevăruri noi. Privirea lor ezită sau se eschivează. Vor spune curând ce au făcut. Și-a amintit unul dintre ei că a torturat la ora unu noaptea? La ora respectivă mergem la S21. Lumină artificială, șușoteli. Trece o motocicletă. În jurul nostru, broaștele, foșnetele nopții, o familie de bufnițe. În prima versiune, un torționar din grupul „opresiv”, căruia îi arăt fotografia unei tinere, o recunoaște: „A mărturisit. Dar nu m-am atins de ea”. Peste o oră, murmură: „Am luat o creangă de guavă¹. Am lovit-o de două ori. A urinat pe ea. S-a zvârcolit pe pământ plângând. Atunci a cerut un stilou. Cum nu scria prea bine, am luat eu stiloul și i-am scris eu mărturisirea”. A fost acuzată – ea s-a acuzat – de sabotaj: ar fi injectat apă în perfuziile bolnavilor și ar fi murdărit blocul operator. Este cu adevărat credibil? Văd privirea umilă a acestui om, îi aud vocea stinsă. Nu-l cred în totalitate. A fost foarte violent cu femeia: după trei zile aceasta avea hainele rupte și chipul obosit. A rămas o lună la S21.

* Fruct exotic, dulce-acrișor, de proveniență africană, bogat în vitaminele C și A (n. red.).

Tot el îmi dezvăluie că tortura nopți întregi și că uneori adormea lângă prizonier. Vă puteți imagina fiarele ruginite de la piciorul scaunului de lemn? Vă închipuiți patul de metal în care se zvârcolea cel care dormea, cleștii, drugii, acele, menghinele, mirosul sângelui? La fiecare 20 de minute, Duch sau adjunctul lui, Mâm Nay, telefonau torționarului ca să-l întrebe dacă făcea progrese și ca să-i dea indicații. Și se relua tortura.

Același torționar explică faptul că a obținut, în mai multe săptămâni, aproape 30 de „mărturisiri” succesive de la același prizonier. Fiecare declarație, de 20 de pagini, trebuia redactată în trei exemplare. Cea mai importantă se dactilografia. O nebunie administrativă. Duch citea în detaliu și-i trimitea torționarului textul adnotat și subliniat, cu solicitări de elucidare și cu noi întrebări. Se relaua ședințele.

În biroul meu din Phnom Penh, dulapurile metalice acoperă un perete. Conțin scrisori, caiete, înregistrări audio, arhive, statistici dureroase, hărți. Alături, într-un spațiu climatizat, sunt hard diskurile: fotografii, înregistrări radio, filmele de propagandă ale khmerilor roșii, mărturiile în fața tribunalului penal. Toată drama cambodgiană se află aici. Khmerii roșii au cucerit capitala pe 17 aprilie 1975. Când au fost alungați de la putere de către trupele vietnameze, în ianuarie 1979, omorâseră 1,7 milioane de oameni, aproape o treime din locuitorii țării.

Ca și odinioară, o elice mare vântură aerul înăbușitor. Atmosfera orașului îmi inundă biroul: țipete, claxoane, râsete de copii, agitație. Deschid un dosar gros. Privesc fețele celor dispăruți. Unii îmi sunt dragi. Le cunosc poveștile și le-am citit mărturiile. Alții dispar și îmi apar în vise fără ca eu să le știu numele. Ce vor acești morți? Să ne amintim de ei? Să-i

eliberăm judecându-i pe vinovați? Sau vor să înțelegem *ceea ce s-a întâmplat*?

Am în mâini o fotografie cam neclară. Duch intră într-o sală de banchet și pare să le suradă celor zece persoane așezate la masă, care nu-l privesc. Poartă, ca toată lumea la acea vreme, o pereche de pantaloni negri. Dar a ales o cămașă gri-închis, îmi precizează el. Ce mister! Cum a devenit acest tânăr liniștit unul dintre cei mai mari călăi ai secolului al XX-lea? Pare că a intrat prin efracție. Mi-l închipui în 1943. Avea un an. Părinții lui plecau la munca câmpului. Mama, khmeră. Tatăl, chinez. A crescut în provincia Kompong Thom, alături de surorile sale. Elev strălucit, a fost remarcat și și-a continuat studiile la Siem Reap, apoi în capitală. În anul bacalaureatului a obținut cea de-a doua medie din țară. A ales să predea matematica, s-a întâlnit cu Son Sen, care mai târziu avea să fie superiorul său și membru al Comitetului Central. Și-a dedicat întreaga viață revoluției și ideologiei.

Considerat conducătorul unei revolte din provincia natală a lui Pol Pot (pe atunci era directorul-adjunct al colegiului), Duch a fost închis pentru trei ani. Eliberat în 1970, a luat calea maquisului. După un an, a fost numit în fruntea „serviciilor de securitate” din Zona Specială, în junglă. Până în 1975, a condus centrul M13, unde au fost torturați, cu certitudine, apoi executați, milioane de cambodgieni. Acolo a desăvârșit organizarea și și-a șlefuit metodele: „În 1973, la biroul din M13, am recrutat copii. I-am ales în funcție de clasa socială: țărani din clasa mijlocie sau săraci. I-am pus la treabă, apoi i-am dus la S21. Acești copii erau formați prin muncă. Îi obligam să păzească și să interogheze. Cei mai tineri se ocupau de iepuri. Paza și interogarea erau mai presus de alfabetizare. Nivelul lor cultural era scăzut, dar erau loiali față de mine. Aveam încredere în ei”.

La început, Duch folosea o bicicletă, apoi o motocicletă Honda. Țăranii din Amleang povesteau: „Când se auzea lanțul bicicletei, ne ascundeam.”

În prim-plan, o femeie pare să-și alăpteze sugarul. Nu-i văd decât spatele țeapăn, ceafa, părul scurt. Duch este formal: era petrecerea în cinstea căsătoriei tovarășului Nourn Huy, zis și Huy Srê, șeful de la S24 – o anexă a lui S21. După aceea, Nourn Huy a fost executat, ca și soția lui, la ordinele lui Duch. Pun fotografia la loc. Chiar dacă este detaliată, o biografie rămâne o enigmă.

În timp ce turnam *S21 – Mașina de ucis a khmerilor roșii*, la sfârșitul anilor 1990, i-am simțit aproape pe khmerii roșii, la o aruncătură de băț. Cine-ar fi putut crede măcar pentru o clipă că nu se mai află în țară? Într-o zi, pe când filmam un supra-viețuitor al centrului Kraing Ta Chan, au sosit mai mulți oameni înarmați cu macete și cu securi, foarte mânioși. Ce era de făcut? Să le ținem piept! Nu mi-am lăsat camera și am strigat: „Știu cine sunteți și unde ați lucrat. Vă cunosc pe toți. Tu erai torționar în acest centru. Nu nega! Tu erai gardian. Tu erai mesager. Credeți că am venit așa, fără să mă pregătesc? Credeți că nu vă cunosc?” Șovăiau. Și-au lăsat deoparte macetele și am stat de vorbă. Echipa mea și Vann Nath erau lângă mine. La finele acelei zile grele am reușit să-l filmez pe călău, singur.

Mai întâi *Bophana*, apoi *S21* au fost difuzate în Cambodgia. Așa a putut țara, ca și mine, să-și recapete memoria. Mi s-a părut că aceste filme au pus capăt unui episod din viața mea.

Procesul lui Duch a început: mi se părea departe în timp. Credeam că sunt împăcat. Îi prevenisem pe judecătorii cambodgieni și pe cei străini: imaginile vor deveni istorie, vor arăta lumii ceea ce făcuseră cei vinovați, aroganța, duritatea,

minciunile, metodele și fățărnicia lor – gândiți-vă la Nürnberg! Amintiți-vă de comandantul nazist care s-a ridicat și a răspuns mecanic „Nein”, înainte de a se reazeza: un asemenea episod merită analizat. Imaginile sunt educative și universale.

Primele audieri ale lui Duch au început. Am citit transcrierea lor și m-a tulburat. Am înțeles că nu mă pot sta departe.

Nu căutam să-l înțeleg pe Duch, nici să-l judec: voiam să-l las șansa de a explica în detaliu procesul morții pe care îl organizase el.

Am cerut atunci judecătorilor permisiunea de a discuta cu el. M-am întâlnit cu el la vorbitor și i-am expus cele două principii ale proiectului meu: nu va apărea doar el în film – urma să mă folosesc și de alte mărturii, poate contradictorii, iar toate subiectele vor fi abordate cu franchețe. Am rezumat: „Voi fi sincer și deschis cu dumneavoastră. Fiți sincer și deschis cu mine!” Mi-a răspuns cu un soi de calm sentențios „Domnule Rithy, amândoi căutăm adevărul”.

Prima zi de filmare. Duch își părăsește celula în mașina blindată, escortat de 15 gardieni. Mă întâlnesc cu el într-o cameră a tribunalului.

Eu: Cum doriți să vă spun? Kang Kek Ieu?

Duch: Nu. Spuneți-mi Duch!

Eu: Duch? Numele dumneavoastră de la S21? Nu vreți să redeveniți ceea ce ați fost înainte?

Duch: Nu. De ce aș vrea să mă ascund? Sunt Duch. Toată lumea mă cunoaște sub acest nume și mă numește astfel. Spuneți-mi Duch!

Atunci am șovăit.

Îmi văzuse documentarele și, prin urmare, știa totul despre munca mea. S21 nu-i plăcuse, căci îl acuza prea fățiș.

Vorbindu-mi despre *Bophana*, care redă destinul tinerei torturate pentru că-i scria iubitului ei într-un limbaj romantic și codificat, Duch a făcut remarcă: „Dacă-l întâlnești pe unchiul lui Bophana, cereți-i iertare în numele meu. Mi-e milă de acest om căruia i-am provocat atâta suferință. Eu sunt vinovatul. Și dac-o vedeți pe mama soțului ei, spuneți-i că Duch a recunoscut răul pe care l-a făcut”. Apoi: „Nu accept tot ce se spune în filmul dumneavoastră, dar îmi asum toată răspunderea în calitate de director în S21”. Lui Duch îi place să creadă că redempțiunea se cumpără cu ajutorul cuvintelor. Contestă adevărul istoric, apoi afirmă că-și asumă toată responsabilitatea. Altfel spus: neg ceea ce afirmați, dar voi purta povara adevărului dumneavoastră.

I-am răspuns: „Domnule Duch, vă asumați prea multe. Nu asta vrem. Fiecare cu răspunderea lui, de vreme ce torționarii și-o recunosc pe a lor și povestesc despre ce ați făcut. Ce vreau eu este să înțeleg ce s-a petrecut la S21 vreme de câțiva ani. Vreau să ne explicați totul: rolul dumneavoastră, limbajul utilizat, organizarea centrului, sistemul obținerii mărturiilor, al execuțiilor”.

După vreo zece ore de discuții, Duch mi-a mărturisit exaltat: „Am avut o revelație în această dimineață, în timpul rugăciunii. Am fost copleșit. Am înțeles: trebuie să vă vorbesc”. I-am răspuns: „Nu cer decât atât”. Și am continuat.

Ca urmare, m-a întrebat râzând: „Care-i tariful pe oră?” Nu am înțeles. Sau, mai degrabă, m-am prefăcut că nu-l înțeleg, căci știam că altul înaintea mea plătise o sumă considerabilă în dolari. Ca să-l vizitezi pe călău, pe monstru, pe om: ce palpitant... A repetat răspicat: „Domnule Rithy, care-i tariful pe oră?” I-am răspuns: „Nu-mi permit să vă plătesc. Și nici nu vreau. Îmi fac munca de cineast. Îmi cunoașteți condițiile. Vă

filmez și sunt singurul responsabil pentru montaj. Aveți de ales”. Nu a insistat: „Glumeam. Știți, jurnaliștii l-au plătit pe un fotograf de la S21 cu până la 200 de dolari pentru un interviu! Și nu spune decât idioțenii!” Duch râde în hohote.

Vreme de câteva luni i-am pus întrebări fără teamă și fără ură. La început se lansa în expuneri ample despre scrierile lui Marx, despre materialismul istoric și cel dialectic. Apoi și-a prezentat cariera, metodele, doctrina khmerilor roșii. S-a eschivat și s-a contrazis. În ceea ce privește fotografiile, la început a părut că nu-și recunoaște victimele și nici pe tovarășii săi tortionari. Nici măcar pe Tuy, faimos pentru cruzimea sa, pe care l-a format la M13 și pe care l-a adus cu el la S21, Tuy, specialistul în „cazuri dificile”. Puțin câte puțin, Duch și-a recăpătat „memoria”, dar doar ca să mintă.

Într-o zi, când i-am adus dosarul tinerei Bophana – dosarul de interogatoriu cel mai gros din S21, l-am prins la înghesuială. Scrisul lui era peste tot. După 30 de ani se puteau simți încă lupta, ura, perversitatea, o exaltare care semăna cu plăcerea. Fiindcă i-am cerut precizări, detalii, m-a întrerupt cu vocea lui blândă: „Domnule Rithy, vă mulțumesc că mi-ați adus un dosar complet. Mulțumesc mult”. Apoi s-a ridicat.

O singură dată ne-am certat. Am simțit gardienii de la tribunal aplecați peste umărul meu, gata să mă potolească. Duch își așeza mecanic dosarele pe birou, să nu se vadă nicio foaie răzleață, și repeta: „E adevărat, e adevărat”, având aerul că se gândește la altceva, cu ochii larg deschiși. Brusc, s-a oprit și m-a tîntuit cu privirea: „Domnule Rithy, noi doi avem o problemă. Nu ne înțelegem”. Discuția a continuat. I-am răspuns: „La ce-mi folosește că vorbesc cu dumneavoastră dacă mă mințiți?” Duch a surâs: „E adevărat, e adevărat...” Puțin mai târziu, când

s-a ridicat, mi-a spus rîzînd: „Domnule Rithy, să nu ne mai certăm. Pe mâine”.

După sute de ore de filmat, adevărul mi s-a arătat crud: devenisem instrumentul acestui om, într-o oarecare măsură, consilierul său, antrenorul lui. Am consemnat: nu căutam adevărul, ci cunoașterea. Doream să se nască cuvîntul. Cel al lui Duch era un refren, un joc cu minciuna, un joc dur, o epopee neclară. Participasem, cu întrebările mele, la pregătirea procesului. Supraviețuisem regimul khmerilor roșii, descâlceam enigma umană întruchipată în persoana lui Duch, iar el se folosea de mine? Ideea mi s-a părut insuportabilă.

Lumea se clătina. A fost cât pe ce să mă sufoc în avion. Am leșinat de mai multe ori pe stradă. La Paris, am evitat metroul și autobuzul. Scrutam mulțimea tremurînd: unde se duceau toți acești oameni? Și de unde veneau? Tresăream la cel mai mic zgomot. Mă mulțumeam cu metalul, cu pavajul, cu lemnul, cu apropiatii mei, cu cărțile mele, cu hîrtia, cu noaptea.

Apoi, un iureș de sunete mi-a invadat creierul, de dimineața pînă seara. Auzeam țipetele, frecvențele radio, zgomotele metalice, ecourile bizare. Îmi amintesc că mi-am petrecut ore întregi rătăcind pe marele bulevard din fața palatului Regelui. Rezonam cu traficul din Phnom Penh. Sângele îmi bubuia în tâmples. Nu voiam să mai aud nimic. Îi spuneam asistentului meu: Dacă nu apar pînă seara, să vii să mă cauți în fața palatului, să nu mă lași pe malul fluviului. Te rog! Vino!

Rămâneam așezat pe trotuar, cu capul în mâini, gol de suspine și de gânduri. Pe la patru dimineața traversam pe motocicletă capitala de coșmar, cu gâtul uscat, cu fruntea mîngăiată de vîntul călduț. Treceam pe lângă mici imobile de ciment, pe

lângă pagodele luminate, pe lângă casele cufundate în umbră. Trecuseră 20 de ani de când khmerii roșii străbătuseră aceste bulevarde largi, dar eu simțeam încă mâna lui Duch care-mi cerceta umărul și ceafa, care pipăia. Am rezistat, dar m-am întors tremurând.

Am zărit pe drum un copil adormit într-o căruță cu legume. Cerul era alburii. Am scăpat.

Duch își amintește cu exactitate nume, locuri, date, chipuri, trasee. Are o memorie bună. Nimic nu-i scapă. Iubește metoda și doctrina. Și-a perfecționat neîncetat mașina de ucis – chiar și limbajul.

În timpul filmărilor, Duch mă privește atent. Îl privesc și eu. Descopăr doar o fărâamă de omenie. Copil salvat de un călugăr, cunoaște foarte bine budismul, dar nu se ghidează după fatalitate. Și-a controlat viața de la început până la sfârșit, până la convertirea târzie la creștinism – astăzi este evanghelist. De la o ideologie, la alta.

Măsură absolut umană: nu găsesc la mine decât senzații. Orice se imprimă în mirosuri, în imagini și în sunete. Sunt viu, dar mi-e teamă că nu voi mai fi, că nu voi mai respira. Crimele m-au copleșit.

Cred că insomniile au început în 1997, când filmul meu, *Oamenii din orezărie*, a fost selecționat la Cannes. După aceea s-au înrăutățit. Am câștigat ceva bani și în mine a încolțit un gând: „Nu-i pot ajuta pe părinții mei”. Atunci, brusc, m-au năpădit amintirile despre copilăria mea. Tremuram. Mă sufocam. Trebuia să-i donez, să-i donez cu orice preț, trebuia ca acești bani să dispară din mâinile mele. Trebuia să dispară și să mă ia și pe mine cu ei.

Noaptea, rătăceam pe marile bulevarde, printre prostituate, pungași mărunți, printre turiști și parizieni în derivă. Jucam în toate cercurile din Clichy, din République sau din Bastilia: poker, bacara¹ sau chemin de fer². Câștigam averi. Îmi amintesc că am traversat Parisul cu o avere în buzunar. Trăiam pentru acel sfert de oră miraculos – și pentru această minciună: eram bogat, lumea era la picioarele mele. Apoi eram din nou sărac, Domnul fie lăudat! Ca orice jucător, pierdeam. Râdeam și beam mult, cu arabi, evrei, armeni, chinezi. Eram faliți. Știam toți că aveam să pierdem. De altfel, de aceea ne și aflam acolo. Cel mai important era să risipim, să nu mai rămână nimic: nici jetoane, nici bilete, nici zarurile cu șapte fețe, nici ruleta veselă, nici cerc, nici jucători. Nimic. Nimeni.

Viața asta mă dezgusta. Eram copleșit de neliniște. Mă gândeam la Mitterand, sufocându-se în sicriul său. Îmi închipuiam că eram închis într-un cuptor și bubuiam în pereții lui, urlând zadarnic. După câteva săptămâni am renunțat la viața de noapte. M-am întors în mod înțelept la scenariile mele, la filmele mele, dar tot nu reușeam să dorm.

Eu: Șefii știau că mărturiile sunt false?

Duch: Știam! Știam! Asta mă neliniștea! De când eram la M13 voiam să le confrunt cu adevărul, dar cum era s-o fac?

Eu: Deci știau cu toții că mărturiile erau false?

Duch: Da, dar nimeni nu îndrăznește s-o spună! Domnule Rithy, îmi plăcea să lucrez cu poliția, dar doar ca să găsesc adevărul! Nu-mi plăcea să-l aflu în maniera khmerilor roșii.

¹ Joc popular de cazinou, apărut cu foarte mult timp în urmă; a devenit cunoscut în Franța, iar de-a lungul timpului și-a câștigat recunoaștere internațională (n. red.).

² Versiune a jocului de bacara (n. red.).

Așa am rezistat. De aceea, sfârșitul lui Primo Levi¹ mă îndurerază și mă provoacă – da, cuvântul poate surprinde, dar este sincer. Ideea că acest om a supraviețuit deportării, că a scris cel puțin o carte importantă, *Mai este oare acesta un om?*, fără a mai pune la socoteală *Armistițiul* și *Sistemul periodic*, și s-a aruncat de pe scară după 50 de ani... Este ca și cum călăii reușiseră, în ciuda dragostei și a cărților. Mâna lor a supraviețuit timpului și a desăvârșit distrugerea care mai continuă încă. Moartea lui Primo Levi mă înspăimântă.

Vorbim adeseori de cărțile lui Marx, pe care Duch le cunoaște și le apreciază.

Eu: Domnule Duch, cine aderă cel mai bine la marxism?

Duch: Inculții.

Cei care nu citesc aderă „cel mai bine” la marxism. Ei sunt oamenii armelor. Eu adaug: ei se supun.

Cei care citesc au acces la cuvinte, la istorie și la istoria cuvintelor. Știu că limbajul șlefuieste, flatează, disimulează, prețuiește. Cel care citește, citește și dincolo de cuvinte: percepe falsitatea, cruzimea, trădarea. Știe că un slogan este un slogan. Și a mai văzut și altele.

În 1975 aveam 13 ani și eram fericit. Tatăl meu fusese șef de cabinet, succesiv, pentru mai mulți miniștri ai Educației. Era la pensie, senator. Mama avea grijă de cei nouă copii. Părinții mei, ambii proveniți din familii de țărani, credeau în știință. Trăiam într-o casă dintr-o suburbie de lângă Phnom Penh: în belșug, cu cărți, ziare, un radio și, într-o bună zi, cu un televizor alb-negru.

¹ Scriitor și chimist italian, supraviețuitor al Holocaustului. În opera sa autobiografică *Mai este oare acesta un om?* și-a descris experiențele din lagărul de la Auschwitz (n. red.).

Nu-mi dădeam seama pe atunci, dar eram sortiți să devenim, odată cu intrarea khmerilor roșii în capitală, pe 17 aprilie a acelui an, „poporul nou” – ceea ce însemna: burghezi, intelectuali, proprietari. Prin urmare, niște exploatatori care trebuiau reeducați la țară sau exterminați.

De la o zi la alta am devenit un „om nou”, sau, expresie și mai înfricoșătoare, un „17 aprilie”. Eram milioane în acea situație. Data respectivă a devenit matricola mea, data mea de naștere în revoluția proletară. Soarta mea de copil fusese abolită, interzisă. Începând din acea zi, eu, Rithy Panh, de 13 ani, nu am mai avut trecut, familie, emoții, gânduri, nici măcar inconștient. Avusesem un nume? Fusesem un om? Nu mai rămăsese nimic.

Să dai clasei detestate un nume plin de speranță: *popor nou*. Ce idee genială! Această masă de oameni avea să fie transformată de revoluție. Convertită. Sau distrusă pentru totdeauna. Cât despre „poporul vechi”, sau „poporul de rând”, acesta nu era arhaic și chinuit, ci a devenit un model de urmat – bărbați și femei aplecați asupra pământului strămoșesc, aplecați deasupra mașinilor-unelte, revoluționari ancorați în practică. „Poporul vechi” era moștenitorul marelui regat khmer, unul nemuritor. A clădit Angkorul¹, a târât figurile de piatră în junglă și în apă. Femeile, ghemuite în orezării, bărbații, ridicând diguri. Se desăvârșeau prin gesturi. Aveau rolul de a ne reeduca și toată puterea asupra noastră.

Pe steagul Kampuchiei Democratice (noul nume al țării) nu figurau o seceră și un ciocan, ci marele templu din Angkor².

¹ Regiune din Cambodgia, una dintre capitalele Imperiului khmer (n. red.).

² Simbol al Cambodgiei, templu hindus din regiunea Angkor. A fost construit la începutul secolului al XII-lea pentru un rege local și reprezintă un model de arhitectură khmeră de cel mai înalt nivel; este cel mai mare complex monumental religios din lumea actuală (n. red.).

„De-a lungul a peste două mii de ani, poporul nostru a trăit în cea mai lucie sărăcie și în cea mai aprigă deznădejde. [...] Dacă poporul nostru a fost capabil să construiască Angkor Wat, atunci este capabil de orice”. (Pol Pot, discurs difuzat la radio.)

Câți au murit pe șantierele din secolul al XII-lea? Nimeni nu știe. Dar ceea ce au construit transmite o putere și o înălțare spirituală fără legătură cu ceea ce au întreprins khmerii roșii.

Cu câteva zile înainte de 17 aprilie 1975, un prieten al tatălui meu a venit să-l prevină: „Khmerii roșii se apropie. Ar trebui să pleci cu copiii. Mai este timp! O să găsim o soluție pentru voi, un avion spre Thailanda, spre exemplu. Fugiți!” Tata a refuzat, impasibil. Nu se temea. Era un om de catedră, un om care servea Statul, care muncise întotdeauna pentru binele general. O dată pe lună, în timpul liber, se întâlnea cu prietenii – profesori, inspecitori – și corecta cărțile traduse în khmeră. Nu voia să-și părăsească țara. Nu credea că se expune la vreun mare risc, deși lucrase pentru toate guvernele.

În lumina experienței chineze, ne-a spus că va fi trimis, cu siguranță, într-un lagăr de reeducare, pentru început, ceea ce i se părea aproape în firea lucrurilor. Apoi lucrurile aveau să se liniștească. Credea că este de folos țării și justiției sociale. Cât despre mama și noi, copiii, nu contam pentru khmerii roșii. Aceasta era, la acel moment, analiza făcută de un om educat și informat – unde mai pui că era un om provenit din rândul clasei țărănimii. Privind retrospectiv, este ușor să-i distingem naivitatea. Părerea lui era, la început, cea a unui umanist care țintea la evoluția umanității: un progresist.

Totuși, tatăl meu știa că avuseseră loc acte de violență. La sfârșitul anului 1971, un institutor îi povestise că era aproape imposibil să predai în zonele de gherilă. Khmerii roșii controlau,

torturau, asasinau. Nu aveau urmă de milă. Mai presus de orice, nimic nu părea egalitar și liber în organizarea lor.

Revoluția populară era nemiloasă – dar nici mai înainte, regimul Lon Nol¹ nu făcuse o impresie mai bună, cu șirul său de dispariții și de execuții arbitrare. Țăranii nu mai suportau sărăcia și servitutea, nici bombardamentele americanilor în zonele de hinterland². În orașe, de asemenea, cei de la putere erau detestați – corupția atinsese niveluri insuportabile, într-un climat de penurie. Pe acest fond de furie au prosperat khmerii roșii, cu disciplina, ideologia, și dialectica lor.

Tatăl meu îl cunoscuse bine pe Ieng Sary, la reîntoarcerea lui din Franța, la sfârșitul anilor 1950. Acesta a devenit mai apoi un important conducător al khmerilor roșii și a dispărut în junglă. Tatăl meu a ajutat-o pe soția lui. Copiii lor învățau în același liceu cu noi. El nu-și putea imagina cum fostul elev al liceului Condorcet, studentul marxist, profesorul de istorie-geografie ar fi participat la o acțiune inumană sau criminală. Bănuia că noul regim va fi orientat către educarea maselor. În fond, avea crezul lui.

Protectoratul francez a luat sfârșit în 1953, dar adevărata independență nu se obținea așa de ușor! Sub regimul Lon Nol, propaganda era peste tot. Domnea un climat de forță. Ca toți băieții de vârsta mea, eram fascinat de arme și de uniforme. Îndată ce un camion militar se apropia de casă, ieșeam să stau în gardă cu o carabină din lemn. Desenam tancuri pe caiete.

Dacă ne gândim mai bine, cu siguranță că și copiii de la țară împărtășeau aceeași fascinație, dar, foarte repede, pe la 11–12 ani,

¹ Mareșal și om politic cambodgian; comandant-șef al Armatei, ministru și prim-ministru (1966–1967, 1967–1970) – n. red.

² Domeniu de la țară, puțin locuit, care înconjoară un oraș sau o zonă mai locuită; deseori are o infrastructură slabă (n. red.).

khmerii roșii puneau mâna pe ei. Le dădeau o uniformă, cămașă și pantaloni negri, un șal tradițional (o krama¹), o pereche de sandale tăiate dintr-un cauciuc, o pușcă și, mai ales, un ideal și o disciplină de fier. Ce-aș fi zis, oare, dacă mi s-ar fi dat o armă și mi s-ar fi promis revoluția poporului în scopul egalității, al fraternității, al dreptății? Aș fi fost fericit, așa cum ești când crezi în așa ceva!

Luptele se apropiau de Phnom Penh. Simțeam cum se cutremură pământul din cauza bombardamentelor americane: faimoasa strategie a „covorului de bombe” fusese deja testată în Vietnam. Verii mei de la țară mă preveniseră ca, la apropierea avioanelor B-52, să nu cumva să mă lipesc de pământ. Chiar de la o distanță de câteva sute de metri, vibrațiile provocau sângerea nasului și a urechilor. M-au mai învățat să recunosc șuierul rachetelor. Ei nu mai suportau foamea, setea și frica. Secerau noaptea, din cauza raidurilor aeriene. Mureau cu toții, alături de khmerii roșii. Explicația era simplă: cu cât avioanele B-52 bombardau mai des, cu atât mai mulți țărani se angajau în revoluție și cu atât mai mult teren câștigau khmerii roșii.

Refugiații năvăliseră în capitală. Păreau buimăciți. Fenomenul raționalizării se generalizase. Lipseau apa, orezul, electricitatea, benzina. La parterul casei, noi o adăposteam pe mătușa mea și pe cei doi copii ai ei. Auzeam șuieratul rachetelor care cădeau în cartier, apoi cursa lugubră a ambulanțelor. Școala mea se afla în fața unei pagode și, astfel, am asistat din ce în ce mai des la incinerarea gradaților morți în luptă. Panica a cuprins orașul, difuză, impalpabilă. Așteptam, dar ce? Libertatea?

¹ Articol de îmbrăcăminte rezistent, tradițional în Cambodgia, folosit ca eșarfă, acoperământ de cap, pentru a purta copiii, pentru a acoperi fața sau în scop decorativ (n. tr.).

Revoluția? Eu nu mai recunoșteam pe nimeni: fețele erau împietrite. Atunci am lăsat deoparte pușca din lemn. Sărbătoarea se sfârșise, iar eu nu mai aveam ideal.

Pe 17 aprilie, ca toți locuitorii din capitală, am pornit către centru. Îmi amintesc că sora mea conducea fără permis. Sosescl! Sosescl! Voiam să fim acolo, să vedem, să înțelegem, să participăm! Circula deja zvonul că aveam să fim evacuați. Oamenii alergau în spatele coloanelor înarmate, îmbrăcate în negru. Erau oameni de toate vârstele, cu pantalonii suflecați până la genunchi, după portul țăranilor.

În cărți se spune că sosirea revoluționarilor a fost întâmpinată cu bucurie la Phnom Penh. Eu îmi amintesc mai degrabă o febrilitate, o neliniște, un soi de angoasă provocate de necunoscut. Nu am nicio amintire cu scene de fraternizare. Ce ne-a surprins pe noi a fost faptul că revoluționarii nu zâmbeau. Ne țineau la distanță, cu răceală. Foarte curând le-am întâlnit și privirile, le-am văzut maxilarele încleștate, mâinile pe trăgaci. Am fost înspăimântat de această primă întâlnire și de lipsa sufletului.

Acum câțiva ani am întâlnit și filmat un soldat din elita khmerilor roșii, care mi-a confirmat că primise o instrucțiune clară în ajunul marii zile: „Nu atingeți pe nimeni! Niciodată! Dacă n-aveți de ales, nu atingeți niciodată cu mâna, ci cu țeava puștii”.

Note scrise cu cerneală roșie în registrul de la S21, în dreptul numelui unor copii foarte mici: „Să se aleagă praful de ei!” Semnat: „Duch.” Duch își recunoaște scrisul. Da, el a scris. Dar face precizarea: a scris la cererea adjunctului său, tovarășul Hor,

șeful unității de securitate – pentru a-l „scutura” pe tovarășul Peng, care părea să ezite...

Pe o pagină din acest registru puteau fi și 20–30 de nume. Pentru fiecare nume, o mențiune manuscrisă a lui Duch: „distrugeți”, „păstrați”, „puteți distruge”, „fotografie necesară”, ca și cum el cunoștea fiecare caz în detaliu. Meticulozitate a torturii. Meticulozitate a ocupației de a tortura.

Am plecat la niște prieteni care aveau să ne găzduiască provizoriu, în centrul capitalei. La o intersecție blocată de vehicule, de soldați, de mulțime, un șef al khmerilor roșii, în Jeep, cu pistolul la centură, înconjurat de gărzile lui de corp, l-a recunoscut pe tata și și-a împreunat mâinile să-l salute. S-a înclinat ușor. Cine era? Un fost elev? Un institutor? Un țăran din satul de baștină al tatei? Peste câțiva metri, tata i-a spus surorii mele: „Să încercăm la dreapta!” Dar a încasat o lovitură zdravănă cu patul puștii, lângă tâmplă. „Nu! La stânga!”, a urlat un tânăr khmer roșu. Ne-am supus.

Când a văzut starea fizică a fugarilor, femeile însărcinate rătăcind pe drumuri, bolnavii abandonați, soțul surorii mele mai mari, care era chirurg, ne-a părăsit. S-a întors la spitalul Prieteniei Khmero-Sovietice. A operat zile întregi și a îngrijit bolnavi, apoi a fost evacuat odată cu aceștia. Era un haos de nedescris. Nu mai exista niciun mijloc de comunicație, sau aproape niciunul. Au fost interzise. Cumnatul meu a încercat în zadar să ne găsească, apoi a plecat singur către provincia natală. După 15 ani am aflat că fusese arestat la Taing Kauk. Cineva l-a recunoscut și l-a denunțat ca fiind medic. Atunci se făceau denunțări și pentru un bol cu orez, din răzbunare, din invidie, pentru a fi pe placul noii puteri. Un medic? A fost executat pe loc.

Un an mai târziu, soția lui – sora mea mai mare – a dispărut. Amândoi lucrau pentru Cambodgia: ce putea fi mai frumos

decât arheologia și medicina, decât trupul străvechi laolaltă cu cel viu? Tata ezitase să-i trimită în Franța, cu o bursă, așa cum făcuse cu alți patru dintre copii. Să se specializeze, să învețe mai mult și să revină apoi în țara lor. Dar renunțase la idee.

Când merg la Muzeul Național de Arheologie, o clădire roșie cu acoperiș înalt, construită de francezi, mă gândesc la sora mea care a fost, deși atât de tânără, director-adjunct în acel loc. Pe la opt-nouă ani veneam adeseori s-o caut în biroul ei. Mă cățaram pe zidul de cărămidă și, cu un băț, culegeam fructele coapte ale tamarinilor¹. Erau delicioase. Astăzi nu mai îndrăznesc. Să fie oare din cauza vârstei? Să fie din pricina amintirilor? Palatul regal nu e prea departe, cu zidurile înalte, cu tradițiile sale. Lumea veche nu se mai întoarce. Iar pe tine, sora mea, nu te-am mai regăsit! Îți văd încă fusta colorată și geanta cu acte, ca atunci când apăreai în ușa mare de lemn sculptat. Îmi amintesc plimbările noastre, cuvintele tale, capriciile mele, îți văd surâsul atunci când îmi prindeai mânuța de copil.

Foarte curând, în dimineața zilei de 17 aprilie, un soldat s-a înfățișat la ușa noastră: „Luați-vă lucrurile! Părăsiți casa!” Ne-am repezit cu toții, imediat, și ne-am supus fără a ști de ce și cum. Se instalase deja teama? Nu cred. Mai degrabă un sentiment de stupefacție. Unul dintre vecinii noștri, un om bun la toate devenit khmer roșu, a încercat să ne liniștească.

Tot orașul era în stradă. Oamenii în negru ne-au spus că aveam să ne întoarcem în două-trei zile. Începuse vânătoria trădătorilor, o epurare hidoasă, dar clasică în circumstanțele date. Khmerii roșii căutau ofițeri și înalți funcționari, partizani ai lui Lon Nol. Apoi s-a iscat zvonul că americanii aveau să

¹ Arbore tropical cu flori galbene, care produce niște fructe din al căror miez se prepară o băutură răcoritoare (n. red.).

bombardeze capitala. Această posibilitate fusese menționată de mai multe ori de mai-marii khmerilor roșii, apoi de către anumiți intelectuali occidentali. Însă americanii n-au făcut nimic. Cine s-ar fi gândit la modul serios că urmau să bombardeze un oraș de două milioane de locuitori la doar câteva zile după ce-și retrăsese oamenii și ajutoarele? Încă îmi amintesc elicopterele evacuând ambasada. Era nevoie de multă ură și orbire, sau de niște motive de nespus, ca să crezi o asemenea născocire.

Fiecare dintre noi avea un rucsac pregătit de mama, cu simțul ei practic înăscut, și am plecat cu mașina. Nu înaintam deloc. Puhoiul de oameni ne-a înghițit imediat. Erau femei, copii împingând roabe, bărbați încărcăți până la refuz, oameni trași la față – și, pretutindeni, privirile reci, uniforme negre, cartușele în bandulierele soldaților de 15 ani.

Astăzi, istoricii cred că revoluționarii au deplasat către zonele rurale aproape 40% din populația țării. În câteva zile. Nu existase niciun plan general, nicio organizare. Nicio dispoziție în privința îndrumării, a hrănirii, îngrijirii și adăpostirii milioaneilor de oameni. Treptat, am văzut pe străzi bolnavi, bătrâni, invalizi, brancarde. Simțeam că evacuarea avea să se termine prost. Teama era palpabilă.

Îl interoghez pe Duch fără pauze. El, care-i privește în ochi pe procurori, pe judecători, pe avocații de la tribunal – căci știe când este filmat, având sub ochi un ecran de control –, nu privește niciodată fix în cameră. Sau aproape deloc. I-e teamă să se vadă în ea?

Duch îi vorbește cerului, uitându-se la tavanul alb. Îmi expune poziția sa, construiește fraze. Îl opresc și-i prezint informații precise. Ezită. Când se află la strâmtoare, Duch își freacă fața cu

mâna sa uscățivă. Respiră zgomotos, își masează fruntea, pleoapele, apoi se uită la neon.

Într-o zi, în timpul unei discuții care degenerase în conflict, am văzut cum pielea de pe fața lui căpătase paloarea marmurei. Îi studiam iritarea, pielea zbârlită. Apoi și-a recăpătat calmul, calmul său de combatant, cel al revoluționarului care a trebuit să înfrunte atâtea comitete necruțătoare și ședințe autocritice. Am oprit filmarea și i-am spus: „Gândiți-vă, faceți o pauză!”

Surâde și îmi vorbește cu blândețe: „Domnule Rithy, n-o să ne mai certăm niciodată, nu-i așa?” Deduc că ar vrea să ne înțelegem, să râdem împreună. Și are nevoie să-mi vorbească, să-și continue discuția, să mă domine. Nu, nu e un monstru, cu atât mai puțin un demon. Este omul care caută și exploatează slăbiciunea celui alt, omul care își disimulează omenia, omul înfiorător. Nu îmi amintesc să ne fi despărțit vreodată fără să-mi ofere un surâs.

Am mers cu mașina câțiva kilometri, apoi ne-am oprit. Trebuia să mergem mai departe? Până unde? Un soldat s-a apropiat și ne-a făcut semn să ne continuăm drumul, fără un cuvânt. Tata a oftat și și-a încleștat pumnii. Episodul s-a repetat de două ori. Khmerii roșii vorbeau o limbă puțin ciudată, cu niște cuvinte pe care nu le prea cunoșteam. Au folosit verbul *snoeur* ca să ne confişte mașina, pe care au abandonat-o mai apoi la marginea drumului. Teoretic, *snoeur* înseamnă „vă rog frumos”. Cuvântul suna politicos, aproape dulce, dar privirea lor era violentă. După 30 de ani, Duch îl evocă pe Stalin drept „o mână de fier într-o mânăușă de catifea” și rezumă atitudinea khmerilor roșii ca „politicoasă, dar fermă”.

Limbajul acela ne-a îngrijorat instinctiv. Dacă își pierdeau cuvintele sensul, ce mai rămânea din noi? Am auzit pentru

prima dată termenul „Angkar” (Organizația)¹, care mi-a marcat apoi viața. Am continuat să mergem până când soarele a asfințit în orezării.

Începusem să ghicim în tonul și în privirile khmerilor roșii că nu vom reveni prea curând în Phnom Penh. Și nu-mi amintesc să fi avut de-a face vreun moment cu puterea, cu bucuria, cu libertatea celor dintâi republicani.

La M13, Duch asista frecvent la interogatorii. Cugeta și observa îndelung. „Până când obțineam o teorie”, îmi spune el. Nu înțeleg această formulă. „Să obțineți o teorie? Ce teorie? Explicați-mi...” Are un răspuns: „Rămâneam politicos, dar ferm”, apoi tace.

În a doua noapte, mama i-a cerut tatei să-și arunce cravatele. Nu se făceau încă percheziții, dar umbla zvonul că tinerii care aveau părul lung fuseseră executați și că li se purtasera capetele în vârful sulițelor. Tata s-a făcut nevăzut în pădure, cu cravatele în mână, și s-a întors după ce și-a ascuns trecutul.

După căderea Phnom Penh-ului, în zori, în nordul țării, prizonierii din centrul M13 au primit ordinul să sape. Sub cerul alburui, năpădiți de sudoare și de suferință, pregăteau o groapă. Câți erau? Zeci? Nu se va ști niciodată. Au fost executați. Din acele gropi comune, poate imense, nu a mai rămas nimic. De-a lungul anilor, khmerii roșii au plantat deasupra manioc și cocotieri, care s-au hrănit din trupuri și din amintiri.

¹ Partidul Comunist din Kampuchia a constituit conducerea secretă a khmerilor roșii, numele său oficial fiind cunoscut doar câtorva membri ai săi: ei se autodenumeau Angkar (*organizația*) și și-au anunțat oficial existența abia în 1977, la aproape doi ani după proclamarea statului Kampuchia Democratică (n. red.).

Duch a ajuns la Phnom Penh cu toată echipa lui: zeci de țărani pe care i-a ales, apoi i-a format în spiritul torturii. Unii aveau 13-14 ani. Printre ei, Tuy, Tith, Pôn și Mâm Nay, zis și Chan. Mâm Nay făcuse închisoare cu Duch, prietenul și copia lui. Amândoi vorbeau franceza curent și se înțelegeau din câteva vorbe.

A început noua istorie: asasinii ei așteptau la intrarea în capitală. Nu peste mult au ocupat fostul liceu Ponhiar Yat, care avea să se numească S21.

Mai târziu, i-am arătat lui Duch o fotografie cu Bophana înainte de tortură. Avea ochii negri, la fel și părul, și părea im-pasibilă, departe. A privit-o îndelung: „Poza aceasta mă tulbură”. Pare emoționat. Din compasiune? Din cauza amintirilor? Îl înduioșează propriile sentimente? Tace, apoi trage concluzia: „Cine poate merge prin ploaie fără să se ude?”

Am căpătat obiceiul de a dormi în pădure, în apropierea drumului. Aruncam o husă de plastic pe jos și ne lungeam pe ea.

Duceam lipsă de multe: apă potabilă, lapte pentru sugari, îngrijiri medicale, foc. Prețurile o luaseră razna. Când am îm-plitit 13 ani, la 18 aprilie, mama a cumpărat o bucată de jambon, pe sub mână, și a prăjit-o. Costase zeci de mii de rieli. Am împărțit mâncarea, dar nu cred c-am râs în ziua aceea.

După câteva zile s-a iscat zvonul că moneda nu mai valora nimic, că avea să dispară pur și simplu. Vânzătorii au început să refuze bancnotele. Efectul a fost devastator. Ce să mai mănânci, ce să mai bei, cum să mai trăiești fără bani? Se reîncepuse practicarea trocului încă de la evacuare: atunci s-a generalizat. Cei bogați au sărăcit, cei săraci au rămas lipiți pământului. Moneda nu mai era decât o formă de violență: dezbină și separă. Trocul evidenția ceea ce lipsea cu desăvârșire și îl slăbea pe cel deja slăbit.

Mama, prevăzătoare, luase cu ea destule cearșafuri, pe care le-a schimbat pe mâncare. Pânzele acelea ne-au fost de mare folos. Mama a procurat gamele, linguri de la armata americană, o găleată și o cratiță. Și un ceainic ca să putem bea fără probleme din apa fluviului Bassac.

Am înțeles că schimbarea era ireversibilă.

Peste ani, am vizionat niște imagini de arhivă extraordinare: revoluționarii aruncaseră în aer Banca Centrală a Cambodgiei. Doar colțurile clădirii mai rămăseseră în picioare, o tristă dantelărie consolidată cu metal: în mijloc, moloz. Mesajul era clar. Nu exista nicio avere, nicio avuție care să nu poată fi distrusă. Khmerii roșii aveau să dinamiteze vechea orânduire și să demonstreze lumii, pe această cale, că acel capitalism nu era nimic altceva decât pulberea dintre patru pereți.

Mă opresc puțin asupra acestui crez al lor. Revoltele din toate țările evocă frecvent o societate fără monedă. Oare banul s-o dezguste? Sau, mai degrabă, dorința de a consuma? Schimbul are calități nebănuite. Vorbim despre schimbul gratuit, așa cum se preferă a fi numit trocul. Dar eu nu cunosc schimb gratuit. Poate doar dacă este vorba despre un cadou. Am trăit patru ani într-o societate fără monedă și nu am simțit deloc că această absență ar fi atenuat nedreptatea. Și nu pot trece cu vederea că dispăruse până și ideea de valoare. Aproape nimic nu mai putea fi prețuit – iubesc acest cuvânt cu două sensuri, căci a contabiliza nu înseamnă neapărat să disprețuiești sau să distrugi – începând chiar cu viața omului.

Nu se mai găsea nimic? Nu este chiar formularea potrivită, fiindcă în acea perioadă aurul a continuat să circule discret. Avea o putere extraordinară. Cu aur, puteai face să apară ceea ce părea că dispăruse: penicilina, spre exemplu, orezul, zahărul, tutunul. Khmerii roșii luau și ei parte la acest trafic.

Alte imagini de arhivă prezintă trezoreria, niște lăzi de lemn bătute în cuie, descoperite într-un depozit. Sub învelișul transparent se aflau bancnotele noii țări. Kampuchia Democratică își pregătise, așadar, moneda. Probleme de logistică? Radicalizarea doctrinei? Moneda n-a fost niciodată folosită.

S-a practicat trocul, tolerat la început, dar nu peste mult timp n-a mai fost nimic de schimbat. Contrar a ceea ce afirmă imaginarul popular, nu rămâne întotdeauna „câte ceva”. Am văzut o țară întreagă devastată, în care furculița nu se împrumuta și în care un hamac era o adevărată comoară. Nimic nu este mai real decât nimicul.

Cunosc puține exemple în istoria contemporană de dislocări atât de masive ale populației și atât de neașteptate. Cum s-ar putea numi: exod organizat, marș forțat? Să nu mi se răspundă că khmerii roșii nu au avut de ales, că se războiau cu oricine, că veneau din junglă, că nu aveau nici resurse umane și nici resurse tehnice, că au acționat cât de bine au putut într-o perioadă tulbure și că întotdeauna este ușor să ai dreptate după ce s-au consumat evenimentele. Să nu-mi ziceți că khmerii roșii se gândeau să găsească astfel o soluție împotriva foametei de care se temeau. Sau că bombardierele americane dădeau deja târcoale capitalei.

Din nefericire, nu pot vedea în „deportarea din Phnom Penh” decât începutul exterminării „noului popor”, chiar așa cum o definea Duch: „capitaliști, feudali, funcționari, clase mijlocii, intelectuali, profesori, studenți”. Era necesară evacuarea orașelor – universități, biblioteci, cinematografe, teatre, birouri. Își propuneau să elimine din aceste locuri orice formă de comerț, de corupție, de desfrâu, de trafic. Deportarea prefigura planul de ansamblu pe care aveam să-l cunoaștem pe mai departe.

Prima decizie politică a noii orânduiri a fost aceea de a destrăma societatea, de a dezrădăcina locuitorii orașelor, de a dizolva familiile, de a pune capăt activităților anterioare – în special celor profesionale, de a spulbera tradițiile politice, intelectuale, culturale, de a slăbi fizic și psihologic indivizii. Evacuarea forțată a avut loc în întreaga țară, fără nicio excepție.

Astfel, a început răsturnarea completă a societății. Este ușor de imaginat că au existat mii de morți, mulți bolnavi, oameni înfomețați.

Să facem și raționamentul invers. Să luăm în considerare ipoteza că khmerii roșii au vrut să *protejeze* populația din orașe, mai ales pe cea din Phnom Penh. După „epurarea politică” sau nu știu cum aş mai putea numi această vânătoare de oameni, după încheierea bombardamentelor americane, de ce nu au organizat întoarcerea populației? Nu era simplu, desigur, dar s-ar fi evitat zecile de mii de morți. Ipoteza este, din nefericire, absurdă: de ce ar fi protejat revoluționarii o parte a populației pe care o urau, de vreme ce nu au conținut s-o înfometeze, să o „modeleze”, să o extermine? Planul de ansamblu era absolut logic. Șefii khmerilor roșii au reușit ceea ce și-au propus: distrugerea aproape imediată a „clasei burgheze”.

Îmi amintesc că, înainte de aceste evenimente, tata mă lua cu el atunci când mergea la o femeie foarte apropiată de revoluționari. Îi spuneam tanti Tha. Ea și soțul ei, Uch Ven, se întorse-
seră din Franța, unde își făcuseră studiile: nu peste mult timp, el a luat calea maquisului și a devenit o figură importantă a gherilei. De la Duch am aflat că a murit de malarie.

Soția lui trăia la Phnom Penh, împreună cu copiii. Îmi plăcea să merg la ea, căci aveau un tren electric. Polițiștii o supravegheau permanent. Nimic nu-l îngrijora pe tata. O prețuia pe

această femeie, îi aprecia inteligența, cariera, curajul, iar în casa noastră a fost primită adeseori. Aproape că făcea parte din familie.

Mult mai târziu, m-am întâlnit cu unul dintre elevii tatălui meu, care mi-a spus: „Ah! Ești fiul lui Panh Lauv! Era foarte exigent, dar formidabil...” Și mi-a spus o poveste: într-o bună zi, acest elev s-a bătut destul de violent cu un băiat de bogătași, în timpul unei recreații, în curte. Tatăl celui din urmă a venit să se plângă la direcțiunea școlii, iar tata l-a calmat: „Nu vă neliniștiți, n-o să se mai întâmple! O să rezolv eu!” Cu un aer marțial, a înhățat nuiua de trestie, iar reclamantul și fiul au dispărut, fără îndoială încântați de ceea ce avea să i se întâmple celui alt. Tata a mers la el și l-a sfătuit: „Ai făcut bine că i-ai dat un pumn acestui fiu de bogătaș nesuferit. E prea dobitoc, ca și taică-su. Dar ai grijă de tine fiindcă, altfel, vei avea probleme. N-o să te lovesc, totuși. Acum du-te acasă!” Și asta a fost tot.

Îl întreb pe Duch despre foametea care a devorat țara începând din 1975. „În ceea ce privește foametea, eram la curent. Știam. Mama venise să mă caute (surâde). A suferit și ea de foamete”. Precizez că mama lui trăia în provincia Kompong Thom și că venirea ei la Phnom Penh, cu mașina sau cu camionul, era aproape de neimaginat: se interzicea strict orice deplasare, iar în capitală nu mai rămăseseră decât guvernul, administrația și câteva ambasade al căror personal se afla la adăpost, câteva uzine și centrul S21. Nimeni nu se putea apropia de acest vast complex secret.

Duch continuă: „Cum aș fi putut s-o ajut pe mama? (Râde din nou.) Dacă-i dădeam orez, mă arestau”. Rețin această ultimă frază: era o crimă să-i dai orez propriei mame. Dar să

traversezi întreaga țară, ca să-ți vezi fiul și să i te plângi, nu însemna cam același lucru?

Îi răspund: „Mama dumneavoastră a străbătut țara întreagă ca să vă caute la S21? Glumiți”. Duch: „Nici pe departe! Ea îi cunoștea pe toți”. Eu: „Domnule Duch, pe dumneavoastră vă cunoștea toată lumea!”

Mărturisește că, după aceea, a redactat un raport despre foamete către superiorul său, Son Sen, membru al Comitetului Central, ministru al Apărării și responsabil cu securitatea. Și-a arătat, pe această cale, omenia și simpatia față de khmerii roșii aflați în suferință. Nu a avut niciun ecou pozitiv. Chiar și mama lui Duch i-a fost victimă.

Son Sen a răspuns astfel la raportul lui: „Desigur că ea are dreptate! Dușmanul a înfometat poporul. Inamicul n-a fost oprit definitiv!” Și Duch a comentat: „La vremea aceea, toată lumea credea la fel!”

Mărturisirea lui nu era niciodată directă și clară. Mai întâi este un murmur la care trebuie să ciulești urechea atent. Pun cele două fraze într-o ordine logică: „La vremea aceea toată lumea credea că inamicul ne înfometa și că, dacă-l opream, n-aveam să mai suferim de foame. Nu era adevărat! Nu era, dar noi, khmerii roșii, am mințit. Și am crezut în minciuna noastră”. La nivelul lui de răspundere – era șeful poliției regimului, precum chiar el spune –, Duch nu putea trece cu vederea asemenea minciună. Insist pe acest „noi”, fiindcă Duch a folosit pronumele „ei” mai departe, când avea să se refere la khmerii roșii. „Ei nu se gândeau la viața celorlalți.” Ei, adică nu el. Revoluționarul era celălalt.

În conversație, Duch folosește niște cuvinte minunate și inumane. Dar oare își dă seama? „Nu sunt un om fără de mamă.” Și râde.

Așadar, o pornisem la drum: părinții mei, sora mea mai mare, surorile nemăritate, cei trei nepoți mai mici și cu mine. Ne însoțea un băiat cu doi ani mai mare decât mine, pe care-l adăposteam de vreo câteva luni, Phal, un orfan sărac pe care părinții mei îl luaseră de pe drumuri, în spiritul tradiției khmerek. Era educat, hrănit, îmbrăcat – în schimb, el participa la treburile casei. Făcând cu rândul, ne îngrijeam fiecare să adunăm ouăle, să hrănim rațele și câinii, să spălăm caldarâmul și rufăria. Nimic neobișnuit pentru o casă în care locuiau 15 persoane.

Am rămas două zile într-o pagodă, la Kôh Thom, nu departe de un imens cimitir de mașini unde cei deportați își abandonaseră automobilele. Eram blocați. Acolo s-a făcut și primul recensământ, niciodată finalizat. Informațiile erau culese în caiete de școală. Câți eram? De unde venea familia noastră? Ce meserie avea tata? Khmerii roșii erau insistenți, aproape agresivi.

Am fost imbarcați noaptea, pe un vapor, cu tot cu valizele noastre, mai ușoare cu fiecare zi care trecea, și duși aproape de frontiera vietnameză. Phnom Penh a rămas departe.

Am debarcat la Kôh Tauch, într-o pagodă. Era atâta mister în jur! Călugării lucrau în orezării, ceea ce era de neconceput mai înainte. Alții erau căutați de tot felul de oameni. Aflasem că un general era consemnat să locuiască acolo. I-am zărit silueta. Părea încremenit. Apoi a dispărut, „condus la studiu”: acolo am auzit pentru prima dată expresia. Credeam sincer că era vorba despre reeducare.

Fiecare clipă era un coșmar. Într-o seară, khmerii roșii au cerut să ne deschidem valizele. Ne-am înșirat catrafusele pe jos,

fără o vorbă, întinse bine. Voiau să știe cine suntem. N-au găsit niciun document, niciun indiciu al colaborării cu inamicul. Aveam doar niște pânzeturi, câteva bijuterii, bani, pe care nici nu s-au obosit să-i ia. Unul dintre ei ne-a spus ridicând din umeri: „S-a terminat cu ăștia!” Se terminase cu banii? Eram stupefiați.

Nu le-am uitat privirile fixe din momentul în care au descoperit sutienele surorilor mele. Băieții aceia de 15 ani erau deja bărbați. Iar noi, aproape goi.

Unul dintre ei a scos un caietel în care sora mea adunase câteva amintiri și a extras din el o carte de vizită veche. Ne-a arătat-o fără o vorbă: „Panh Lauv, șef de cabinet, Ministerul Educației Naționale”. Se afla chiar și un număr de telefon acolo. Mult mai compromițător decât cravatele! Teroarea ne copleșise.

Apoi am fost duși la o familie din vechiul popor. Un cuplu de bătrâni ne-a primit în casa lor construită pe piloni. Două dintre surorile mele, care aveau peste 14 ani, au plecat să trăiască în „grupul lor de tineri”. Alături de Phal, dar și de ginerele bătrânilor, un khmer roșu, am descoperit viața la țară. Nu știam să fac nimic. Nimic! Nici să pescuiesc, nici să gădesc rădăcinile comestibile, nici să dezgrop un melc. Nu știam nici măcar să vâslesc. Am descoperit acea lume dură în care trebuia să te arunci în apa rece, împânzită de stuf, să scormoni prin noroi, să golești plasele. Am răsădit orez, am plantat porumb și manioc.

Phal a suferit teribil de pe urma diareei și a fost la un pas să moară. Îmi amintesc că sora mea mai mare îi spăla pantalonii murdari de mai multe ori pe zi. Nu se mai putea controla. Eram apropiați, iar eu mă simțeam foarte trist. Până la urmă a scăpat.

Phal știa ce înseamnă viața la țară, deci a avut un soi de avantaj asupra mea. Am început amândoi să urmăm cursul de seară organizat de khmerii roșii. În programă: lupta claselor,

șirul de nedreptăți și revoluția. Într-o lună, Phal era alt om. A devenit dur. I se trezise conștiința. Sau or fi fost resentimentele? S-a dus la responsabilul satului și i-a spus că a fost maltratat, că părinții mei erau niște sclavagiști și că trebuiau pedepsiți. Omul a notat totul într-un carnet.

Trebuie să înțelegeți că mișcarea revoluționară nu era atât de radicală în prima fază, căci Phal a fost muștruluit de bătrânul care ne găzduia: „Așa te porți cu familia ta? Ar trebui să-ți fie rușine! Uită-te la soră-ta care-ți spală hainele pline de rahat! Ei te îngrijesc! Să-ți fie rușine!” Asemenea cuvinte au devenit de neconceput mai târziu.

Cercetam câmpia cotropită de Bassac, fluviul uriaș. Ajunsesese până la pădure, noroios și lugubru. Fluviul era cerul nostru. Anul școlar era pierdut, însă doar tata părea că se mai gândește la asta.

Mama obținuse dreptul de a se ocupa de nepoții mei. La cei 13 ani ai mei, puteam rămâne cu părinții mei. Bătrânul mi-a dat în grijă boii. Eram impresionat de vitele acelea mari care-mi suflau în ceafă și se opreau fără motiv. Le vorbeam, le imploram. Mă ignorau ca și cum ar fi fost niște zeități cărora pământul le uscaseră pleoapele. Un copil mi-a spus să stau în spatele lor și să le lovesc cu un băț. Atunci și-au reluat mersul, măturând cerul cu cozile. Dimineața arau, iar la prânz îi mânam spre pădurea rară, unde rămâneau la răcoare. Seara mă întorceam în grajd și aprindeam un foc de turbă și de mlădițe, ca să alung țânțarii. Mă prăbușeam apoi pe o rogojină. Mai simt și astăzi mâna mamei, mângâindu-mă pe frunte.

Am traversat și un braț al giganticului fluviu, sufocant în vârtejurile de noroi, ținându-mă cu o mână de o funie, cu

cealaltă de urechea unui bou. Pe urmă, un fiu de țăran mi-a dezvăluit cea mai eficientă tehnică de traversare: să te agăți de coada vitelor și să te lași târât, evitând loviturile de copită.

Mă aflu în serviciul cooperativei, dar viața nu se derula cu totul la comun: luam masa cu părinții și nepoții. Când se tăia vreun porc, fiecare familie primea câte o halcă de slănină, după ce i se striga numele. Distribuirea hranei se făcea întotdeauna în două etape: mai întâi, „noul popor”, care se făcea repede nevăzut, apoi, „vechiul popor”. Calitatea și cantitatea cărnii depindeau de categoria la care te încadrai. Bani nu dispăruseră de tot, iar unii visau încă să devină milionari. Apelând la bijuterii și la pânzeturi, „noul popor” putea negocia cu „vechiul popor”. Kilogramul de porc costa sute de mii de rieli. Apoi s-a terminat și cu asta.

Încerc să definesc atmosfera din acele prime luni, așa cum am perceput-o eu: neîncrederea domnea pretutindeni, mai presus decât frica. Totul mă surprindea. Dar revoluția nu ajunsese încă în faza ei radicală – precizez: în faza ei de teroare.

În aceeași perioadă am primit saci de porumb uscat: un cadou oficial de la tovarășii chinezi. Semințele erau enorme și albicioase, dar pline de insecte. Am ales una câte una acele grăunțe destinate odinioară porcilor. Un țăran, care a văzut că eram înfometat, mi-a oferit un câine. Un om să mănânce un câine! Ce idee...

Împreună cu doi prieteni, am descoperit o peninsulă la care am ajuns înot. Găseai acolo scoici și pești: o adevărată comoară! Mi-am legat prada în jurul gâtului. La întoarcere, de oboseală, a fost cât pe ce să mă înec în apa aceea care ascundea trunchiuri de copaci, pietre și vite sleite de puteri... Cum să neg? Trăiam o aventură. Descopeream viața la țară în toată asprimea și forța ei. Învățasem să pun lațuri, fumam tutun răsucit într-o

frunză de sânger¹, precum copiii din vechiul popor. Mă întrebam în sinea mea: „Oare o să mă creadă ceilalți, la Phnom Penh, când o să le povestesc toate astea, când o să le explic că am prins pește cu mâinile goale?” Mă gândeam deja la ce aveam să povestesc. Însă drumul fusese lung și mă îndoiesc că „ceilalți, din Phnom Penh” ar mai fi fost în viață.

Apoi s-au înmulțit interdicțiile și problemele. Viața la comun a devenit mai grea. „Fostul popor” mânca bine și ne vorbea cu asprime.

Într-o dimineață am zărit un cadavru plutind pe fluviu, umflat și înspăimântător. M-am gândit la foamete și la lupte. Au trecut săptămânile. Unele trupuri au rămas înțepenite în rădăcinile tari ca oțelul. Ne-am apropiat de ele. Nu aveau urme de sânge, ci doar niște semne vineții, tăieturi adânci. Femeile și bărbații aceia fuseseră executați.

Revoluționarii erau înfometați. Perspectiva mării povești era departe, ca și cea a vieții de până atunci.

Am sfârșit prin a dormi în casa celor doi bătrâni, alături de ei. Îmi amintesc că se rugau la Buddha și la strămoși, noaptea, fără a îndrăzni să aprindă tămâia. Milițienii se strecurau pe sub podelele de bambus ca să ne asculte discuțiile. L-au auzit pe tata vorbind despre Ieng Sary. Pe unde mai era? Oare știa ce întorsătură luase revoluția? Oare avea să-l mai întâlnească? Acest nume faimos i-a paralizat pe khmerii roșii care i-au cruțat însă pe părinții mei.

Venise anotimpul rece, anunțat de vântul de la nord și de scăderea apelor marelui fluviu. Am descoperit kilograme de pește într-o groapă făcută de o bombă uriașă, o rămășiță a

¹ Arbust înalt, cu ramuri purpurii, cu flori albe și fructe negre, care crește pe la margini de păduri (uneori cultivat în scopuri decorative) – n. red.

bombardamentelor avioanelor B-52, dar n-am putut să le iau. Nu aveam putere. M-am întors plângând, tremurând de febră, împleticindu-mă prin noroi.

Orezul și maniocul s-au copt, iar toate plantele rodiseră. Dar Angkarul a decis că trebuia să plecăm. Deci am părăsit Kôh Tauch pe jos, apoi cu o ambarcațiune cu motor care ne-a dus pe celălalt mal al Bassac-ului.

Nu înțelegeam toți termenii utilizați de khmerii roșii, adeseori formați de la cuvinte deja existente în limbă: amestecau într-un mod tulburător sonoritățile și semnificațiile. Totul părea în alunecare, în mișcare. De ce foloseau *santébal* ca să desemneze *poliția*, și nu tradiționalul *nokorbal*? Am descoperit și cuvântul *kamaphibal*. *Kamak* se traducea prin muncă, activitate. *Kamakor* însemna „muncitor”. Iar *phibal*, „gardian”. Literal, *kamaphibal* era „gardianul muncii”, „paznicul activității”: așa le spuneam noi khmerilor roșii care ne erau stăpâni, temniceri cu drept de viață și de moarte asupra noastră.

Într-o noapte și-au făcut apariția vreo 20 de camioane. Khmerii roșii au urcat în ele mai multe familii, printre care și a mea. Șoferii, foarte tineri, nu scoteau o vorbă. Au mers până la periferia Phnom Penhului. Totul părea pustiu. Dar mulți dintre noi erau veseli, crezând că se întorceau acasă și, de ce nu, la fosta lor viață.

Brusc, camioanele s-au despărțit. Îmi amintesc că un bărbat vârstnic s-a uitat la stele și a murmurat: „Ne îndepărtăm de capitală”. Atunci am amuțit. Ne era foame și sete. Camionul înainta pe un drum care părea să nu se mai sfârșească. Apoi s-a oprit în mijlocul orezăriilor. Am coborât în aerul îmbâcsit de praf și de mirosul de benzină, iar convoiul a pornit mai departe.

Am încercat să disting vreun sat sau vreun adăpost. Nimic. Ne-am așezat pe drum, bătrâni, femei și copii. Se auzeau șoapte și suspine. Nu îndrăzneau nimeni să vorbească. Din vreme în vreme apărea, cine știe de unde, câte un khmer roșu, se asigura că suntem tot acolo, apoi dispărea fără o vorbă.

Îmi amintesc cerul înstelat. Se auzeau de peste tot foșnete, fluierături, orăcăituri. Câmpia părea un câmp de vânătoare. Și nu am adormit.

Apoi a răsărit soarele. Nu mai știam nimic. Un soldat ne-a adus pâine și ne-a lăsat în mijlocul imensei orezării. Peste câteva zile ne-au îmbarcat în vagoane de vite, ușile s-au închis cu zgomot metalic și am pornit spre nord, înghesuți unul într-altul, în picioare. După multele ore tăcute și epuizante mi se părea că pot vedea în întuneric. Trenul se oprea fără vreun motiv aparent. Așteptam pe calea ferată, de cele mai multe ori în toiul nopții. Abia puneam să fierbem puțin orez și un bărbat urla câte un ordin, iar noi urcam buluc și convoiul pornea din nou.

Trenul ne-a dus în apropiere de MOUNG, în nord-vest, iar mama i-a întins desaga ei lui Phal și i-a spus simplu: „S-a terminat de-acum. Pleci pe cont propriu”. Ne-a rugat să nu-l alungăm. Era sfâșietor. Redevenise un copil. O implora pe mama și-și frângea mâinile, dar ea a rămas neînduplecată. Ne trădase într-un moment de cumpănă: nu-l putea ierta. Ea presimțea că răul de-abia urma. Trebuia să fim în siguranță. Atunci a plecat. Îi văd încă fața scaldată în lacrimi și silueta dispărându-i în noapte.

Am urcat în căruțe care au pornit la drum traversând orezăriile. A fost o călătorie de neuitat. Când ne-au cerut khmerii roșii, am coborât. Era imposibil să ne continuăm drumul prin mijlocul câmpiei. Ne-am așezat în șanțuri. În zori am descoperit

o întindere aridă, pietroasă, și un pâlc de palmieri străjuți de bambuși. Am mers până la o casă: cea a responsabilului nostru din vechiul popor. Trebuia să construim totul, sau aproape totul, împreună cu cele câteva persoane care locuiau deja acolo. Ne era interzis accesul la puțuri. Apa din canal era cafenie și mulți dintre noi au fost loviți de boală.

Degeaba căutam orez. Foamea creștea pe zi ce trecea. Au început să ne distribuie niște fierturi calde în care pluteau doar câteva firișoare verzi, masa noastră pentru toată ziua.

Înfometarea este cea mai eficientă formă de exterminare în masă – cauzele îi sunt atât de greu de stabilit cu certitudine, de parcă până și ele au fost mâncate. Stalin a înfometat milioane de țărani. Și-a persecutat elitele, generalii, medicii, prietenii, apropiații, familia. Masacrele sunt comise la revoluții. Cei care își asumă reorganizarea societății o știu foarte bine și nu condamnă niciodată violența. Argumentul lor este mereu același: doar violența înlocuiește o violență anterioară. Cea dinainte era hidoasă și nemiloasă. Cea nouă este curată și benefică: ea transformă (ca să nu zicem că transfigurează). Nu este o violență împotriva individului, ci un act politic. Or, sângele purifică. Voi reveni mai târziu asupra acestui slogan al Angkarului, atât de apreciat de Duch: „Datoria de sânge trebuie plătită cu sânge”.

Epurările se concentrează pe unii, apoi pe alții, cu sau fără motiv. Sunt de neoprit. Doctrinile se schimbă, ca și mâinile, dar există întotdeauna o lamă și un gât vinovat care trebuie tăiat – în numele dreptății, al apărării regimului, în numele unui nume. În numele „moralei proletare”, după cum spune Duch. În numele nimicului: dacă gâtul este tăiat, înseamnă că a greșit. Se spun multe pe seama marilor criminali. Lui Stalin i se atribuie această extraordinară frază: „Nu sunt oameni, nu sunt probleme”.

Omul care l-a sfătuit pe Duch să intre în Partidul Comunist, la mijlocul anilor 1960, se numea Ker Pauk. Era cunoscut pentru violența lui. Se știe că-i plăceau execuțiile în masă, că-i arunca pe khmeri de vii în puțuri. Unitatea lui a arestat-o pe Bophana. I se spunea „marele exterminator”.

Khmerii roșii ne urmăreau neîncetat. Mi-au remarcat degetele fine. Unul dintre ei mi-a zis: „Ai degete de burghez. N-ai ținut niciodată în mână o sapă”. Făceam parte din rândurile noului popor, deci aveam un corp nou – de modelat, prin urmare. Dar muncile, rănilor, bătăturile nu schimbau cu nimic lucrurile. Aveam încă degete prea fine. Așa că m-am îndepărtat de primele rânduri. Am învățat să-mi ascund mâinile, să-mi strâng pumnii, să mă dizolv, să dispar.

În timpul discuțiilor, am fost stupefiat să văd cât de relaxat și de atent era Duch. Era un om liniștit, oricât de inumane i-ar fi fost crimele. Ai fi zis că le-a uitat, că nu le-a comis el. Astăzi, problema nu este să știi dacă e uman sau nu. E uman în fiecare clipă: de aceea poate fi judecat și condamnat. Nu trebuie acceptată nici umanizarea, dar nici dezumanizarea cuiva. Dar nimeni nu *poate lua locul lui Duch* în comunitatea umană. Nu-și poate asuma nimeni traseul lui biografic, intelectual și psihic. Nu poate crede nimeni că era doar o rotiță între multe altele din mașinăria morții. Mă voi întoarce la acest sentiment contemporan că am fi toți niște potențiali călăi. Acest fatalism asimilat de complezență a fost cultivat în literatură, în cinematografie și de către unii intelectuali. În fond, ce poate fi mai interesant decât un mare criminal? Nu, o foaie de hârtie nu izolează pe niciunul dintre noi de o crimă majoră. În ceea ce mă privește, cred în fapte și mă uit la lume. Victimele sunt tot la locul lor. Ca și călăii.

*

Tata era înalt și sever, avea o ținută impresionantă cu fruntea lui largă și cu ochii pătrunzători. Indiferent de anotimp (vorbesc, desigur, despre fostul regim, înainte de 1975), purta cămașă albă și un costum la două rânduri de nasturi, obligatoriu în ministere. Limba folosită la serviciu rămăsese franceza.

Fuma mult și-mi plăcea să-i aduc cutiuța din metal. Îi aprindeam ultima țigară a zilei. Păstrez încă în minte imaginea aceea a lui, gânditor. Mama citea un ziar lângă el, pierdută în volutele de fum.

Uneori venea să mă caute la școală. Discuta cu directorul. Stăteam deoparte, puțin speriat de oamenii aceia serioși care păreau că au atâtea să-și spună. Se întâmpla să asiste la antrenamentele mele de taekwondo. Își lipea spatele de un copac, tăcut și atent, cu ochii mijiți. Eram mândru de el, mândru de prezența și de privirea lui. Îmi surâdea, apoi dispărea.

Se născuse într-o familie de țărani care trăia de pe azi pe mâine la granița vietnameză, prin anii 1920. Fuseseră nouă sau zece copii. Totul era incert pe pământul umed al orezăriilor, în care oasele se albeau într-un singur anotimp. Pentru acei țărani nu exista stare civilă, nici istorie, ci doar numărutul orelor și al vitelor.

Tata a avut un destin aparte: tatăl lui l-a ales să fie educat. De ce el și nu altul, asta rămâne o enigmă. Frații și surorile lui munciau la câmp, la răsădit orez sau la păscut vite. El era la școală, la Phnom Penh. Nu mi-a vorbit niciodată despre acea perioadă, dar trebuie să se fi simțit fericit și foarte singur în capitala în care ceilalți elevi râdeau de hainele lui sărăcicioase.

A devenit institutor, apoi inspector de școală primară, apoi șef de cabinet la minister, pentru aproape 10 ani. Citea mult, ziare, reviste, cărți. Nu mai pun la socoteală nenumăratele

dosare care îi erau aduse la semnat până și acasă, seara târziu. Îi plăcea să discute și să cugete. Știu că ar fi vrut să afle mai mult, deloc ușor când erai doar un țăran de la graniță și când aveai tu însuși nouă copii.

Lupta lui se dădea pentru învățământ. Îl admira pe Jules Ferry¹ și respecta școala publică franceză. Avea o idee fixă: progresul economic și social nu este posibil fără educație. Nu se dezicea de asta. Onestitatea lui mergea până la naivitate.

În felul lui, tata câștigase, însă viața materială nu-l interesa. Armătura de oțel ieșise prin stâlpii de susținere și prin acoperiș. Puțin îi păsa, trăia pentru munca lui. Nu peste mult, sub regimul khmerilor roșii, n-a mai avut dreptul să poarte ochelari. Atunci educația n-a mai contat decât în propagandă și n-a mai simțit că aparține lumii din jur.

Acest bătrânel mă fixează fără să clipească. Ghicesc un strop de ironie și de blândețe în privirea lui. Oftează. Îi privesc mâna stângă rănită. Repet întrebarea: „Domnule Duch, auzeați strigătele prizonierilor torturați zile și săptămâni la rând?” Îmi spune că nu le auzea. De altfel, nici n-ar fi avut cum să le audă. Lucra la dosarele lui, în birou, *departe de celule și de sălile de tortură*. Sublinierea îmi aparține. Acolo nu existau strigăte, ci doar hârtii, cuvinte, notițe, adevărul proletar.

Or, pentru cine cunoaște locurile și istoria lor, pentru cine a vorbit cu puținii supraviețuitori, dar și cu angajații de la S21, pentru cine a cercetat în detaliu întregul proces de exterminare, de la intrarea prizonierilor în centru și până la declarațiile scrise pe care le citea neîncetat și le adnota Duch, pentru acela nu mai

¹ Om politic, prim-ministru al Franței în perioadele 1880–1881 și 1883–1885; a avut un rol important în organizarea învățământului primar (n. red.).

există nicio îndoială: Duch minte. Vreme de patru ani, indiferent ce ar fi făcut în biroul lui, a auzit strigătele celor torturați.

Îi cercetez chipul: surâzător, în cămașa lui neagră, avea peste 30 de ani și niște trăsături ascutite. Stătea alături de Mâm Nay, în familie – avea un stilou în buzunar. Astăzi mi se pare batjocoritor degetul lui ridicat. Îmi notez în caiet diferitele prenume pe care le-a folosit: Yun Cheav; Kaing Cheav, Keav, Kaing Yun Cheav, Kaing Guek Eav, Doan, Hang Pin. Nu rețin decât unul singur: Duch.

Îmi aduc aminte că tatei îi plăcea să recite poeme într-o franceză impecabilă. L-am auzit de-atâtea ori murmurând „*Cheveux noirs, cheveux noirs, caressés par les vagues*”...¹ Este începutul unui poem de Prévert², un refren pe care nu-l înțelegeam pe atunci. I-am găsit textul acum câțiva ani, apoi l-am pierdut, ca și cum n-ar fi trebuit să rămână din el decât acele plete fără corp, acele cuvinte orfeline, ca și cum câmpul morții cuprinsese și trecuse dincolo de țară, purtat până la cântecele dulci. Desigur, îi fac un portret idealizat tatei, într-atât de impresionantă mi s-a părut rezistența lui morală în fața khmerilor. În societățile noastre democratice, omul care crede în democrație mi se pare ceva comun, chiar plictisitor. De aceea păstrez în fața mea, în biroul din Paris, portretul lui puțin îngălbenit: pentru că a avut o puternică banalitate a binelui. Asta este victoria lui.

*

¹ Plete negre, plete negre, mângâiate de valuri... (n. tr.)

² Poet și scenarist francez. După succesul primului său volum de poezii, *Paroles* (la vârsta de 45 de ani) devine, grație limbajului familiar și jocurilor de cuvinte, un mare poet popular (n. red.).

Am mâncat rădăcini de papaia, de bananier și piele uscată de vacă. Da, piele de vacă, precum eroul din *Goana după aur*, care și-a fiert bine încălțările înainte să taie șireturile și tălpile, evitând cuiele. Am mestecat pielea aceea necomestibilă timp de câteva ore. Nu mai puteam: maxilarele îmi erau numai piele și lemn. Dar când o frigeam, pielea mirosea a vacă. Atunci o mestecam.

Vreme de câteva săptămâni nu am mâncat decât spanac-de-apă (spanac chinezesc), care este și hrana porcilor. Tot eu am fost acela care a mâncat și tot felul de coji de legume.

Îmi aduc aminte că am văzut în alte imagini din arhivă niște porci care se plimbau prin Biblioteca Națională din Phnom Penh, pustiită de khmeri. Răsturnaseră niște scaune și călcau în picioare cojile. Porcii ajunseseră pe post de cărți, iar noi, pe post de porci.

Tata a obosit fizic și psihic. Noul regim l-a privat de meseria și de rațiunea lui de a fi. Venise rândul lui să fie reeducat pe mai departe. Nu știa nimic. Ba, mai rău: știa prost. Cărțile și ziarele dispăruseră – majoritatea interzise și arse. Deci tatei nu-i mai rămăsese decât memoria, rezerva aceea de cuvinte poetice și deșarte. Fiindcă era prea slăbit ca să muncească la câmp sau la construirea digurilor, Angkarul l-a trimis la atelierul de împletituri: așezat turcește lângă alți bătrâni, împletea răchită. Era neîndemânatic. Îi sângerau degetele. Cureaua îi fusese confiscată și-și legase pantalonii cu niște liane.

Unul dintre prietenii lui, de viță regală, venea să-l caute seara, iar noi îi auzeam discutând în franceză, lucru strict interzis. Nu peste mult, bărbatul a dispărut. Câteva luni mai târziu l-am regăsit la spitalul din Batdambang, unde a și murit. Atunci, tata a început să vorbească singur, să murmure fraze pe care nu le mai înțelegeam, să se ascundă în cuvinte.

Odinioară vorbea în franceză cu frații mei mari. Mi-au rămas în memorie câteva dintre expresiile lor, care-mi stârnesc râsul și astăzi. La acea vreme mă impresionau. Și prințul îi vorbea mulțimii. Nu vorbea, urla. Mi-l amintesc pe tata ascultând o reluare la radio, tăcut, în picioare, în penumbră. Uneori ofta. Aveam șase ani și-l analizam pe bărbatul acela sever care fuma cu ochii mijiiți. Simțeam că nu era de acord. Astăzi o știu: politica este un strigăt.

Mi se pare că dobândisem deja un soi de maturitate, dar, evident, nu eram pregătit pentru o asemenea descătușare de violență. Școala a dispărut de la o zi la alta. Ni s-a cerut să ne vopsim hainele: adio cămăși deschise la culoare, adio sarong cu flori multicolore. Totul a devenit maro-închis, gri sau bleumarin. Foloseam un fruct cu un miez cărnos, care lăsa un suc negru. Aveam mâinile încrețite. Pijamaua largă a devenit uniforma noastră. Khmerii au interzis ochelarii și căsătoriile din dragoste. Au interzis cuvinte precum „soție”, spre exemplu, sau „soț”, considerate a avea conotații sexuale și burgheze. Și-au impus sloganul: „Dacă ai o mentalitate revoluționară, atunci totul este posibil!” Ni s-au propovăduit, la nesfârșit, cele 12 porunci revoluționare. Iat-o pe cea dintâi: „Vei iubi, vei cinsti și vei servi poporul muncitorilor și al țăranilor”. A doua: „Vei servi poporul oriunde te-ai duce, cu sufletul și cu mintea”. Și o parte din a 12-ea: „indiferent de inamic, indiferent de obstacole, vei lupta cu hotărâre și curaj, vei fi gata mereu de orice sacrificiu, chiar al propriei vieți, pentru popor și pentru muncitori, pentru țărani, pentru Revoluție, pentru Angkar, fără ezitare!”

Au fost schimbate toate prenumele. Ce putea fi mai individualist decât un prenume? Ce putea fi mai periculos decât o identitate? De vreme ce nu exista o ființă, ajungea și o singură

silabă! Cei credincioși au fost hărțuiți. Școlile și pagodele cu ziduri solide au devenit centre de tortură, spitale sau depozite de alimente. „Noul popor” a fost trimis la țară ca să execute munci dintre cele mai dure și să se dezbrace de vechea piele. Pământurile au fost colectivizate. Obiectivul declarat era triplarea producției anuale de orez, mulțumită dezvoltării sistemului de irigații. Toate gândurile și acțiunile noastre erau călăuzite de același principiu: „Trei tone de orez la hectar!” și, pentru unii șefi zeloși, „Cinci tone de orez la hectar!” Cifrele deveniseră un refren, o obsesie – o viziune.

Kampuchia Democratică a devenit un șantier: oamenii săpau canale, înălțau diguri, deviau fluvii. A urmat o foamete de neimaginat. S-a dovedit că șantierul era un lagăr de muncă.

Totul a fost subordonat Angkarului, misterioasa organizație atotputernică: viața socială, legea, viața intelectuală, viața de familie, cea amoroasă și prietenia. Nu cunosc exemplu în istorie de o astfel de influență aproape abstractă, într-atât era absolută: „Nu mai erau vânzări, schimburi, plângeri, văicăreli, nici furturi, nici jafuri, nu mai exista nici proprietate intelectuală”. Nu cunosc denumirea unui astfel de regim politic – însuși cuvântul *regim* nu-mi pare potrivit. Se instalase o stare de „non habeas corpus”. În acea lume nu mai eram un individ. Nu mai aveam libertate, nici gânduri, nici obârșie, nici avere, nici drepturi, nu mai aveam trup. Nu mai aveam decât o datorie: să devin una cu organizația.

Îmi revine în minte și acest slogan: „Doar un copil abia născut este pur”. Cine mai era pur, atunci? Sugarul care căuta sânul mamei? Băiețașul cu chip neclar, din dreapta, care se uita la fotograf? Sau tânărul care intra în sala de bal? Tânărul acela zâmbitor care pare a se îndrepta spre noi. Numele lui de război este Duch. Eram toți impuri și am plătit pentru asta.

„Tovarășii anchetatori” de la S21, repartizați în echipe, au torturat cu toții. Cât despre șoferi și despre gardieni, s-a stabilit că au consemnat cu toții mărturisiri, că au transferat prizonierii până la Choeung Ek, unde i-au executat și, mai apoi, i-au îngropat.

Duch: „Orice unitate de elită a diviziei 703 a ucis, doar de aceea se aflau la S21. Cei care au transportat prizonierii, la fel ca și cei care s-au aflat în permanență la Choeung Ek. Numai că le este frică să vorbească, bieții băieți! Dar nu-i presați! Îmi asum orice responsabilitate”. Și râde.

În acei ani era interzis ca acești oameni să părăsească S21. Munceau de la șapte dimineața, zi de zi, fără niciun răgaz. Dormeau, mâncau și primeau îngrijiri acolo – exceptând cazurile de boli grave. Nici vorbă de familie, de prieteni, de soții, de timp liber, de vizite, de cărți, de scrisori. Nimic altceva decât tortura și moartea.

Din când în când erau convocați de către Duch, care-i învăța metoda lui și dialectica Angkarului. Își făceau autocritica în fața camarazilor, autocritică consemnată și mai apoi transmisă lui Duch. Prin acest permanent control au ajuns cunoscute unele dintre cele mai grave abuzuri comise la centru.

Duch însuși îmi povestește că învățătoarea lui a fost violată cu o bucată de lemn de către unul dintre călăi: o faptă gravă, după cum susține el, căci nu era o tortură codificată oficial.

Mă gândesc la tânăra care, odinioară, îi predase copilului sărac, dar sclipitor. Mă gândesc la copilul trimis la colegiul de la Siem Reap, apoi la Phnom Penh. Mă gândesc la copilul care, mai târziu, a ajuns să predea matematica într-un colegiu, la Skoun, care a făcut închisoare, care s-a alăturat gherilei, a devenit „șeful securității” din Kampuchia Democratică. Mă

gândesc la învățătoarea lui, lovită, electrocutată, înfometată zile și săptămâni la rând. Mă gândesc la călăul care i-a vârât în vagin o bucată de lemn. Mă gândesc la soțul ei, încarcerat tot atunci la S21 și pe care l-au obligat să-și mănânce excrementele. Mă gândesc la femeia care a mărturisit tot, de vreme ce asta era regula: a confirmat că era membră a KGB, a CIA sau a serviciilor secrete vietnameze, a dat numele trădătorilor și ale agenților. Și-a denunțat întreaga „rețea”. Apoi a fost executată fiindcă-și trădase poporul și țara. Nu mai era o femeie, ci un deșeu.

Mă gândesc la acel sărman prizonier, la noaptea de tortură în care i s-a acoperit fața cu ciment pentru că refuza să mărturisească. Duch a fost foarte nemulțumit: nu era o tortură codificată oficial.

Duch: „Esențial era să accept linia Partidului. Persoanele arestate erau inamici, nu oameni. Tovarăși, fără sentimente! Interogați! Torturați! Am transferat limbajul crimelor pe hârtie, am pătruns în mintea subordonaților mei de la S21. Nu de puține ori am organizat ședințe de formare”.

În anii 1960, în Cambodgia domnea o pace fragilă. Abnegația tatălui meu pentru educația maselor nu era un vis, dar prăpastia dintre oraș și sat era imensă. Pe fondul acestei inegalități au prosperat khmerii roșii. Căci există o înțelepciune a omului de la țară – se resimte, cred eu, în unele dintre filmele mele. Există și o dimensiune artistică și o iscusință tradițională care au fost desconsiderate. Cine a căutat să dezvolte arta sculpturii, gustul pentru poezie, bogăția limbii khmerek, frumusețea meșteșugăritului? Cine a încercat să-i cunoască și să-i educe pe acești oameni sărmani? Nimeni, sau aproape nimeni. Regiuni întregi au fost neglijate. De francezi, în timpul protectoratului, care a fost dur, nedrept, și a durat 90 de ani. De cambodgienii înșiși,

când s-a proclamat independența. Doar revoluționarii le-au dat cuvântul țăranilor maltratați și ignorați.

Așa cum s-a întâmplat adeseori în revoluții, conducătorii khmerilor proveneau din familii mai degrabă înstărite: Pol Pot, Khieu Samphan¹, Ieng Sary, Ieng Thirith² au trăit la Paris mai mulți ani, unde au studiat Rousseau și Montesquieu, Iluminismul și Revoluția Franceză, uneori pe Marx, unele texte ale lui Stalin sau Mao. Au organizat cercuri de gândire, au călătorit în Europa de Est, s-au întâlnit cu tovarăși din toate țările, în special cu algerieni. Unii s-au înscris în Partidul Comunist Francez. Și-au aprofundat cauza. Apoi s-au întors în Cambodgia. În aceeași perioadă, la Phnom Penh, Duch citea *Capitalul* lui Marx, dar mai ales *Noua democrație* a lui Mao, în khmeră și în franceză.

Tata este pentru mine și astăzi asemenea unei busole: un om rezistent în felul lui. Să vorbești franceza într-un sat al khmerilor, într-o vreme când începuseră marile crime, când erai tu însuți un fiu de țăran analfabet, acesta reprezenta un act politic însemnând: limba asta este a mea. Am învățat-o ca să fiu un om și ca s-o transmit altora. Așa că, faceți revoluție! Repetați-vă sloganul la infinit! N-o să-mi puteți lua conștiința și ceea ce știu. Dacă vreți să mă reduceți la tăcere, va trebui să mă ucideți!

Cui n-ar dori Duch să-i placă? Pe cine n-ar vrea el să-l poarte în infernul lui intim și sofisticat? Într-o după-amiază, când

¹ Om politic cambodgian. Unul dintre conducătorii khmerilor roșii și președinte al Prezidiului de Stat (șef al statului, 1976–1979), prim-ministru (1979–1982). Împreună cu Pol Pot, a dus o politică de exterminare a adversarilor politici și a unor largi categorii de cetățeni, masacrând cca 2 milioane de cambodgieni. În decembrie 1998, s-a predat autorităților guvernamentale (n. red.).

² Soția lui Ieng Sary (n. red.).

atitudinea lui m-a scos din minți, l-am întrebat: „Cum a putut un intelectual ca dumneavoastră să acționeze astfel?” Mi-a răspuns: „Pur și simplu. Ce mai vreți să fac acum?” Eu: „V-ați putea sinucide, spre exemplu. Nu v-ați gândit niciodată la asta?” A avut o clipă de ezitare: „Da. Dar nu-i așa de ușor”. Eu: „Tata a făcut-o, știți asta.” Atunci Duch s-a înfuriat, vocea devenindu-i amenințătoare: „Da, așa e! Tatăl dumneavoastră este un erou!” Îi răspund calm: „Nu cred. Doar că acțiunile lui au fost mereu în conformitate cu ideile sale. Se respecta. Ați făcut revoluție pentru dreptate, nu-i așa? Mi se pare ușor să fii erou: să calci pe o mină, să mori pentru cauza în care crezi, asta într-o stare de război. Să fii om, să cauți libertatea și dreptatea, să nu te abați de la conștiința ta, asta înseamnă o luptă”. Duch n-a răspuns. Ochii lui mari se uitau prin mine, poate la gardian, la pereți, la cameră, la trecut?

Pe masa de lucru a lui Pol Pot, în junglă, se aflau cărțile lui Marx, ale lui Lenin și Mao, un caiet, creioane. Alături, un pat de campanie și o krama împăturită perfect. Simplitatea și adevărul revoluției! M-am oprit adeseori asupra acestei imagini de propagandă. Ce-au făcut cu ideile lor pure? O pură crimă.

Aș vrea ca paginile acestea să stea departe de sloganurile khmerilor roșii, departe de violență, de revoluție.

Am fost privați multă vreme de blândețe și de sensibilitate. Acum, când Cambodgia și-a regăsit o formă de libertate, de pace, acum, că a fost cuprinsă de o frumoasă tinerețe care ajunge până la istorie, chiar până la amintiri, aș vrea ca această carte să ne redea noblețea și demnitatea.

Încă de la cea dintâi întâlnire a noastră, Duch a definit clar „vechiul popor”: țărani, muncitori, tehnicieni ai revoluției. Insist asupra acestei ultime categorii. Asta se crede și Duch: un

tehnician. Sau un tehnician al revoluției. Puțin mai înainte a susținut că „Mișcarea trebuia să avanseze încet, fără obstacole. Viața fiecărei persoane, în special din rândurile noului popor, nu intra în calcul”. În altă zi mi-a spus: „Ei nu se gândeau la viața oamenilor. Se gândeau la interesele mișcării”.

„Tehnician al revoluției” – acest calificativ aparte îi permite, cu siguranță, să se sustragă de la orice clasificare. Un revoluționar, fie el și educat, chiar de origine burgheză, aparținea „vechiului popor”. Stătea alături de țărani și de muncitori. Munca lui de revoluționar îl transforma și-l salva, îl apropia de fostul regat khmer și de idealul comunist.

Această etichetă arată clar falsitatea – mai rău, reversibilitatea – claselor stabilite de khmerii roșii. Ce mai însemnau un țăran sau un muncitor, un medic, un avocat sau un „feudal”... dacă din rândurile lor s-au desprins unii intelectuali? Dar dacă erau spălați de către Angkar de necurătenia lor de origine? Dar dacă se strecurau pe lângă reeducare sau moarte? A defini ființele, a le clasa înseamnă a le reduce la clasamentul însuși – altfel spus, la bunul plac. Să definești ființele nu înseamnă să slujești în numele dreptății, al egalității, al libertății, nu înseamnă să planifici un viitor luminos, ci să pui la punct nimicirea.

Vine apoi chestiunea tehnicii. Pentru Angkar, revoluția nu a fost o idee sau un gând, ci o tehnică ce se dobânda acționând. Revoluția nu a reprezentat o aspirație, ci o practică reglementată. „Tehnicianul revoluției” era și un „instrument al revoluției”, iar cea mai înaltă distincție a regimului era aceea de „instrument pur al revoluției”. Puritatea tehnicii. Duch se plânge că S21 n-a obținut niciodată acest titlu.

În timpul discuțiilor mele cu acest „tehnician” am adus materiale: fotocopii ale articolelor, sloganuri ale khmerilor roșii,

fotografii ale victimelor sau ale revoluționarilor importanți, confesiuni ale prizonierilor adnotate de el. Admir foarte mult efortul lui Claude Lanzmann¹, care s-a bazat pe cuvânt și pe organizarea sa. A fost geniul *Shoah*²-ului, oferind imagini prin cuvinte.

Dar eu cred că un cuvânt poate fi trezit, amplificat, consolidat prin documente, în cazul în care acestea au scăpat de la distrugere. Din fericire, așa au stat lucrurile la S21, unde zeci de mii de pagini au fost abandonate în deruta din 1979 provocată de atacul trupelor vietnameze. Uneori este util să strecur un indiciu în mâinile celui pe care-l filmez. Îi spun, pe această cale: atenție, știu mai mult decât crezi, nu mă duci de nas!

I-am adus lui Duch vreo 50 de pagini, încă din prima zi: pe fiecare pagină am copiat câte un slogan al Angkarului. Unele erau amenințătoare, altele, enigmatice sau parcă erau dintr-o poezie rece. Și-a pus ochelarii și le-a parcurs pe toate. Părea că ezită. Apoi și-a așezat mâna pe o pagină și a citit încet: „Nu se câștigă nimic dacă ești păstrat. Eliminându-te, nu se pierde nimic”. S-a uitat în tavan: „Este o frază importantă! O frază foarte profundă. Acest slogan a venit de la Comitetul central”. Apoi a adăugat: „Ați uitat unul și mai important: „Datoria de sânge trebuie plătită cu sânge!” Eram surprins: „De ce acesta? De ce nu un slogan mai ideologic?” Duch m-a fixat cu privirea:

¹ Regizor francez, Lanzmann a luptat în Rezistența franceză, în cel de-al Doilea Război Mondial, apoi a sprijinit în mod activ mișcarea pentru independență a algerienilor, la începutul anilor 1960; a lucrat inițial ca jurnalist, până la începutul anilor 1970, și este editor al revistei *Les Temps Modernes*, înființată de Jean-Paul Sartre (n. red.).

² În documentarul de nouă ore și jumătate, Lanzmann analizează Holocaustul prin intermediul unor interviuri cu supraviețuitori, martori, și a unor vizite în lagăre de exterminare (n. red.).

„Domnule Rithy, khmerii roșii însemnau eliminarea. Omul nu avea niciun drept”.

Desigur, poți întoarce privirea, ca să pierzi din ochi obiectul. Îl poți lăsa să se îndepărteze, să plutească, să dispară – ajunge o simplă mișcare a ochilor. Poți să nu te uiți la o țară, poți să nu știi unde se află, poți să suspini la evocarea repetată a unui nume nefericit. Poți chiar decide că ceea ce s-a întâmplat a fost de neînțeles și inuman. Atunci, întorci privirea. Este o libertate universală. Îți spui că o altă imagine va veni s-o înlocuiască pe cea prezentă, că pot fi înlocuite sau șterse cuvinte. Ei bine, s-a făcut: Nu-l mai văd pe acel om pe care l-au forțat să-și mănânce excrementele cu lingura, însângărându-i mâinile, brațele, gâtul, desfăcându-i maxilarele și strivindu-i limba. Nu-l mai văd pe acel occidental pe care l-au legat în cinci cauciucuri și căruia i-au dat foc de viu în mijlocul străzii, lângă S21. Un gardian îmi povestește că îl vede încă făcând gesturi disperate din mijlocul flăcărilor, înainte să moară. Duch precizează: „Nu știu ce s-a întâmplat. N-am văzut nimic. Nuon Chea¹ a dat ordin să-l ardă, să nu mai rămână nimic din el. Niciun os! Nici urmă de carne! Nu ne-a zis să-l ardem de viu”. Nu-l văd nici pe sugarul pe care l-au izbit de copac. Nu-l mai văd. Nu mai văd.

Regăsesc aceste notițe luate la apariția S21– *Mașina de ucis a khmerilor roșii*: „Cineastului i-a revenit sarcina de a găsi dreapta măsură. Memoria trebuie să rămână un reper. Ceea ce caut eu este înțelegerea naturii acestei crime, și nu cultul memoriei. Pentru a preîntâmpina repetiția”. Iar apoi: „Baza muncii mele de documentare este ascultarea. Nu fabric evenimentul.

¹ Membru al regimului khmerilor roșii, mâna dreaptă a lui Pol Pot (n. red.).

Creez situații. Încerc să cadrez istoria, pe cât e omenesc posibil, la cotidian, la nivelul fiecărui individ". În final: „Nu am avut niciodată în vedere să fac un film drept răspuns sau ca o demonstrație. Îl concep ca pe o chestionare". Celor care au fugit la timp, au scăpat de khmerii roșii, au uitat sau nu vor să vadă, le ofer aceste imagini, ca să poată vedea, ca să vadă.

Într-o dimineață ne-au adunat în cerc, toți adulții și copiii din sat. Ne-am așezat neliniștiți, tăcuți. O femeie a trecut în mijloc, cu chipul scăldat în lacrimi. Tremura. Fiul ei, mai mic decât mine și pe care-l cunoșteam bine, s-a ridicat și i-a vorbit cu violență. Nu i-am uitat privirea fixă și vocea metalică. Striga: „Ești o inamică a poporului! Fructele de mango culese de tine sunt ale Angkarului. N-ai dreptul să le iei și să le păstrezi. Este o atitudine burgheză și rușinoasă. O trădare! Să fii judecată de comunitate!"

Femeia îl asculta, cu capul plecat, pe fiul ei de nouă ani care-o insulta. Eram stupefiat, cu atât mai mult cu cât adunaseram chiar eu niște fructe de mango, fără să-mi dau seama de riscul la care mă expuneam... Dacă un copil își denunța propria mamă, atunci orice era posibil. Politica guverna totul, și încă ce politică! În acea dimineață de iarnă aproape rece am deschis ochii asupra noilor vremuri. Femeia s-a ridicat cu privirea pierdută și și-a recunoscut greșeala. „Da, am cules mango. Le-am cules pe furiș. Voiam să le păstrez pentru fiul meu și pentru mine. A fost un gest individualist și burghez. Nu m-am gândit decât la mine. Am greșit. Mi-e rușine! Am uitat de popor și am luptat împotriva lui. Trebuie să mă schimb, să-mi îmbunătățesc purtarea. Cer iertare de la Angkar! Implor poporul să mă ierte!" Nu-mi amintesc s-o mai fi văzut după aceea.

Khmerii roșii ne studiau reacțiile: nu aveam niciuna. Fiecare stătea în picioare împietrit, tăcut, cu privirile goale. Pe mine

teama mă sugruma. Peste câteva zile, eu și surorile mele am fost împrăștiați în regiune. Părinții rămâneau în sat, cu nepoții cei mici. Se cerea ca individul să se dizolve în organizație și să se conformeze sloganului „Renunță la tot ce ai, la tată, la mamă, la familie!”

În perioada aceea s-a adoptat în toată țara o tunsoare unică. Sau o fi fost ceva mai devreme, odată cu interzicerea definitivă a hainelor colorate? Țin minte că la Kôh Tauch nimeni nu mai purta părul lung, nici măcar dacă era strâns. Khmerii roșii îl considerau drept simbol feminin, deci sexual, un semn de trândăvie... sau o dorință de diferențiere. Toți khmerii roșii l-au luat ca model pe Pol Pot: tăietură dreaptă în spatele urechii. La fel și coafura „omega” cum o numeau în secret surorile mele, trecea drept frivolitate, așijderea cu părul lăsat pe ceafă. Dar, atenție! Nu erai bine văzut nici dacă te radeai în cap, căci semănai cu călugării – copilul care eram atunci a aflat acest lucru mai târziu.

Mă întreb din nou: ce regim politic era acela a cărui influență începea din cameră și ajungea până la cooperativă? Acela care a abolit școala, familia, justiția, orice formă anterioară de organizare, acela care rescria istoria și nu credea în cunoaștere și știință, care deporta populația, care constrângea relațiile de prietenie și sentimentele, care guverna toate meseriile, care crea unele cuvinte și le interzicea pe altele? Ce regim urmărea mai degrabă absența omului decât să aibă un om imperfect – după criteriile lui, cred eu? Un marxism luat drept știință? O ideocrație – în sensul că ideea învinge totul? Un „polpotism”, preocupat de violență și de puritate?

Poate că răspunsul se află pe stema Kampuchiei Democratice: două șine de cale ferată traversează orezăriile, simetric, ca

două fâșii de ciment. O uzină închide orizontul, cu acoperișurile zimțate și cu furnalele sale. Nicio scăpare posibilă. În realitate, nu există nicio șină, chiar dacă este imposibil să nu ne gândim la ele. Sunt două taluzuri care duc la un dig. Iar în fața uzinei, un canal de irigație care duce la baraj. Kampuchia Democratică însemna irigațiile și uzina: țăranii și muncitorii.

Desigur, vorbim despre o stemă de luptă, un semn negru și voluntar, în tradiția afișelor sovietice. Totul începe prin muncă și nimic nu are valoare decât prin raportare la ea. Nu vezi nicio ființă, niciun chip, nicio bucurie. Până și spicele de grâu par niște lauri.

Mă izbește un lucru evident: liniile drepte nu sugerează deloc că vor să ajungă la orizont. Spun doar că nu există decât o cale, o singură destinație: clădirea industrială din care se ridică fumul. Cum să nu te gândești la prizonierat și la distrugere? Pentru mine, acest sigiliu înseamnă că va trebui să sapi, să semeni, să răsădești, să uzi, să usuci, să bați, să clădești, să prelucrați, să distrugi mai mulți oameni pentru ca această lume să se nască.

Îmi amintesc ziua în care un cadru din partid m-a întrebat cum mă numesc. „Rithy” trebuia să dispară: prenume burghez. La 13 ani am devenit „tovarășul Thy”. Un an mai târziu am făcut păduchi cu sutele și a trebuit să mă rad. Mi s-a zis „tovarășul chel”. După aceea m-am rănit grav la picior. Fiindcă mergeam greu, am devenit „tovarășul tractor”. Într-o perioadă în care comportamentul meu îi irita pe khmerii roșii, mi-au zis: „Ai o călcătură de «fiu de consilier»” (au articulat „consilier” ca în franceză, ceea ce pentru ei însemna „ministru”), un mers arogant. Și acesta a devenit numele meu: „fiu de consilier”.

Înțeleg să-ți schimbi numele și prenumele în clandestinitate. Dar să-l reduci pe celălalt la un gest, la o mecanică, la o bucată

din corpul lui, nu înseamnă să susții revoluția. Înseamnă deumanizare. Înseamnă să ții ființa într-un pumn.

Am rămas până la eliberare „tovarășul chel”, și era foarte bine așa: nu mai purtam numele tatei, prea cunoscut. Devenisem un om fără familie. Nu aveam nume. Nu aveam chip. Dar de aceea trăiam, fiindcă nu mai eram nimic.

Afecțiuni, al șaselea fragment despre instituțiile republicane, al lui Saint-Just¹:

„Orice om care a împlinit 21 de ani trebuie să declare în biserică care sunt prietenii lui. Declarația trebuie reînnoită în fiecare an, în lunile *ventôse*².

Dacă un om își părăsește prietenul, este obligat să explice motivele în fața mulțimii, în biserică, la cererea unui cetățean sau al celui mai vârstnic. Dacă refuză, este exilat.

Prietenii nu-și pot scrie obligațiile, nu se pot acționa în judecată între ei.

Prietenii sunt așezați unul lângă altul în lupte.

Cei care au rămas uniți toată viața sunt îngropați în același mormânt.

Prietenii vor purta doliu unul după altul. Poporul va alege tutorele copiilor dintre prietenii tatălui.

Dacă un om comite o crimă, prietenii lui sunt exilați.

Prietenii sapă mormântul, pregătesc funeraliile unul altuia. Seamănă flori pe mormânt, împreună cu copiii defunctului.

Cel care declară că nu crede în prietenie, sau care nu are prieteni, este exilat.

¹ Lider militar și politic, a avut un rol important în reformarea armatei Republicii Franceze (n. red.).

² Luna a șasea a calendarului republican francez (19 februarie – 20 martie) – n. tr.

Un om biruit de ingraturitudine este exilat.”

Citesc din nou acest discurs unde se regădesc multe ordine și prea puțină prietenie. „Cel care nu are prieteni este exilat.” Care este regimul politic cel mai inuman? Cel care decretează binele omului. Atunci nu mai există cetățean, nici temă de gândire.

Pentru Angkar nu existau indivizii. Noi eram niște elemente, unități matematice, o materie neutră, repartizată din motive practice în grupuri de cinci sau zece, băieți, fete, tineri sau mai puțin tineri. Nu rămâneam niciodată singuri. Și eram exilați.

M-au trimis „pe front” – pe șantierul care se afla la cinci ore de mers de satul părinților mei. Cei de acolo aveau între 10 și 15 ani, inclusiv șefii de unitate. Doar „profesoarele” – care ne predau ideologia – aveau 18 ani. Pusesem totul la comun. Totul. Până să ajung aici fierbeam apa din orezării înainte s-o beau. Învătasem să aprind focul frecând bucăți dintr-o farfurie de un metal. Scânteile aprindeau bumbacul din fructele de capoc, îndesat într-un bambus.

Dar s-a apropiat de noi un khmer roșu: „De ce faceți focul? E interzis! Focul este rezervat pentru cooperativă”. Au făcut percheziții și ne-au confiscat tot, inclusiv bidoanele și oalele. Nu ne mai aparținea nimic. Deci am urmat exemplul colegilor mei: luându-mi inima în dinți, am băut apă din bălți și de pe câmp.

Am fost imediat repartizat la construirea unui dig. Eram sute, înarmați cu lopeți, cu lectici și brancarde din bambus. Sub soarele tropical, am devenit o gloată epuizată. Nicio mașină de terasament nu părea disponibilă. Mesajul era clar: noi, revoluționarii, ne aflam acolo pentru forța brațelor noastre; eram mai buni decât orice mașină.

Am văzut un film de propagandă fascinant: în el apare un Peugeot 404 transformat într-o moară cu lame. Doi „tehnicieni ai revoluției” aleargă pe lângă mașină și surâd la cameră. Iată ce făceam noi cu aceste motoare, cu aceste table, cu această civilizație. Iată ce făceam noi cu utilajele acelea impure: le repartizam grupului. Pe mai departe, aveau să asigure irigarea câmpurilor noastre. Prin această nouă utilizare, mașinile deveneau și ele „noul popor”, reeducate și ele.

Săpam din zori. Consolidam. Nu vorbeam. Sarcina ni se părea dificilă. Am lucrat și la câmp: aplecat deasupra pământului de la înălțimea celor 13 ani ai mei. Nu ne gândeam la nimic. Ascultam imnurile care se auzeau la megafoane. Într-o seară mi s-a arătat bunicul din partea tatei: săpam ca el. Eram un copil al regatului Angkor.

Arhivele sunt vii. Totul vorbește. O fotografie, o foaie de hârtie însemnată cu roșu. Mă gândesc la această femeie care a refuzat să fie fotografiată din față când intra la S21. Era profesoară. Stă întoarsă pe trei sferturi spre obiectiv și surâde. Într-una dintre mărturiile sale manuscrise evoca Cuba, aflată și ea în revoluție, unde „nu e ucisă toată lumea, unde nu sunt înfometați oamenii”. După 30 de ani, mesajul ei ajunge la noi. Uneori, combativ, alteori, disperat. Nouă ne rămâne sarcina de a căuta acel cuvânt, acea șoptă, nouă ne revine s-o evocăm pe Taing Siv Leang, căreia îi scriu aici numele ca să rămână în memoria noastră, dimpreună cu surâsul ei.

Părăseam orezăriile la căderea întunericului. După o masă frugală, ne întorceam în hamacurile noastre: erau legate de palmieri, unele sub altele, opt sau nouă hamacuri dispuse în scară din cauza șerpilor, a furnicilor uriașe, a scorpionilor și a

păianjenilor. Împletiturile acelea din sfoară neagră erau refugiul nostru. Ne fereau de zgomotele și de țișetele nopții. Ele ne legănau. Cu schimbul, unul dintre noi ațâța focul, la rădăcina unui copac imens, ca să nu ne udăm când cădea roua – nu aveam decât un singur rând de haine.

Mă așezam în hamacul din mijloc și născoceam o poveste cu fantome, în buna tradiție a khmerilor. Băieții din grup mi-o cereau.

Îmi vine în gând un basm pe care mă mulțumesc să-l rezum aici doar în câteva rânduri, dar pe care îl depănam atunci o seară întreagă, cu o mulțime de amănunte. Noaptea se lăsa guralivă, amenințătoare, dar noi aveam cuvintele.

Un călător trecea printr-un sat părăsit. În depărtare se auzeau lupii urlând. A trecut prin fața unei case, apoi prin fața alteia. Nimeni! Toată lumea știa că satul era bântuit de fantome, mai puțin călătorul nostru. Un miros ademenitor de supă cu mirosul de denii se simțea de la a treia casă, de care omul s-a apropiat. O femeie îmbrăcată frumos i-a dat binețe, întrebându-l unde mergea. Călătorul i-a răspuns franc: îi era foame, iar la ea mirosea tare bine. Femeia a dispărut câteva clipe, apoi s-a întors: s-au așezat laolaltă pe o rogojină, au vorbit, s-au cunoscut, iar călătorul s-a ospătat din supa delicioasă. A uitat de urletele lupilor de la marginea satului părăsit. Femeia s-a aplecat spre el, cu o privire strălucitoare. Dar, în clipa în care ea se pregătea să-l servească, polonicul a căzut printre scânduri, sub casă. Atunci femeia și-a deschis frumoasa gură, a scos limba care s-a întins, s-a tot întins, s-a prelins de-a lungul lemnului până la pământ și a luat polonicul... O vrăjitoare! Călătorul s-a ridicat brusc. Dar era prea târziu: femeia l-a ucis surâzând.

Grație talentului meu de povestitor am părăsit digul și am fost repartizat la bucătăriile cooperativei: scăpasem de trudă.

Îmi venise și mie rândul să prepar supa și să fierb orezul. Primeam peștii pescuiți, frumoși, destinați „profesoarelor”. La bucătărie reușeai întotdeauna să faci rost de mâncare în plus. Puteai răzui marmitele, unde găseai grăsime, prăjeală, resturi de aluat – tot ce te putea ajuta să rezisti. Iar bucătarul îi servea pe șefi: știa cine și ce mănâncă. O informație strategică.

Eram bucătarul copiilor, deci îi serveam pe copiii khmerilor roșii, așa cum bucătarii adulților îi serveau în mod special pe khmeri. De regulă, aceștia mâncau separat. Comunism sau nu, exista o limită a egalității.

Seara, îmi continuam poveștile cu fantome. Mulțumită „meseriei” mele de povestitor și de bucătar mi-am putut vizita părinții. Șeful îmi dădea voie din când în când.

Plecăm singur în zori, pe un drum pustiu care se întindea de-a lungul orezăriilor îngălbenite. Nu se vedea niciun copac. În calea mea nu existau decât două locuri cu apă. Aproape că alergam, într-atât de tare mă ardeau tălpile de la drumul nisipos. Parcă mergeam printr-o pulbere de foc. După cinci sau șase ore de mers, ajungeam.

Părinții mei fuseseră mutați. Acum stăteau la Trum, la câteva zeci de kilometri de celălalt sat: tot o câmpie aridă. Mama construise o colibă. Găsise niște crengi pe care le tăiasă cu dibăcie, așezase scândurile una câte una, tăiasă frunze de palmier ca să facă un acoperiș trainic. Ridicase chiar și o cămăruță separat, care servea drept bucătărie.

Îmi petreceam noaptea cu ei. Întâlnirile noastre erau scurte, dar îmi aduceau multă fericire.

Am descoperit că mama reușise să-și păstreze mica ei secure: o unealtă esențială. Îl convinsese pe responsabilul din sat că avea nevoie de ea. Se ducea frecvent să aducă apă: patru ore

de mers la dus, patru la întors, cu un bidon din plastic. Tata era sleit. Aproape că nu mai mergea. Înota în maioul lui negru, o moștenire din vremurile apuse. Ca o rămășiță a eleganței de odinioară, purta un maiou alb pe sub cămașă. Acesta a fost ultimul lui costum. Îmi surâdea cu tristețe în zori, iar mama stătea lângă el.

Alergam până la șosea, la ieșirea din sat: bruma se uscase deja. Mă întorceam pentru o ultimă oară și îi priveam fără să mai fac alt gest.

Primăvara, ca să mai schimb poveștile cu fantome și stafii, le-am povestit celor din grup despre fabuloasa expediție pe Lună – întregul proiect Apollo, până la celebrele cuvinte ale lui Armstrong, căruia nu-i știam prenumele. „Un pas mic pentru om, un pas mare pentru omenire.” Mulți nu m-au crezut și mi-au zis: „Nu-i adevărat, inventezi! Este imposibil!” Cu atât mai mult cu cât khmerii roșii aveau numeroase sărbători legate de Lună, tradiții, oracole, legende. Când eram copil îi întrebam pe părinți despre craterele din Lună. Îmi răspundeau: „Rithy, nu sunt cratere. Sunt ridurile unui bătrân și ale bătrânei care locuiesc acolo, sub un copac...” Cercetam visător astrul rece. Imaginea nu m-a părăsit nici acum.

În seara aceea le-am spus că nu inventasem nimic și că-l văzusem la televizor pe cosmonaut, coborând din vehiculul lui lunar, faimosul LEM. Imaginea tremura. Totul se derula cu încetinitorul. Mi-am amintit cei dintâi pași prin praful negru. Le-am descris gesturile: Armstrong luând eșantioane cu o cazma. Am încheiat cu reîntoarcerea celor trei pe pământ. O voce a întrebat: „Dar cine erau oamenii aceia?” Am răspuns: „Americanii”. Ce greșală! S-a lăsat o liniște apăsătoare, apoi am adormit.

În a doua seară, „profesoara” grupului de tineri m-a convocat cu o voce tăioasă: „Tovarășe Thy! Apropie-te!” Am înaintat în mijlocul cercului pe care-l formau ceilalți și m-a fixat cu o privire înfricoșătoare: „Tovarășe! Trebuie să-ți faci autocritica! Ai povestit ieri despre niște oameni care au mers pe Lună și i-ai lăudat pe imperialiștii americani. Sunt invenții! Minciuni! Te comporti inacceptabil. Dacă vehiculezi astfel de legende trădezi revoluția, îți trădezi tovarășii. Te ascultăm!”

Auzise fără doar și poate povestea mea, din coliba ei, care se afla destul de aproape. Sau, poate, i se relatase. Nu mă gândisem la rău, evident. Uimit de proiectul Apollo, uitasem să fiu prevăzător. Ura față de America și de capitalism era departe de mine. A trebuit să înfrunt criticile celor șapte sau opt băieți care mă ascultasera în ajun. Și ei se făceau vinovați: mă ascultasera fără să reacționeze și mă crezuseră, cu siguranță. Au explicat că au greșit, că-i atrăsesem într-o capcană, că fuseseră inconsecvenți, că n-ar fi trebuit să dea atenție poveștilor mele, că vor fi mai vigilenți pe mai departe, că Angkarul, desigur, le călăuzea viața...

Când mi-a venit rândul, am repetat ce se spusese deja, fără să înțeleg prea multe: America, imperialismul, propaganda, minciunile, Luna. Mă fixau rece. În primul rând, nu trebuia să plâng. Trebuia să-mi păstrez calmul, să nu-mi agravez situația. Autocritica mi-a fost totală căci, în lumea khmerilor nu exista noțiunea de timp. Deci am bătut în retragere, mi-am criticat poveștile cu fantome, insuficient de revoluționare. După o oră mă simțeam epuizat, umilit, trist și învins. Povestitorul murise, iar eu nu mai eram bucătar.

A doua zi am mers cu camarazii mei la orezărie, unde mușca deja soarele alb al revoluției.

Him Huy, un gardian abia repartizat la S21 și-a redactat autocritica:

„Mi-am ajutat părinții, familia. Vorbesc întotdeauna politicos cu oamenii, chiar și cu cei mai în vârstă.

Punctele mele slabe: folosesc uneori cuvinte nepotrivite. Mă înfurii rapid. Îmi place să mă distrez, să merg la teatru, la cinema, să dansez, să ascult la radio. Am furat de câteva ori fructe, dar numai pentru a le mânca.

Viața sentimentală: am fost îndrăgostit de o tânără. Dar nu am atins-o. Și n-am folosit cuvinte necuvenite. Am iubit-o în secret.

Îmi cunosc caracterul pe timp de revoluție. Mă străduiesc să duc la îndeplinire misiunile pe care Partidul Comunist mi le-a încredințat. Nu ezit. Nu protestez în fața niciunei sarcini, chiar dacă este prea grea și-mi provoacă suferință. Mă lupt să onorez această misiune. Puncte slabe. Folosesc uneori cuvinte nepotrivite față de camarazii mei. Glumesc mult. Mă înfurii repede atunci când sunt în postura de a comanda. În monitorizarea de la bază nu am fost destul de punctual și de atent în privința acțiunilor inamicului. Nu i-am luat acțiunile prea în serios. Nu sunt destul de strict în timpul serviciului. Nu sunt destul de ingenios și de rapid în misiunea mea. Nu am căpătat suficientă experiență. Sunt prea slab. Ar trebui ca superiorii mei să mă însărcineze să-mi corectez atitudinea.

Ce trebuie să schimb: jur să-mi corectez caracterul care nu este unul revoluționar. O să mă corectez cât pot. Îmi dau silința să reconstruiesc o atitudine revoluționară, conformă cu principiul clasei proletare a Partidului.”

La sosirea khmerilor oamenii au fost parcă hipnotizați, în primul rând pentru că se gândeau, ca și tata în felul lui, că

revoluționarii aveau dreptate. Cei exterminați vedeau bună-credință în ochii exterminatorului. Nu era doar o chestiune de convingere, ci de o convingere rațională.

Astăzi știu că viteza este un factor decisiv – ceea ce pare să nu prea cântărească retrospectiv. Nu ne-au lăsat timp să fim încântați, nici măcar să ne convingă. Ne-au transferat imediat, ne-au înfometat, separat, terorizat, privat de cuvânt și de drepturile noastre. Ne-au zdrobit. Am fost îngenucheați de foame și de frică. Toată familia mea a dispărut în șase luni.

La 13 ani m-am trezit singur, în picioare, într-un vagon de transportat vite. Uneori ușa rămânea întredeschisă, dar nu am sărit.

Patima de a mărturisi este insuportabilă. Nu vă rămâne decât să vă îndoiiți de adevăr, ba chiar mai rău, să vă îndoiiți de importanța adevărului.

În seara în care mi-am făcut autocritica, după ce am vorbit despre misiunea Apollo, nu m-am gândit nicio clipă să dau explicații, să mă apăr. Am zis *ce trebuia zis*. M-am conformat dorinței responsabililor khmeri. Am vorbit ca să-mi pot recupera tăcerea. Să fii invizibil însemna să fii viu, aproape un individ.

Duch a vorbit despre ordinul care le surclasa pe toate celelalte: „adevărul proletar”. Mai târziu, el a pus această formulare pe seama superiorului său, Nuon Chea: „Trebuie să te gândești la adevărul proletar. Nu te gândi la adevărul burghez”.

Nu de puține ori, în timpul filmărilor la S21 – *Mașina de ucis a khmerilor roșii*, le-am cerut „tovarășilor gardieni” să „facă gesturile” de la acea vreme în fața camerei. Precizez: nu le-am cerut să „joace”, ci „să facă gesturile”, un mod de a prelungi cuvântul. Dacă era nevoie, repetau de 10 ori, de 20 de ori. Reflexele reveneau:

revedeam ceea ce se petrecuse cu adevărat. Sau ceea ce părea imposibil. Exterminarea apărea în metodă și-n adevărul ei.

Disciplina Angkarului era absolută la S21: prizonierul mărturisea că a trădat revoluția, semna declarații amănunțite care urmau a fi încredințate poporului, pe care-l reprezenta Duch. La rândul lui, acesta raporta la Comitetul permanent al lui Pol Pot. Odată îndeplinită această sarcină de securitate, se putea face dreptate. Cu ochii legați, vinovatul era dus la Choeung Ek, unde era executat, îngropat, eliminat pentru totdeauna.

Duch cerea o nouă mărturisire la S21: o poveste care să mascheze istoria. Puțin conta că mărturisirea era incoerentă sau absurdă. Cel care povestea și clădea această nouă istorie era un trădător. Vorbea ca un trădător. Își recunoștea crimele și minciunile. Îl condamna chiar istorisirea care i se ceruse.

Uneori se punea chiar Duch pe treabă. Rescria unele declarații, ca de exemplu cea a lui Nget You, zis Hong: tăia pagini întregi, care nu-i conveneau, și adapta mărturiile smulse cu forța la nevoile sau logica lui, apoi le dădea la dactilografiat.

Dacă se analizează atent acest proces, dacă se „fac gesturile”, se vede cât a mințit și minte încă Duch, cât își schimbă declarațiile. Îi arăt o fotografie făcută de unul dintre fotografi din S21. Se văd perfect pete de sânge, pe jos și pe pereți. Duch îmi spune că el n-a văzut niciodată sânge acolo.

Apoi îi dau o fotografie cu Bophana. Inițial n-o recunoaște. Nu-și amintește. Totuși, la 26 aprilie, 1976, el nota sub chipul ei: „Este soția infamului Deth. Această târâtură este fiica infamului Ly Thean Chek”. Or, Bophana era fiica lui Hourt Chheng, un personaj respectat în districtul Baray și în Kompong Thom, unde învățaseră Duch și Mâm Nay... Asta a scris ea în declarația ei. Prin această confuzie grosolană, Duch a făcut din fată fiica unui general inamic, așadar și ea o inamică.

Insist: Bophana scria scrisori de dragoste, Deth îi răspundea dând citate din Shakespeare. Ați strâns și folosit aceste scrisori ca dovadă a trădării sale. Nu vă mai amintiți de ea?

Duch: Am făcut însemnări pe marginea dosarului Bophana?
Eu: Da. Priviți! Tot ce-i cu roșu vă aparține. Cu siguranță că ați citit aceste scrisori...

Cercetează declarația: „Exact...” Oftează. Mâna lui stângă apucă o pagină nouă.

Duch ezită. Atinge ușor chipul din fotografie. Cere timp. Eu insist. Cu greu, amintirile revin. Duch sfârșește prin a reface din memorie întreaga poveste a acestei tinere, de la arestare și până la moartea soțului ei. Căci a citit, a făcut însemnări, a studiat declarațiile ei succesive, ca pe toate celelalte ale prizonierilor de la centru. A scris „Distrugeți-o!” în dreptul numelui ei, în registrele pe care nu le-a putut arde la timp, în ianuarie 1979.

Vreme de patru ani, capitala a rămas pustie: excepție au făcut guvernul, câteva ambasade și S21. Duch recunoaște: „*Toată lumea a știut, a auzit și a văzut*. Fără doar și poate că se știa că Phnom Penh-ul era pustiu”. Sublinierea îmi aparține.

Regret că tribunalul nu a cerut confruntări susținute pe aceste aspecte – fie doar și pentru a se stabili o documentație cu valoare istorică. De ce Nuon Chea, cel care a fost superiorul ierarhic al lui Duch, după Son Sen, astăzi mort, de ce nu a fost convocat la procesul lui Duch, de vreme ce și el își aștepta procesul în aceeași închisoare? Mai ales că sute de declarații purtau o mențiune, scrisă de mâna lui Duch: „A se înainta tovarășului Nuon Chea” și, uneori, recomandarea: „A se înainta tovarășului Van”. (Ieng Sary, pe atunci ministru al Afacerilor Externe, astăzi încarcerat.) Nuon Chea și Ieng Sary sunt în celulele lor, la 30 de metri de sala unde este judecat Duch.

Ar fi trebuit examinate și unele registre: fiecare coloană, fiecare rând, fiecare semnătură, fiecare comentariu meritau o analiză, o dezbateră, confruntări. Așa se putea elibera fiara.

Procesul lui John Demjanjuk, acuzat de complicitate în asasinarea a 28 060 de evrei la Sobibor, s-a ținut la München, din 2009 până în 2011. Conform ziarului *Le Monde*, s-a permis examinarea a circa 40 000 de documente, „dintre care peste 100 sunt citite zi de zi de către judecători, în fața unui auditoriu puțin numeros. (...) Astfel, au fost necesare vreo 10 audieri pentru autentificarea «hărții Trawniki», piesă de rezistență a Ministerului Public. Mai multe audieri au avut ca obiect evocarea Sobiborului, «un lagăr în care erau aduși cei care urmau să moară», după cum s-a reamintit în mai multe rânduri”.

Duch șoptește cu ochii ridicați spre cer: „O imensă închi-soare, am văzut-o! Dar nu voiam să știu, nici să văd suferința celor aflați acolo. M-am ferit. Vedeam clădirile, dar nu doream să văd suferința. Sentimentele mă împiedicau s-o văd. Iar dacă am văzut-o, nu i-am dat importanță”.

Mai târziu: „N-am ajutat pe nimeni. Cine murea, unde și când? Am lăsat asta pe seama karmei și am acceptat să fie eli-minați!”

A încheiat: „Cu timpul uiți astfel de detalii nesemnificative. Unele lucruri depășeau limita acceptabilității. Totuși, le-am făcut. De aceea mă străduiesc să le uit, ca să nu fiu prea chinuit. Iată cum mă lupt să uit și, cu greu, chiar uit cu adevărat”.

Pe când săpam la un canal de irigație, am primit o lovitură de hârleț pe interiorul piciorului. Metalul a atins osul. Nu era grav, dar mă durea. În primele zile am șchiopătat. Apoi, din cauza terenului umed, a prafului, a transpirației, a noroiului, a apei stătătoare, a lipsei de hrană și de somn, rana s-a infectat.

S-a înroșit și s-a umflat: pe măsură ce treceau zilele, mă dureau din ce în ce mai tare. Carnea se desfăcea precum fâșiile de hârtie înmuiată. Putrezeam și mă scârbea mirosul meu de zahăr vechi. M-a chemat responsabilul khmer: „Angkarul te trimite la părinți. Îngrijește-te, apoi întoarce-te!” Bunăvoința lui mă înspăimânta. De când le păsa lor de oameni? De când îi interesa soarta celor vii?

M-au transportat cu brișca până la coliba noastră, la Trum, unde mama a încercat tot ce era omeneste posibil: cataplasme, frunze de tamarin. Imaginați-vă, însă, că nu se mai găsea nimic, nici dezinfectant, nici bandaje, nici plasturi, nici antiseptice. O văd încă pe mama căutând cu disperare o bucată de pânză curată, ca să-mi oblojească rana. Totul era murdar, vechi. Pleca să aducă apă cu o găleată, de la kilometri depărtare. Apoi petrecea ore întregi spălând și curățând fâșiile îngălbenite. Eram la pat: mă târam în colibă, unde nu mai găseai aproape nimic: toată viața noastră se rezuma la scânduri, liane, la boccelele pe care le târam după noi de la Phnom Penh.

În aceeași perioadă, tata a început să spună oricui: „Nu mănânc ce nu seamănă cu mâncarea pentru oameni”. Vorbind astfel, știa bine că-și interzice orice fel de hrană. Nu era o politică: asta era chiar viața lui, voința de a-și susține până la capăt ideea de demnitate și progres, ca și când ar fi fost cel din urmă om.

Tata călătorise mult: în Egipt, în Franța, în Statele Unite ale Americii și în Europa de Est. Iugoslavia îl interesa în mod special – îmi aduc aminte că primeam în fiecare lună reviste de la Belgrad. Înțelesese că noua putere era implacabilă și că procesul dezumanizării, că ideologia guverna totul.

Mama a căutat peste tot orez pentru el. Mânca o lingură și ne dădea nouă restul. Nepoții mei de cinci și de șapte ani s-au

dus chiar să fure orez din hambarele din sat – altfel spus, în bârlogul șefului. Au râcâit scândurile și au strâns o mână de orez nedecorticat, cu palmele lor de copii. Au fost prinși și arestați. Mama s-a înfuriat: „N-aveți decât să ne dați orez, dacă vreți să nu mai fure!” N-a știut nimeni cum să reacționeze la o astfel de îndrăzneală. Iar ea i-a adus acasă pe copii.

Puțin câte puțin, tata a încetat să se mai hrănească. A decis că se terminase. Aproape că nu mai mergea.

Moțăia așezat la umbră. Uneori își deschidea ochii stinși, privindu-mă ciudat, cu un pic de milă, cred. Moartea știe.

Mi-era teamă. Camera în care stăteam la comun nu era mare, dar reușeam să mă țin departe de acest om aflat la apusul vieții. Stăteam pe pragul ușii sau îmi lipeam rogojina de perete și închideam ochii. Nu voiam să văd această prăbușire. Eram furios pe el și-mi venea să urlu: „Avem orez! Mănâncă! Recapătă-ți puterile!” Dar ce puteam face eu? Nimic. Cine să mă audă? Nimeni.

Mama avea grijă de el, dar era foarte îngrijorată. Într-o dimineață a venit să mă caute în bucătărie, unde păzeam cratița cu orez: „Rithy, tatăl tău se duce. Vino!”

M-am strecurat lângă el. Am îngenuncheat pe scândurile scârțâind. Lungit pe o rogojină, tata zăcea cu ochii închiși. Avea obrajii supti, pielea cenușie. Aproape că nu mai respira. Am așteptat în tăcere. Atunci i-am văzut sfârșitul. Da, i-am văzut respirația oprindu-se. Mi-am întipărit clipa aceea în memorie. Nu înțelegeam de ce făcuse tata asta, de ce plecase, de ce ne lăsase singur cu khmerii, singuri în lumea aceea odioasă. Astăzi mă învinovățesc pentru că nu i-am fost cu adevărat alături, că n-am știut să-i împărtășesc tăcerea.

Înmormântarea trebuia făcută rapid, înainte de căderea întunericului, din pricina căldurii. Mama păstrase un cearșaf

frumos, alb: l-a desfăcut fără un cuvânt. I-am pipăit broderiile, care păreau din alte vremuri. I-am înfășurat pe dată trupul în acest lințoliu, apoi într-o foaie de tablă.

Mama a refuzat să asiste la înmormântare, pe care o găsea nedemnă de soțul și de convingerile ei, nedemnă de familia ei. Refuza tabla de zinc și pământul îmbibat cu apă al orezăriilor. Prin urmare, sora mea mai mare l-a condus pe tata. Circula zvonul că trupurile erau dezgropate, jefuite, ba uneori chiar mâncate. Aveau să-i fure lințoliul? N-am încercat niciodată să aflăm.

În noaptea aceea am rămas lângă mama. Era sezonul ploilor. Căldura părea că se ridică din pământ asemenea unei ape nevăzute. Ne-am așezat pe o rogojină, cu spatele lipit de peretele din frunze de palmier. Alene, cu o voce joasă, ea mi-a descris funeraliile tatei, așa cum le-aș fi putut povesti și eu, așa cum și le imagina ea, așa cum ar fi trebuit să fie, tradiționale și ceremonioase. „Vezi tu, pe primul rând, în fața sicriului frumos din lemn, stau reprezentanții elevilor, ai institutorilor, apoi reprezentanții ministerelor, purtând coroane de flori. Urmează cei din familie. Ne-am strâns cu toții acolo. Frații, surorile, verii, mătușile, nepoții. Au venit din toată țara. Unii au mers pe jos câteva zile, alții au luat trenul sau autobuzul. Stăm lângă el, tăcuți, iubitori.”

Știa că tata plecase demn. Fusesse voința lui. În noaptea aceea, mama m-a purtat pe tărâmul unei legende khmere. Nu a ratat niciun detaliu al ceremoniei. Am invocat strămoșii, apoi am tăcut.

Înmormântarea cuvintelor a ținut întreaga noapte. Așa cum a fost, plecarea tatei nu mi s-a părut penibilă. Dar în zori eram singuri.

Am fost mirat să văd că mama a plâns foarte puțin, ea, care i-a stat întotdeauna alături soțului ei, ea, care îi născuse nouă

copii. Când plângea, o făcea în tăcere, fără să o vadă cineva. Mai târziu am înțeles că nu a vrut să cedeze. Să plângă însemna să renunțe. Trebuia să reziste, să le arate khmerilor că rămâneam demni și drepecți, așa cum murise tata, că ne puteam ridica deasupra dramei. Că eram oameni.

Într-un sfârșit, mama ne-a zis: „Trebuie să mâncați orezul tatei. Aveți nevoie de el”. Ea nu s-a atins de el, dar noi am primit o mică parte. Simt și după atâția ani de zile gustul acelei liguri de orez, ciudat, amar: ca și cum aș fi furat-o.

Sunt de părere că încrederea mea în cinematografie s-a născut în ziua aceea. Cred în imagine, în ciuda faptului că, firește, este regizată, interpretată, lucrată. În ciuda dictaturii, se poate filma o imagine corectă.

În unele nopți mă aplec la pământ. Genunchii mi se înmoaie. Îmi deschid larg palmele de copil. Sorb apa maronie cu buzele și simt gustul gunoiului înmuiat. Voi, care credeți într-o viață mai bună, într-o lume fără clase sociale, fără bani, o lume veselă care vrea binele tuturor, ați simțit vreodată cum vi se prelinge orezul pe gât cu fiecare înghițitură? Știți ce gust are băltoaca în care a dormit mai devreme anghila? Mă trezesc tresărind.

Duch clasează dosarele. Aliniază foile și mapele și le stivuiește cu gesturi oarecum sacadate, apoi se ridică: „O să mă gândesc la crimele comise împotriva poporului meu. Și la ce mă face să sufăr cel mai mult”.

Cum să rezști fără orez și fără apă? Fără prieteni, fără frați și surori de luptă, cum să te ferești? Cum să rămâi om? Trebuia să supraviețuiești. Era cea dintâi datorie a noastră, cea dintâi

luptă. Să te revolți însemna în primul rând să trăiești. Sau, mai degrabă, să rămâi viu.

După ce-i murise soția, un tată își creștea singur fiica de cinci ani. Într-o dimineață, devreme, pe când ara, a găsit doi melci în pământul reavăn. I-a arăt mândru fiicei sale, rămasă pe taluzul de pământ. În plină foamete, melcii aceia erau o comoară. Chiar când strecura melcii în buzunar, au venit khmerii. Omul era un individualist, un dușman al Angkarului. L-au bătut și l-au legat de un stâlp, la marginea orezăriei. Orele treceau, iar temperatura ajunsese de nesuportat. Omul gemea. L-au năpădit furnicile, sute, apoi mii. I-au intrat în gură, pe gâtlee, în urechi, în ochi. Omul se zvârcolea, apoi a urlat din rărunchi și a leșinat. Atunci s-a apropiat o țărancă, a luat-o de mână pe fetița care stătea acolo de dimineață și i-a șoptit: „Vino cu mine”. Au mers împreună până-n sat. Copilul acesta avea să plângă în tăcere, peste ani, în fața camerei mele.

Scriind aceste rânduri simt că-mi amorțește mâna, că amorțeala ajunge la încheietură și se scurge încet spre cot și spre umăr. Ca atingerea unei anghile.

Proverb khmer: „Adevărul este ca o otravă”.

În celula lui, Duch folosește expresia „limbajul crimelor”. Mă uit la o fotografie făcută la S21, în care se vede o mamă tristă care-și ține bebelușul deasupra capului. Mama avea să fie torturată. Amândoi urmau să moară, dar separat. Într-o altă fotografie, un copil aproape gol zace pe pământ, într-o celulă de lemn de 60 de centimetri lățime, la primul etaj de la S21. Și el a murit.

În general, copiii inamicilor, numiți și „copii inamici”, erau zdrobiți de un trunchi de copac. Dar știu cel puțin un caz al

unui copil aruncat pe fereastră, de la etajul al treilea, în fața părinților. Gardianul care a depus mărturie l-a îngropat, la cererea superiorului său.

Khmerii au creat cuvântul *komtech*, și i-am cerut lui Duch să mi-l definească – l-a scris de mii de ori și-l mai folosește și astăzi. Duch e tranșant: *komtech* înseamnă să distrugi și să ștergi apoi orice urmă. *Să se facă praf și pulbere*. Tribunalul îl traduce prin „a anihila”, ceea ce, în mod evident, este altceva. Limbajul crimelor stă într-un singur cuvânt. Să nu mai rămână nimic nici din viață, nici din moarte. Moartea însăși să fie ștearsă de pe fața pământului.

Pe acest secret s-a fondat teroarea durabilă și fără revoltă. Astfel, hainele și lucrurile Bophanei – „prada de război” – au fost împărțite celorlalți chiar de la transferarea ei la S21: Bophana avea să dispară, ca tot ce fusese al ei. Dispariția aceasta era un soi de moarte insesizabilă.

Duch face precizări: în cazul unei morți nu se anunța familia, nu se trimitea cadavru, nu se dădeau explicații. Angkarul n-avea nevoie să se justifice – dat fiind că el era singura familie.

Scriu despre tata: „Știa ce este comunismul”. Îmi asum fiecare dintre aceste cuvinte, în ciuda faptului că unii consideră că acest comunism nu a fost experimentat în esența lui și că ideea de comunism persistă. Cuvintele izbucnesc, sunt ezitante. Poate atunci nu va mai fi vorba despre istoria umană, nici de realitate, ci de raționamente, de ipoteze, de odaia cuvintelor – care este un cer.

Așadar nu au fost de ajuns nici atâtea ani, nici atâtea țări, nici atâtea milioane de victime. Fiecare își asumă responsabilitățile: alegând anumite cuvinte îți alegi arma. Totuși, am mai scris asta: nu am fugit în 1975. Tata credea că, odată depășite ezitățile

inerente oricărei revoluții, ar fi fost bine să-și concentreze eforturile în folosul educației maselor, deci al egalității și al dreptății.

Însă acest regim a acționat dur chiar din primele clipe. Moartea era pretutindeni. Ce văzuse tata în Europa de Est – absența libertății, atotputernicia grupului, înverșunarea de a descoperi secretele, mizeria, dorința de a fugi – se întâmplau și în Kampuchia Democratică, cu o viteză nebună. Viteza înaintării spre comunismul perfect a fost invers proporțională cu numărul morților.

Duch mi-a zis într-o zi: „Marele salt înainte: este o greșală să-l privești din perspectiva dezvoltării economice. Marele salt înainte a însemnat distrugerea claselor”. Pol Pot nu dorea decât două clase, iar asta foarte repede.

Desigur, nu se poate face o comparație între regimurile sovietic, chinez și cel cambodgian. Dar pretutindeni există lagăre și închisori, violență, paranoia. Am văzut peste tot ura față de oameni și de idei. Intelectualilor din Vest, care au scris ode și poeme, periodice, circulare, cărți sau articole entuziaste, și care astăzi, în lumea democrației, aspiră la un nou comunism, epurat, citindu-și prin saloane radicalitatea de catifea, acestora le spun: omul nu este decât unul.

Copiez două fraze. Încerc să-mi imaginez, calm, simplu, ce înseamnă fiecare cuvânt. Sunt fraze umane. Vorbesc despre acțiuni întreprinse de oameni asupra oamenilor. Dar nu mai au niciun pic de umanitate.

Să se disece o femeie de vie.

Să se recolteze sângele unei femei.

Le copiez iar și iar. Ce strigăte scoate un om atunci când i se despică pânțele? Când i se taie ficatul? Când i se scot măruntaiele? Ce strigăte scoate un om când înțelege că va fi lăsat fără sânge și că nu se va mai trezi? Experimente de acest gen au fost făcute la S21. Duch explică: „Se făceau viviseccii pentru studii anatomice. Dar nu eram de acord cu ele.” Totuși, s-au făcut.

Să nu mi se spună că sunt un simplu spectator. Lucrez cu faptele, cu imaginile, cu arhivele. Cercetez istoria, chiar dacă deranjează. Verific totul. Traduc fiecare cuvânt. Analizez fiecare semn – ceea ce s-a spus, s-a scris, ceea ce a fost trecut sub tăcere. Dacă am vreo îndoială, elimin. Și dezvălui ceea ce s-a întâmplat.

Primo Levi se temea că nu va fi crezut. Eu mă tem să nu sufere cei apropiați mie în urma a ceea ce voi povesti. Așa că mă distanțez. Îmi imaginez că vorbele mele se vor estompa.

Duch: „Sigur că vedeam, dar inconștientul meu mă împiedica să văd”.

Louis Althusser¹, scrisoare trimisă soției sale pe 12 septembrie 1969: „Sfârșitul exploatării omului de către om înseamnă sfârșitul exploatării unui inconștient de către altul”.

Vann Nath: „Duch s-a așezat pe un fotoliu și mă privea pictând portretul lui Pol Pot. Uneori îl simțeam foarte aproape: cerceta tabloul peste umărul meu. Îmi vorbea despre pictori celebri, Van Gogh și Picasso. Când am ajuns la părul lui Pol Pot, am evitat pe cât am putut mișcările bruște, pentru ca Duch să nu le interpreteze ca vreo urmă de lipsă de respect... Lucram încet capul, cu tușe lejere. Pentru față îmi trebuia o culoare roz,

¹ Filosof francez, membru al Partidului Comunist, adept al marxismului (n. red.).

pentru o piele netedă și fină, la fel de frumoasă ca aceea a unei tinere fecioare. Abia atunci era Duch mulțumit și accepta tabloul”.

În celula lui, Duch desenează neobosit grămezi de cranii. Sfârșește prin a-mi oferi una dintre schițele lui, sumbră și confuză: cranii, mereu cranii, iar în centru, Pol Pot.

La rugămintea lui, îi aduc o Biblie și, de la Paris, o gramatică a limbii franceze și creioane HB. Îi place să vorbească în franceză și îmi declamă cu mândrie pasaje din Balzac sau poeme.

Uneori vorbim despre pictură. Cunoaște, dar nu gustă opera lui Van Gogh. Pare fascinat de portretele cu urechea tăiată. Oare să fie din cauza dificultății de autoreprezentare, de a surprinde chipul în întregul lui – îndrăznesc a spune, în integritatea lui? Să fie la mijloc imposibilitatea de a arăta poporului și societății *capul individului*?

Îl critică pe prietenul meu, Nath: „Nu este un mare pictor: nimic nu seamănă cu nimic în tablourile lui”. Îi răspund că, în cazul lui Nath, trebuie apreciată puterea memoriei sale. Nath este un pictor și un om viu tocmai *pentru că* a fost pictor. Nu-i putem înțelege munca decât din această perspectivă. Or, Duch îmi vorbește despre estetica și tehnica picturală, părănd să uite că Nath a lucrat vreme de un an la portretele lui Pol Pot, chiar în incinta lui S21 – nu se folosea decât de fotografii și filme de propagandă. Duch încheie într-un mod bizar: „Nu-i spuneți lui Nath ce ați aflat de la mine. Zic și eu, așa, ei...”

Picasso nu-i place – „capetele de tauri”, în special. Oare îl deranjează afirmarea dorinței și a puterii? Să fie libertatea pictorului? Cred că singurul artist pe care îl admiră sincer este Leonardo da Vinci. Vorbește despre Gioconda și-mi dezvăluie că seamănă cu o femeie khmeră. Șoptește: „E ceva cambodgian

în acel portret”. Mă întreb dacă vede cumva în ea vreo moștenitoare a regatului Angkor. Poate că-l tulbură frumusețea ei, curățenia straielor, a mâinilor, a gâtului. Sau o fi din cauză că este o capodoperă renașcentistă, echilibrată, aș îndrăzni a spune chiar matematică.

Ofer o ipoteză: Duch este fascinat de privirea care ne urmărește și plutește pretutindeni, de acea privire imposibil de surprins. Ca și cum restul n-ar fi decât un înveliș de carne. Ca și cum n-ar fi vorba despre o ființă.

Am mers desculț vreme de patru ani. Am senzația că n-am scăpat nici acum de bătăturile cafenii și aspre. Sau, poate că pielea mea și-a recăpătat aspectul uman, dar mi s-a asprit sufletul.

În primele săptămâni nu ne-au speriat disparițiile. Nu aveam vești din țară, de la familii, de la prieteni, de la vecini: de la noi înșine. Brusc, unul sau altul nu se mai afla în locul știut, de parcă nici n-ar fi fost vreodată. Șterși de pe fața pământului. Totul era pus la punct pentru a distruge relațiile dintre oameni. Ne mutam neîncetat și fără logică. Khmerii apăreau seara, târziu, și ne spuneau: „Ordin de la Angkar: trebuie să plecați. Imediat”. Nu încăpea discuție. Fiecare își lua desaga. Uneori mergeam noaptea. Destinația, necunoscută. Eram niște obiecte.

Repet, dar repetiția este indispensabilă pentru a discuta despre marile crime: nu cred să mai fi existat un regim în care fiecare viață era controlată în asemenea măsură. Ce mai poți spune despre o țară care a devenit un gigantic lagăr de muncă? Cum să califici cei 1,7 milioane de morți din cei patru ani, și asta fără să mai pui la socoteală mijloacele de exterminare în masă? Dictatură prin teroare? Crimă împotriva umanității? Sinuciderea unei națiuni?

Dincolo de aceste crime au existat câțiva intelectuali, o ideologie puternică, o organizare fără cusur, o obsesie a controlului, deci și a secretului, un dispreț total față de individ, un recurs absolut la moarte. Da, a existat un proiect uman.

De aceea, expresiile „sinuciderea unei națiuni”, „autogenocid” sau „politicid” îmi displac profund – mai ales că mulțumesc pe toată lumea. O națiune care se sinucide este un corp unic, un corp desprins din trupul națiunilor. Este enigmatică și inaccesibilă – o națiune bolnavă. Poate nebună. Iar lumea rămâne inocentă. Or, în crimele din Kampuchia Democratică, ținta a fost omul – în universalitatea lui, în întregul lui, în istoria și în politica lui. Nimeni nu poate considera aceste crime ca un particularism geografic sau ca o bizarerie a istoriei: dimpotrivă, secolul al XX-lea s-a înfăptuit în acest loc, întreg secolul al XX-lea.

Formularea poate părea exagerată, desigur, dar, în excesul ei, oferă un adevăr: aceste crime au început în Secolul Luminilor.

În același timp, eu nu cred în ea. Nu a existat decât Saint-Just. Și să o consideri reală este o crimă.

Mi-era ușor să-mi iau catrafusele: aveam un rând de haine de schimb, negre, desigur, o lingură mare „US” pe care mama o luase la schimb la două sau trei zile după evacuarea de la Phnom Penh. Un bun prețios: cu o lingură mare luai mai multă hrană din mâncarea pusă la comun. Lupta începea acolo. În fine, mai aveam o cămașă albă, pe care n-o purtam niciodată, un hamac negru, cusut de mama dintr-un așternut. Nimic mai mult. Interdicțiile erau nenumărate, iar perchezițiile neîncetate. N-am îndrăznit niciodată să ascund ceva. Înainte de 1975, unul dintre frații mei, care studia la Paris, mi-a trimis niște pantaloni frumoși din velur gri. Mama îmi cususe un mic rucsac din ei și-mi strecuram acolo lingura și hainele. În zilele grele pipăiam catifeaua uzată și mă

gândeam la degetele mamei, la chipul ei, la surâs, la grija ei. Eram un copil și călătoream așa purtând cu mine lumea.

Viața la comun a avut și părți bune – chiar dacă egalitatea n-a fost niciodată una reală. Îmi aduc aminte că l-am urât pe un fiu de țăran care-mi trecea prin față, surâzând, cu peștii atârnați în jurul gâtului: nu puteam să prind măcar unul. Apoi, părțile acestea bune au dispărut. N-a mai existat nimic, niciun schimb, niciun cuvânt. Fiecare, pentru sine. Am văzut copii murind, slabi sau nu. La fel și adulți.

Rezistența umană este misterioasă: eu am acționat ca un animal. Mi-aduc aminte că am incendiat, împreună cu alți copii, o pădure înaltă, ca să facem loc lanurilor de porumb, și am așteptat trei zile ca pământul să nu mai fumege. În zori, am pășit desculți prin jar. Am scormonit cenușa și pământul fierbinte ca niște câini, cu bieteile noastre gheare. Ne-am urmat instinctul. Să nu gândești. Să te bați. Și am găsit mici animale surprinse de foc, veverițe, șopârle și melci, pe care le-am devorat pe loc.

Mai târziu am lucrat în munți. Ploua zi și noapte. Șerpii se strecurau de la un tufiș la altul. Răpuneam cobrele cu lovituri de bâtă. Sfârșeau pe foc.

Tremuram în hamacul meu înmuiat de ploaie. Nu puteai să te miști, să dormi. Am învățat să-mi economisesc forțele, să nu mai lupt împotriva frigului și a oboselii, ci să mă obișnuiesc. Nu mai gândeam: doar eram în viață.

N-am păstrat decât două planuri ca să-l filmez pe Duch: cu fața la cameră și ușor oblic. Spațiul este înghesuit, auster.

La început, Duch abia se uita la mine. Se întorcea sau privea peretele opus. I-am zis: „Nu vă pot filma decât urechea! *Trebuie să mă priviți!*” A tresărit. Rostisem o frază teribilă pentru el, am avut acest presentiment. Atunci și-a schimbat poziția. Apoi s-a

obișnuit și mi-a vorbit. Dar privirea lui fugea în sus, ca și cum căuta lumina sau niște idei. Îl filmam. Ore întregi îmi vorbea doar ca să se afle-n treabă. Apoi a recunoscut o fotografie. S-a îndepărtat. Ezita. Mi-a explicat cu o voce blândă că biroul 870 știa totul: sediul Comitetului permanent al Partidului. Deci Pol Pot, Ieng Sary, Nuon Chea, Khieu Samphan. Precizează: „Nu sunt paranoic precum Pol Pot”. Și-a rescris rezistența pasivă între 1971 și 1979, de la M13 la S21: „Cum nu puteam protesta, fugeam”. Duch se eschiva. Îmi oferea frânturi de adevăr. Nu căutam niciodată să-l încolțesc. Dar se întrerupea singur. Mulțumită filmului, adevărul avea să iasă la iveală: montajul contra minciunii.

Fac socoteala atrocităților comise la S21 pe care le-a evocat de-a lungul întâlnirilor noastre. „Tovarășii care interogau” din „grupul opresiv” sunt mult mai direcți. Vocea și privirile lor sunt ferme. Torturile nu trebuiau să ducă la moarte, dacă erau bine aplicate, ci la mărturisire. Unitatea medicală întocmea regulat un raport, scurt și impersonal. Din când în când se acordau îngrijiri, așa încât supliciul să se poată relua. De aceea s-au găsit fotografii ale prizonierilor morți în timpul torturii, unii purtând bandaje sau pansamente.

Torturile au fost sistematizate și puse în practică la M13: prizonierii trebuiau biciuiți până la sânge, sufocați cu un sac de plastic, li se înfingeau ace sub unghiile de la mâini și aceste ace erau lovite cu o riglă sau un baston; prizonierul era electrocutat punându-i-se cablurile pe urechi sau pe organele genitale, era forțat să-și mănânce excrementele cu lingura. Și lista de la S21 a continuat.

Au mai existat și violuri, neatestate oficial. Se cunosc mai multe cazuri dovedite la S21. Cine poate crede că acele zeci de tineri anchetatori, izolați de ani de zile în acel oribil loc, nu au avut niciodată raporturi sexuale? În timp ce mă pregătesc

pentru film, unul dintre ei îmi mărturisește că a torturat o tânără: „O doream, așa că loveam și mai tare”. El repetă: „Loveam, loveam”. Brusc, nu a mai spus nimic. Mă întreb. A existat o gradare a torturii? A existat o strategie a terorii? Fără doar și poate, dar Duch nu spune nimic despre asta. N-a văzut, n-a auzit nimic. A făcut însemnări pe dosare în biroul lui: aceasta i-a fost poziția oficială. Îl citez: „În orice activitate polițienească există și bine și rău”. Politica drept permis de liberă trecere. Utilitatea ca prag al toleranței.

Pe o pagină a unei declarații, Duch recomanda: „Tortură de intensitate medie”.

Unii persecutori erau denunțați, chiar în interiorul lui S21. Sabotaj, trădare, viol. Politica mărturisirii nu avea limite. Li se făceau fotografii, ca oricărui prizonier din centru – dar fără casceta pe care o purtau în fotografiile de „tovarăș torționar”. Apoi li se acoperea fața. Începea decăderea.

Duch rememorează și experimentele cu medicamente, făcute pe deținuți, și recoltarea sângelui unor femei – o să revin asupra lor. Duch precizează: „Să transporti cadavre este mai ușor”

Îl ascult pe Jacques Vergès¹, în documentarul care i-a fost consacrat de Barbet Schroeder², *Avocatul terorii*: „Sunt unii care spun că genocidul este o crimă dorită. Eu spun NU. Au fost

¹ Prieten cu Pol Pot, supranumit „avocatul Diavolului” datorită cazurilor controversate pe care le-a acceptat, printre clienții săi numărându-se militantul marxist Carlos Șacalul și Slobodan Miloșevici; a murit pe 15 august 2013 (n. red.).

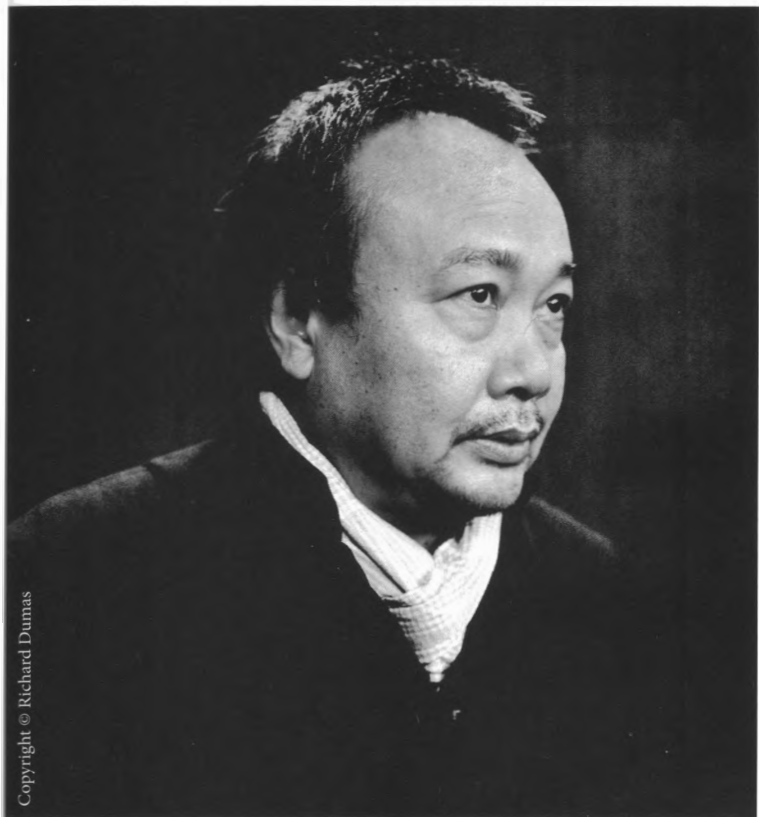
² Producător și regizor de film francez; printre cele mai cunoscute filme se numără *Măsurile disperate* (1998), *Minți diabolice* (2002) și *Avocatul terorii* (2007) – n. red.

morți, a fost foamete, dar fără voie. Dimpotrivă, a avut loc o represiune condamabilă, prin teroare, dar nu asupra a milioane de oameni. Pe de altă parte, în privința celor morți, nu ne rămâne decât să cercetăm gropile comune descoperite etc. în care nu se găsește numărul de morți despre care se vorbește”. Apoi: „Sunt trecute sub tăcere bombardamentele americane și foametea provocate de embargoul și de blocada americane. S-au înțeles cu toții și au pus totul pe seama khmerilor roșii”.

Desigur, Cambodgia nu a cunoscut o autosuficiență economică înainte de revoluția khmerilor roșii. Bineînțeles, Kampuchia Democratică se izolase de ea însăși. Dar mai înainte nu existase o foamete de o asemenea amploare. Când a izbucnit, apoi când a persistat, de ce nu s-au deschis frontierele și nu s-a recurs la importuri? De ce pescuitul și culesul au rămas interzise pentru individ, în vreme ce foametea devasta țara? Unde se trimitea producția de orez? De ce khmerilor roșii nu le era foame? Biroul 870 era foarte informat. Khieu Samphan și echipa lui primeau telegrame regulat, din toate regiunile, indicând cantitățile produse.

Jacques Vergès afirma fără să clipească că în Kampuchia Democratică nu au existat crime „voluntare”, nici genocid, nici foamete organizată și, în plus, nici atâția morți câți se pretindea. Se afla în țară la acea vreme? A avut acces la informații prin intermediul prietenului său din tinerețe, Khieu Samphan, astăzi judecat la Phnom Penh, căruia i-a fost avocat?

Atunci, într-adevăr, „nu ne rămâne decât să cercetăm gropile comune descoperite, în care nu se găsește numărul de morți despre care se vorbește”? Cercetarea gropilor comune nu înseamnă să faci istorie. Și, conform centrului de studii de la Universitatea Yale, peste 20 000 de morți au fost înregistrați pe întreg teritoriul cambodgian.

Copyright © Richard Dumas

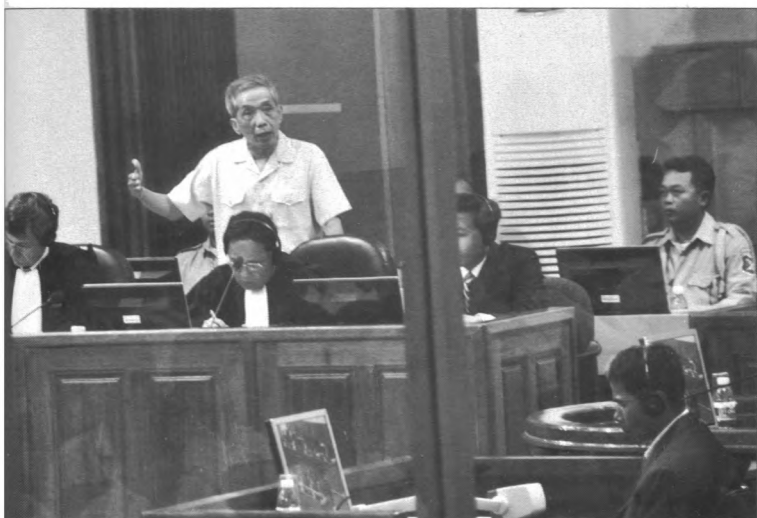
Rithy Panh

Pictorul Vann Nath, ținând în mâini o copie a verdictului primit de Duch, pe 12 august 2010.

Nuon Chea, în timpul unei audieri, 31 ianuarie 2011.

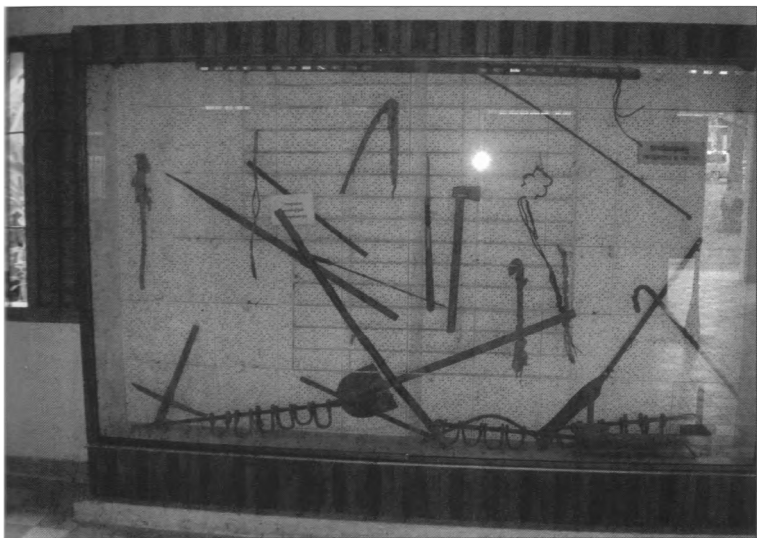
Kang Kek Ieu (tovarășul Duch), în timpul procesului său.

Pe 26 iulie 2010, torționarul a fost găsit vinovat de crime împotriva umanității și condamnat la 35 de ani de închisoare.

Pe 3 februarie 2012, sentința i-a fost schimbată la închisoare pe viață.

Locul unde a fost incinerat corpul lui Pol Pot
constituie o atracție turistică.

Instrumentele de tortură folosite la interogatorii, Muzeul Tuol Sleng.

Săli de clasă transformate în celule, Muzeul Tuol Sleng.

Una dintre
victimele
khmerilor
roșii, Muzeul
Tuol Sleng.

Fotografii cu unele dintre victimele khmerilor roșii, Muzeul Tuol Sleng.

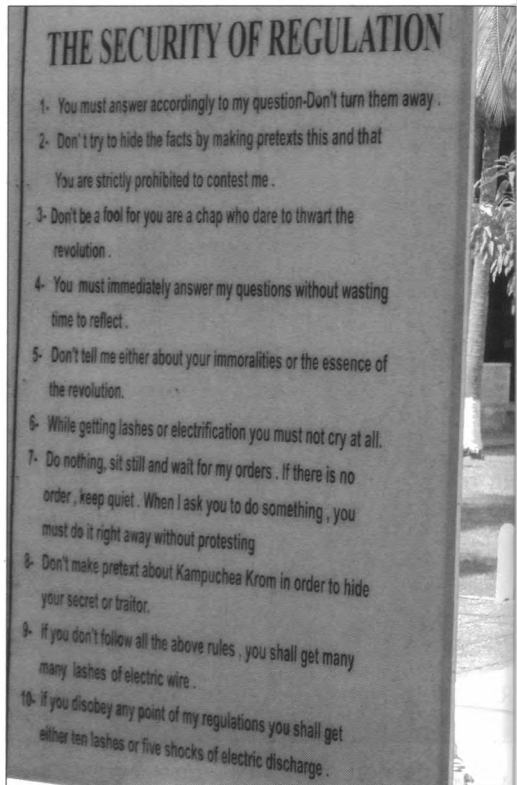
Uniforma khmerilor roșii.

Rămășițe ale victimelor khmerilor roșii, găsite într-o peșteră, la 45 km est de orașul Kampot. Deși majoritatea au fost strânse de guvern la sfârșitul anilor 1990, unele au mai rămas totuși în peșteri.

Exteriorul
Muzeului Tuol Sleng,
Phnom Penh.

Cele 10 reguli
pe care prizonierii
trebuiau să le
respecte la S21,
Muzeul Tuol
Sleng.

În ceea ce mă privește, insist: Au existat crime în masă în Kampuchia Democratică și foamete. Privațiunea este mijlocul cel mai simplu de exterminare, cel mai eficace, cel mai ieftin și cel mai puțin explicit: fără armă, fără slogan; nici orez, nici apă. Am văzut vitele mâncând rămășițe de om, oase și carne de-a valma. Ne era foame, în special celor care trebuiau să dispară.

Eu: La S21, oamenii voștri și-au manifestat vreodată cruzimea, au fost răi?

Duch: Nu, niciodată. Nici răi, nici cruzi. Răutatea și cruzimea nu făceau parte din ideologie. Ideologia făcea legea. Oamenii mei au pus în practică ideologia”.

Astfel, torționarul trăia în litera doctrinei. Nu avea emoții sau porniri. Acceptarea acestor termeni înseamnă să aperi umanitatea călăului. Când fostul spital psihiatric Tachmao, anexă a S21, i-a fost cerut de către Angkar, care voia să repartizeze clădirea pentru Ministerul Social – nu inventez –, Duch a cerut să se descopere toate gropile și să se dezgroape osemintele bolnavilor și leproșilor masacrați din 1975. Unul câte unul. Him Huy se afla de față. Mirosul era insuportabil. Carnea putrezise printre fâșiile de zdrențe. Apoi au fost arse resturile, ca să se păstreze secretul.

Duch era un ideolog: inamicii nu reprezentau decât niște deșeuri care trebuiau tratate, apoi distruse. Era o sarcină practică ce ridica probleme de igienă, de mecanică și de organizare.

Cu mâinile în cadavrele putrezite, în zdrențele de carne, torționarii de la S21 au devenit niște deșeuri, s-au dezumanizat la rândul lor. Nimeni nu putea scăpa de supunere și de teroare.

18 august, 1978. Mărturisirea lui Om Chorme, 29 de ani, șeful unei unități mobile din regiunea S24. El scria: „Sunt legat.

Sunt mai rău decât un gunoi. Torționarul meu vrea ca eu să salut imaginea unui câine”.

Duch se uită la cameră: „La S21 doar eu nu avusesem parte de promovare.” Și râde.

Copil fiind, mama muncise la câmp, în delta Mekongului. Azi știu că mai mult de-atât n-o să aflu. Totul s-a pierdut, s-a șters sau s-a distrus.

Îndată ce khmerii roșii au trimis-o în orezării, în vara lui 1975, mama a demonstrat că n-a uitat nimic. Să vânture orezul, să piseze semințele fără să obosească, „să citească lemnul” încât să-l poată tăia dintr-o singură lovitură de secure. Khmerii erau uimiți: o burgheză știa să muncească precum o țărăncă! Noua lume oferea o mulțime de surprize. Eu însumi mă uitam la mama ore întregi, cu atât mai mult cu cât tatei nu-i ieșea mare lucru.

Totul creștea în mâinile ei. Avea mâinile verzi. Planta tutun, chiar dacă era interzis: îl usca, îl toca, apoi îl schimba pe orez sau pe semințe de dovlecel sau de castravete. Ne-a hrănit și ne-a îngrijit. Îi datorez viața.

În timpul unei audieri, judecătorul vorbește: Jacques Vergès îi întoarce spatele cu ostentație și se uită la sală. Nimeni nu spune nimic, nu îndrăznește a spune ceva. Dar toată lumea vede: da, marele avocat își face spectacolul. Mascaradă. Imagini de televiziune, provocare. Umilința nu încetează niciodată. Moartea, și mai apoi dispariția ei, sunt și ele un joc.

Sloganurile khmere sunau dur, dar aveau o frumusețe simplă și exemplară. Mi-l amintesc pe unul, pe care l-am aplicat adesea: „Averea unui cambodgian încapă într-un pachet”. Exista câte o

cugetare pentru orice situație – adeseori directă și violentă, uneori anodină, enigmatică.

Angkarul are „ochi” de ananas! (Angkarul vede tot)

Dacă ești un partizan al libertății, dacă vrei să fii liber, de ce să nu mori la naștere?

Doar un suflet fără sentimente și fără toleranță poate avea o poziție fermă în luptă!

Noul popor nu vine cu altceva decât cu burta sa plină de rahat și cu vezica plină de urină!

Cel care suferă de boala fostei societăți trebuie tratat cu medicamentul Lenin!

Cine protestează este un inamic, cine se opune este un cadavru!

Șantierul este un câmp de luptă!

Fii stăpânul apei! Fii stăpânul pământului!

Sistemul de diguri din orezării vă schimbă perspectiva asupra lumii!

Trebuie să învingi inamicul vizibil și pe cel invizibil: pe inamicul din mintea ta!

În marxismul khmerilor roșii totul trecea prin limbaj, totul ducea la slogan. Visul recrutării: să stăpânești lumea cu o frază. „Luminoasa revoluție strălucește în toată splendoarea ei.” „Trebuie să raportați totul la Angkar.” Dar și „Tovarășe, tu trebuie să te formezi pe tine, tu trebuie să te reconstruiești pe tine.” Vechea limbă nu dispăruse: se transformase într-o limbă nouă, totalitară, un răspuns în absența întrebării.

Cântecele evocau lupta, suferința, dușmanii, sângele vărsat. În spectacolele revoluționare filmate la acea vreme și pe care le privesc visător în biroul meu din Phnom Penh, totul este

mecanic, sacadat, fără urmă de suplețe. Ridici pumnul revoluționar, deschizi mâna spre cer, plin de speranță, sau să lași pumnul în jos cu un gest tăios. Nu există mușchi, nici os, nici curbă, ci două-trei idei. Ființa dispare în acțiunea de construcție.

Pumnul strânge în el forța. Dacă se închide, afirmă, amenință, făurește grupul. Este gata să lovească, să distrugă: *kamtech*. Dar, dacă se deschide, atunci acolo se așază un porumbel, ciugulește niște semințe invizibile, apoi zboară: el va clădi pacea.

Imaginile de propagandă ale Angkarului sunt revelatoare: Pol Pot mergând liniștit, cu o mână așezată pe *krama*, pe umărul stâng. Poartă pantaloni negri, la fel ca și cămașa încheiată până la ultimul nasture și sandale. Surâde în lumina soarelui. Când nu surâde, are o față rigidă, tăcută. Ține un evantai în mâna stângă, pe care nu-l deschide niciodată. Salută cu mâna dreaptă, dar ca și cum n-ar saluta pe nimeni; poate că, de altfel, nici nu există altcineva. Din când în când, o mână prinsă într-o manșetă neagră o caută pe a lui. În sfârșit, Fratele Numărul Unu se oprește, bine înfipt pe picioare, și fixează orizontul care pentru noi rămâne invizibil. Puterea marionetei!

Khieu Samphan, în 2004: „Cum a putut fi ucis cineva pentru că a furat un cartof? Sau pentru că a rupt un ac de cusut?” Îmi amintesc un cântec al khmerilor difuzat la megafoanele din șantier: „Mâncați rădăcini, suferiți de malarie, dormiți în ploaie și, totuși, luptați pentru revoluție”. Aud încă tonul și cadența lui. Cred că îl pot chiar fredona, dar chiar vreau asta? Mai degrabă nu îndrăznesc. Mâncam rădăcini. Dormeam în ploaie. Așa se desfășura viața noastră.

Duch își rememorează „munca” la S21: „Puneam în aplicare. Puneam în aplicare. Nu am încălcat disciplina”. Eu: „Vă amintiți

sârmele ghimpate de pe fațadele clădirilor?” Are un aer surprins. Sârmă ghimpată? Nu. Nu a văzut. Or, când era neliniștit și deprimat, Duch vizita pictorii și sculptorii – o dată sau de două ori pe zi, după cum a precizat. Deci a văzut sârmele ghimpate. Se știe chiar că el a dat ordin să fie puse, după sinuciderea unei prizoniere. Era interzis să te sinucizi. Sinuciderea împiedica mărturisirea, dreptatea populară, prin urmare execuția.

Minciunile și omisiunile constituie o negare a crimei. Duch mărturisește că vreme de patru ani a condus un birou ticsit de dosare pe care le-a cercetat cu rigurozitate și în adevăratul sens al cuvântului. O sarcină teoretică: ideea ca un „tehnician al revoluției” să aibă mâinile pătate de sânge i se pare insuportabilă. Evoc pentru a zecea oară urletele, loviturile, șocurile electrice, bărbații și femeile înlănțuiți, zidurile înalte, convoaiele care porneau în noapte cu toate luminile stinse. Duch îmi răspunde: „Ați remarcat mersul meu, domnule Rithy... Știți că merg cu capul plecat”. De aceea nu a văzut el unghiile smulse, fiarele înfipite în pământ, sângele de pe caldarâm: și trupurile de peste tot.

Noaptea nu dorm. Mă trezesc tresărind. Atunci, citesc. Fumez la fereastră. Mă gândesc la filmele mele, la această frază a lui Duch: „Merg cu capul plecat”. Mângâi fotografia tatei, țeapăn în costumul lui de in deschis la culoare. Îi mângâi cămașa, butonii de la manșete, obrajii supti. Îmi revin în minte chipuri. Bophana, mama. Sau chipuri fără nume, fotografiate pentru registre. Încerc să mă eschivez în fața durerii. Nu vreau să cad. Atunci aștept să vină ziua și nu slăbesc din ochi ceasul. Gata, în sfârșit, s-a făcut dimineață la Paris sau la Phnom Penh, cei vii se ceartă, se urcă pe biciclete, își târăsc servietele râzând, își fac semne, unii se salută, orașul miroase a bitum și a pâine caldă, a parfum, a flori, a gaze de eșapament: pot să dorm, în sfârșit!

Când mirosul de la rana mea de la picior a devenit de nesuportat, am fost trimis la spitalul din regiune. Am așteptat o oră la marginea drumului național, apoi s-a oprit un camion: m-au urcat în spate. În trei ore de mers nu ne-am întâlnit cu niciun vehicul. Doar ici-acolo, boi, țărani în negru în mijlocul orezăriilor, colibe, șanțuri. Am traversat orașul Batdambang, pustiu, ca și Phnom Penhul. Ne-am petrecut noaptea într-un depozit abandonat. A doua zi, ne-am oprit la o pagodă transformată în spital, unde am avut primele viziuni despre infern.

Infirmierele khmerek m-au instalat mai întâi pe un fel de terasă exterioară, pentru că puteam prea tare. Mă ușuram într-un vas, în fața tuturor celorlalți. Mă ștergeam cu toată lumea de față. Ajunsesem un animal. Infirmierele abia se apropiau de mine și se plâneau de miros. Ca să mă poată îngriji, și-au găsit niște măști. Au scos bandajul smulgând pielea. Era sânge uscat și puroi. Plâneau umilit de grimasele lor de dezgust.

Apoi m-au transferat într-o veche clădire centrală a pagodei, unde odinioară veneau să se roage budiștii. Am înțeles că acolo era pavilionul muribunzilor, unde plutea un miros de fier și de trupuri despicate. Tuberculoșii scuipau sânge. Am încercat să-mi feresc fața cu krama. Cei de acolo mureau unul câte unul. Am descoperit un vecin de aceeași vârstă cu mine, a cărui rană semăna cu a mea. Promise o lovitură în genunchi. Lungit pe pavaj, gemea. Bandajul i se desfăcea neîncetat. Muștele bâzâiau în jurul lui și abia mai prididea să le alunge. Era mai slăbit decât mine. Striga, se zvârcolea și delira. Foarte curând, nu am mai putut suporta acest dublu al meu a cărui rană se înrăutățea pe zi ce trecea, se înnegrea, se făcea hidoasă și fierbinte.

Aveam impresia că mi se derulează sub priviri ceea ce urma să mi se întâmple. Mi-am impus să nu mai moțâi ziua, căci

somnul însemna renunțarea. Eram ochi și urechi. Mă așezam afară cât de des se putea, târându-mă în mâini ca un olog. Mă trezeam noaptea să-mi strâng bandajul. Mă chinuiam să ajung la duș, o dată pe săptămână – ajutat de un medic khmer binevoitor. Șuvoiul de apă rece ajuns pe rana mea mă făcea să urlu, dar era o bucurie să scap de bandaje și de sânge. Am profitat și mi-am spălat și singurul rând de haine negre.

Eu: Ce este datoria?

Duch: Este un ordin dat de un om altuia.

Pol Pot a dat răspunsul lui: „Nimeni nu-și poate face datoria fără a fi loial revoluției, de vreme ce aceasta este datoria cea mai sublimă”.

Deci nu exista conștiință, nici interioritate. Duch nu cunoaște decât relația cu celălalt: iar aceasta înseamnă autoritate, supunere și strigăte. Îl întreb ce diferență găsește între „datorie” și „misiune”, sau ce înțelege prin „datorie morală”. Ezită. În realitate, nu-mi înțelege întrebarea. Când nu crezi în libertate și în conștiință, ce diferență mai poți face între „datorie” și „ordine”, între „datorie” și „misiune”? Niciuna, într-adevăr. Pentru khmerii roșii nu a existat lege politică, nu a existat lege morală, nu au existat cuvinte.

Am înțeles în acea perioadă cât de mult conta pentru noi noștri stăpâni clasificarea pe culori. Să fi fost din cauză că mulți dintre ei nu știau să citească? Vitaminele erau puse în diferite recipiente și clasate astfel: B1, albastru; B12, verde; C, galben, etc. Îmi amintesc că medicamentele injectabile erau aduse de infirmiere în sticle de Coca-Cola sau de Mirinda. Aceeași seringă era introdusă în sticlă, o dată, de două ori, de zece ori,

apoi în carne. Era foarte dureros. Seringa nu era schimbată aproape niciodată.

Am fost stupefiat să regăsesc aceleași culori și la S21, în marile registre de arhivă. Chiar Duch mi-a explicat. Se făcea o dungă colorată în dreptul numelui fiecărui prizonier: albastru – n-a fost încă interogat; negru – este la tortură; roșu – Angkarul a obținut mărturisirile lui. „Păstrându-te, nu se câștigă nimic. Eliminându-te, nu se pierde nimic”. Axioma aceasta, nedemonstrabilă prin definiție, nu avea decât o concluzie: moartea.

Vorbește cu mândrie despre felul cum a pus la punct organizarea și apoi și-a îmbunătățit metodele. Angkarul împărțea acest gust pentru metodă, mai important chiar decât umanitatea: clasa, ordona, adăuga și elimina. Pare că Duch folosește încă acest limbaj, că această lume n-a renunțat niciodată la el.

Am senzația că khmerii roșii erau obsedați de cifre și coduri: centrele de tortură pe care le-a condus Duch (M13, apoi S21), spitalele (este citat frecvent spitalul 28), batalioanele (290, 250, 450), unitățile de elită (703), biroul de reeducare (105).

Responsabilii aveau nu numai coduri, ci mai multe nume. Son Sen era numărul 89, dar și Khieu. Incontestabil, această practică era una clandestină și de gherilă față de Lon Nol și față de americani. Conducătorii erau greu de reperat (Pol Pot și-a schimbat numele de mai multe ori și nu s-a prezentat în lume drept numărul 1 al regimului decât după *un an* de la căderea Phnom Penh-ului); organigrama era neclară sau chiar inexistentă. Angkarul era cu atât mai puternic cu cât se baza pe o disciplină fără cauză. Puține fețe, puține nume, acestea erau codurile care guvernau lumea nouă.

Fiindcă i-am prezentat registrele de la S21, Duch trebuie să răspundă la unele întrebări.

Eu: Cine avea cunoștință de toate aceste documente? Cine le primea și le adnota?

Duch: Biroul 870.

Eu: Ce era biroul 870?

Explică pe un ton rece: „Sediul permanent al Comitetului central al Partidului”. Ca și cum i-ar fi numit, în sfârșit, pe cei care-i împărtășeau secretul. Mai apoi l-am întrebat de ce acest centru de tortură din capitală se numea S21. Era frecvența radio a zonei. Dar cifra nu-i plăcea fostului profesor de matematică. Făcea următorul raționament: în junglă, el a condus M13; or, $1+3=4$; 4 din 10 nu este chiar jumătate! Menționează că, la acea vreme, în Europa, numărul 13 purta ghinion. La S21 era și mai rău, căci $2+1=3$, așadar o „notă” și mai mică. Era nemulțumit. Îl citez: „Îmi plac cifrele care dau 9 la adunare”. A constatat, printre altele, că toate birourile importante aveau un cod semnificativ (Afaceri străine: B1) sau trei cifre: propagandă (366), economie regională (307), transmisiuni (308). Și astăzi se întreabă: „De ce biroul de securitate avea mai puține cifre decât celelalte? Eram vexat”.

La M13, Duch dormea puțin și interoga mult. Cerceta palmele prizonierilor. Când aceștia aveau o linie a vieții lungă, rămânea surprins: „Nu-i adevărat!” L-am întrebat: „După aceea îl executați?” Duch a răspuns râzând: „Da!”

Un fost prizonier de la S21 mi-a dezvăluit că lui Duch îi plăceau prăjiturile cu ou, pe care atunci i le gătea soția lui Mâm Nay.

După 10 ani de închisoare și după toate crimele dezvăluite, Duch îmi spune liniștit: „Când studiam matematica, nimeni nu mă întrecea” dar și că: „Nimeni nu avea o capacitate de a interoga și de a explica ideologia egală cu a mea”. Cred că aceste două fraze sunt îngemănate. Concluzia a sosit mai târziu: „Eram niște mașini, niște instrumente”.

*

Într-o zi, un infirmier ne-a adus mândru un medicament – o cataplasma neagră preparată de laboratoarele „revoluționare”, de laboratoarele „noastre”. Ne-a aplicat-o în straturi groase pe răni, un amestec de plante și de rășini, la drept vorbind, habar n-am din ce. Genunchiul vecinului meu era într-o asemenea stare de descompunere, încât cataplasma a căzut cu tot cu carne, în fâșii, după câteva ore. Pe glezna mea, care părea mai sănătoasă, efectul a fost invers: cataplasma se lipise. A doua zi am desprins-o, puțin câte puțin, cu unghiile: era un lipici groaznic, un gudron sub care rana se înrăutățise.

Fiindcă știam că astfel de medicamente erau inutile, le schimbam... pe ardei iute, ceea ce dovedește, dimpotrivă, că unii credeau în remediile revoluționare! După aceea am văzut imaginile din arhivele laboratoarelor khmère, cu depozitele pline de rădăcini, ramuri, trunchiuri, frunze, materii naturale niciodată prelucrate. Era înfrângerea zdrobitoare a Enciclopediei. Mai degrabă aveai de-a face cu lumea străveche, elementară, pământeană, decât cu lumea cunoașterii, rece și dificilă.

Ne plăcea ardeiul iute, care dădea gust fierturilor infecte. Dar micul nostru trafic a fost dat în vileag. Directorul adjunct al spitalului ne-a chemat pe loc, pe mine și pe camaradul meu. Omul acesta ne înspăimânta. Îi plăcea să părăsească blocul operator cu mâinile pătate de tinctura de iod roșiatică și să se plimbe printre noi. Îl excita.

În seara aceea, ne-a dus până la un teren străjuit de cocotieri, în spatele pagodei. Nu mai puteam merge. Am fost aruncați la pământ. În fața noastră, o groapă proaspăt săpată. Aveam să murim, să dispărem pentru totdeauna. Plângeam. Din când în când, chipul directorului era luminat de torță. Am rămas astfel, așteptând moartea, parcă un timp nesfârșit. L-am implorat

hohotind pe acel om, am implorat Angkarul să ne ierte și cred că lacrimile mele ne-au salvat. A sfârșit prin a ne conduce la saltelele noastre, cu un singur comentariu: „Îndată ce va fi posibil, Angkarul vă va trimite în altă parte!”

La câteva zile după acest episod, între două gemete, vecinul meu s-a ridicat într-un urlet de teroare: „Un vierme! Un vierme!” Medicul a sosit alergând. S-a aplecat oftând: cu o mică pensetă din metal, a extras din genunchiul lui un vierme alb. O muscă își depusese ouăle în carnea lui. N-am căutat să aflu mai multe. Știam intuitiv că acesta era sfârșitul: iruperea vieții animale în viața umană. A murit a doua zi.

Cei care aveau ceva aur puteau cumpăra orice, în primul rând medicamente adevărate, provenite din China: vitamina C, penicilină. Aurul își păstrase valoarea. Khmerii roșii o știau foarte bine și participau la trafic. O parte a țării se pregătea pentru „după” – ca și mama, adunând bijuterii pentru copii – și făcea un pariu despre viitor. Regimurile se schimbă, dar aurul rămâne. Magia bătrânului metal. Mică religie. Sau economii precaute. Cât despre ideologie, cred că o uitase toată lumea. O aruncasem la gunoi, odată cu omul.

Râsul lui Duch. Mi s-a vorbit adeseori despre el. Un supraviețuitor de la M13, pe care l-am filmat de trei ori înainte să moară, îi păstrase o amintire de neșters. Chiar îl imitase. Eu credeam doar că era prea frumos, prea simplu, ca un astfel de răs să izbucnească în mijlocul crimei în masă.

Duch râde „cu gura căscată”, nu găsesc alte cuvinte. Prima dată am tresărit. S-a liniștit. Cum? A torturat, a format oameni în spiritul torturii, a îndoctrinat, a organizat exterminarea, a dispărut vreme de câțiva ani, a învățat în China, și-a schimbat

identitatea, a lucrat pentru o asociație umanitară evanghelică și s-a convertit, a fost recunoscut într-un final, arestat, după 10 ani de închisoare preventivă va fi judecat de un tribunal penal și... mai râde încă? Da, acest diavol râde de ceea ce el numește „minciunile” altora – ale anchetatorilor și gardienilor care recunosc tortura. Râde ca un copil. Nu, într-adevăr, nu a auzit când era electrocutat un bărbat legat în chingi de un pat de metal. Muncea. A petrecut patru ani într-o lume ticsită cu dosare.

Aș vrea să nu mai știu nimic, să mă smulg din această perioadă, să-mi părăsesc tiptil copilăria. Aș vrea să nu mai aud râsul lui Duch. Totuși, îl ascult, îl observ, îl studiez. Citesc mult: *Au fond des ténèbres* (În inima întunericului) de Gitta Sereny¹, despre Franz Stangl, care a comandat lagărul de muncă de la Treblinka. Apoi *Dans le nu de la vie* (În goliciunea vieții) și *Une saison de machettes* (Un sezon al macetelor), de Jean Hatzfeld², despre Rwanda, în care descopăr următoarele cuvinte: „Crimele ne-au excedat. Și iertarea ne depășește. Nu s-a vorbit niciodată îndeajuns despre omorurile din epoca mocirlei; nu știu dacă este potrivit să se vorbească despre iertare, acum, când totul s-a terminat cu bine”. Studiez *Pour Marx*, de Althusser. Textele lui Balibar despre Marx și materialismul istoric. *Les origines du totalitarisme* (Originile totalitarismului) și *Eichmann à Jérusalem* (Eichmann la Ierusalim), de Hanah Arendt³. *Etudes sur la personnalité autoritaire* (Studii despre personalitatea autoritară), de Adorno⁴, *Espèce humaine* (Specia umană), de Robert

¹ Autoare de biografii, lucrări cu teme istorice; a scris multe cărți despre Holocaust (n. red.).

² Jurnalist și scriitor francez (n. red.).

³ Teoreticiană politică; a abordat în lucrările sale cele două mari și dificile teme ale epocii postbelice: totalitarismul și antisemitismul (n. red.).

⁴ Filosof, sociolog, muzicolog și compozitor german (n. red.).

Antelem¹, cele trei volume ale *Auschwitz et après*, de Charlotte Delbo². Nu mă uit aproape deloc la filme. Respir odată cu René Char și cu Prévert.

Parcurg dosarele despre Duch. Știu prenumele și numele lui la naștere, apoi pe cele atribuite de un vraci, la trei luni, ca să alunge boala și ghinionul, pe cel pe care și l-a ales el, în fine, la 15 ani. Știu că în copilărie Duch a suferit de pe urma asprimii profesorilor francezi. Știu că la 20 de ani i s-a furat bicicleta și că a fost foarte supărat. Știu că a iubit-o nebunește pe Kim Heng, pe care el o numea tandru „floarea mea de frangipani”. Ea a ales să studieze literatura, el, matematica. A implorat-o să aleagă aceeași disciplină ca și el. „Noi doi, cu salariile noastre de profesori, am fi trăit bine, la un nivel mediu.” Dar visurile lui nu s-au împlinit. Kim Heng a refuzat. O dragoste pierdută. Fără s-o spună, Duch o mai iubește încă. I s-a uscat gâtul, bea un pahar mare de apă și continuă: „Viața este ciudată. Am devenit khmer roșu, dar aș fi putut la fel de bine să intru în clanul lui Lon Nol. Atunci aș fi fost executat de către khmeri”. Gânditor, Duch își analizează viața.

Foarte rapid, prietenii lui au fost închiși de către poliția secretă. Apoi i-a cerut lui Son Sen, „maestrul” lui, autorizarea de a se căsători cu Rom, o țărancă zdravănă, „din rațiuni de clasă”. Știu multe despre el. Aș vrea să înțeleg, să mi se explice. Sunt un inocent.

Slogan al khmerilor roșii: „Nu trebuie să ai sentimente personale”.

¹ Scriitor, membru al Rezistenței franceze; lucrarea sa de referință este *L'espèce humaine*, o carte despre lagărele de concentrare (n. red.).

² Scriitoare franceză, cunoscută pentru memoriile sale despre perioada în care a fost prizonieră la Auschwitz (n. red.).

Duch: „Dacă sunt obligat să spun neadevăruri, refuz. Fac o ultimă declarație, pentru ultima oară și public: nu am torturat niciodată”.

În timpul celor patru ani nu am visat. Sau uitam cu totul visele. Păstrez amintirea unei frici continue. Emoțiile, impresiile, sentimentele erau interzise și nu trebuiau exprimate. Știu că este greu de imaginat, dar așa s-a petrecut. În noua limbă nu se mai folosea „căsătorie din dragoste”, ci „formarea unei familii pentru luptători și khmeri”. Nu se mai spunea „soț” și „soție”, ci „familie”. Duch: „1 și cu 1 trebuia să facă 2, și nu 1. Sau, mai rău: $1+1=0$ ”. Dragostea ca uniune nu exista. Angkarul făcea cupluri după bunul plac, o asemenea decizie neputând fi lăsată în seama indivizilor. „Frumusețea era o piedică în calea voinței de a lupta.” Duch mi-a zis: „Teoria mea era și mai dură. Frumusețea era un instrument sexual”.

Visele mi-au revenit în tabăra pentru refugiați, după ce am trecut granița cu Thailanda. Într-o dimineață m-am trezit surprins: visasem. Aveam 15 ani.

Directorul adjunct de la spitalul din Batdambang opera noaptea, într-atât era de copleșitoare căldura. Nu exista climatizare, firește, în acea sală cu faianță albă. Se puneau în funcțiune grupul electrogen. Neoanele trosneau. Anestezie locală. Operația.

Când am ajuns la spitalul acesta, pentru rana de la picior, exista încă un chirurg, unul adevărat, unul din „noul popor”, executat după aceea. Trebuia să formeze două cadre khmerek, și asta rapid. Cei doi își spuneau medici, dar nu erau, desigur. Se aplica aceeași idee, că practica compensa totul – împrumutată din *Cărticica roșie*: „Nu mai existau diplome, ci doar diplome de

practică”. Nuon Chea: „Adevărul va veni din practică”. Când poporul este liber, se educă fără dificultate. Imperialismul a fost cel care a pus bariere în calea cunoașterii.

Sora mea mai mare se afla în același spital. Cunoștea bine terminologia medicală, de vreme ce soțul ei fusese chirurg. La cererea unuia dintre cei doi învățăcei, traducea în secret un manual de chirurgie scris în franceză, în care existau desene detaliate și explicații. Noaptea, tovarășul venea să ia fițuicile și-i aducea mâncare. Dar celălalt nu părea de acord. „Nu suntem valeții imperialismului! Putem foarte bine să luptăm împotriva bolii și cu propriile noastre forțe! N-avem nevoie de metodele burgheze!” Îmi imaginez aceste dialoguri pur ideologice – mai târziu, scriind, le-am numit „comedie pură”: o farsă jucată de morți.

Al doilea medic a avut câștig de cauză, iar eu și cu soră-mea am fost trimiși în sat. Ea era prea deșteaptă – a fost un noroc că n-au ucis-o. Eu putrezisem de viu. Mai apoi, cel dintâi medic și soția lui au dispărut, luați de trupele lui Ta Mok.

Rememorez întoarcerea năucitoare cu camionul, apoi cu căruța, sub cerul metalic, în arșița verii. Nu vorbeam. Ne-am regăsit coliba. Urma să mor. Dar mama, care avea pentru noi rezerve nesecate, păstrase puțin aur: nu știu cum a făcut, dar a reușit să-l schimbe pe o tabletă de penicilină. Una singură. A pisat pastila și a presărat-o încetișor pe rana mea. Mi s-a calmat durerea imediat. Cicatricea s-a micșorat, apoi a dispărut. În câteva zile, am fost vindecat. Un adevărat miracol. Miracolul științei: este o expresie banală pentru cei care nu sunt obligați să creadă în ea.

Cădeam întruna. Trecuseră deja șase luni de când nu mai mersesem. Mi-am reamintit aceste date cu ușurință, eu, care n-am reținut nicio dată, niciun reper din acei ani. Dar când ai

13 ani și când nu te gândești decât să supraviețuiești, mai contează zilele, săptămânile, anotimpurile? În fiecare dimineață, făceam cu mama turul ogrăzii, sprijinindu-mă de brațul ei și de gardul tuns de ea. M-a învățat pentru a doua oară să merg. La trei sau patru ocoluri îmi dădea o păstaie lungă de fasole, fiartă, bineînțeles, pe care o înfulecam cu poftă! Puțin câte puțin, mi-am recăpătat puterile.

Adeseori îmi revin în memorie detalii, imagini, cuvinte. Mă cufund în trecut. Khmerii roșii nu-mi dau pace. Când mă trezesc, îmi simt mâna periindu-mi părul și scoțând un pumn de păduchi. Sau mă ia amețea și simt nevoit să mă întind. Astfel de dimineți nu-mi sunt prielnice.

Foametea s-a înrăutățit. Se pune întrebarea de ce n-au avut loc revolte sau mișcări sociale. Fiindcă epuizarea psihică se generalizase. Țara, năucită, era ținută cu o mână de fier de către cei care aveau orez în farfurii, sau aur, ascuns cu sfințenie, schimbat cu sfințenie. Era imposibil să te deplasezi, să te exprimi, să acționezi, fără a fi ascultat, chestionat, controlat. Fără îndoială că un revoluționar era un om care avea ce pune pe masă și care căuta un inamic în privirea celui alt.

Una dintre surorile mele, cea mai isteată, avea 16 ani. I s-au umflat fața, apoi picioarele și mâinile. Părea în același timp slabă și rotofeie. Parcă se umpluse cu apă. La un anumit nivel de foame, de mizerie, de tristețe, nu mai știi de ce mori. Au trimis-o și pe ea la spitalul din Moung, însoțită de sora mea cea mare, care căuta orice prilej să părăsească satul și să-și găsească soțul.

Deci în colibă a rămas mama, o altă soră a mea și nepoții: o fetiță și un băiat. Le văd și acum chipurile surâzătoare, trupurile

firave. Părinții lor studiau în Franța. Nepoata mea avea cinci ani și voia de mâncare. Dispărea din colibă, fără o vorbă. Într-o noapte, șeful grupului nostru, unul din „vechiul popor”, a adus-o înapoi, pentru că furase porumb de pe câmpul său. I-a lăsat știuletele, dar mama i-a interzis să-l mănânce.

Suportam greu să-i văd stingându-se pe zi ce trecea. M-am dus la mama și i-am zis pe un ton hotărât: „Azi-noapte l-am visat pe tata și mi-a vorbit. Ți-a cerut să schimbi aur pe orez. Pentru micuți. Trebuie să ne supunem”. Minciună, firește. Mama mi-a zâmbit și mi-a șoptit: „Într-o bună zi, oamenii ăștia o să se prăbușească. Va trebui reconstruit totul. Aurul ăsta va fi pentru voi, brățările, bijuteriile, o să vă ajute s-o luați de la capăt”. Am insistat: „Trebuie să-l dai pentru copii”. A refuzat.

Starea lor s-a înrăutățit. Nepoată-mea ronțăia sare, noaptea – Dumnezeu știe de unde făcuse rost de ea. Micuța își chema părinții. Dinții îi scrâșneau înfiorător, mereu încleștați. Mama încerca să-i strecoare o lingură printre dinți. N-o să uit nicicând ultimele zile ale acestor ființe care nu cereau o lume mai bună, ci doar o porție de orez alb. Nu se mai puteau ridica. Erau slabi și înotau prin hainele cusute de mama. Doar pânțele erau enorme. Le vedeam oasele mici străpungând pielea, amenințător. Apoi am înțeles că acela era sfârșitul și ceva din ei a înțeles, de asemenea: au încetat să mai geamă. Au tăcut. Ochii lor încercănați pluteau, incapabili să fixeze o privire, un obiect, un gând. Priveau altundeva.

Într-o noapte am simțit că așa nu mai mergea. Nepoata mea respira din ce în ce mai greu. Îmi bubuia inima. Strângeam pumnii. Voiam să fiu și să nu fiu acolo, s-o țin de mână, să nu mai aud. Brusc, pieptul ei, slab ca o pânză de piele transparentă, a încetat să se mai miște. Nepoata mea a scos un mic sughiț. Murise.

Khmerii roșii doreau să modeleze trupul, cuvintele, societatea, peisajul. Varietățile de orez din copilăria mea dispăruseră în câteva luni – „florile de iasomie”, „florile de ghimbir” sau „fetele albe”. Ne-a rămas doar un tip de orez, alb, fără nume. Apoi ne-a rămas foamea.

În acea societate perfect totalitară, cifra era mai importantă decât orice. Metri cubi de apă, tone de pământ, tone de orez la hectar, kilograme de gunoi pe cap de locuitor: totul era cântărit. Orice abatere însemna o trădare. Totul începea cu cifrele și nu valora nimic fără ele. O pasiune liniștitoare!

Vizionând filmele din arhivele khmerilor roșii am fost surprins să descopăr o imagine uitată la montaj sau adăugată după aceea. Între două figuri surâzătoare, un copil fixează camera: gol pușcă, cu picioarele depărtate, cu niște bețe subțiri în loc de mâini și de brațe. Camera a coborât. I se vede pântecul, cu un sex uriaș și neted, ca al sugarilor: deci acest trup descărnat, cadaveric, cu niște ochi mari care strigă după ajutor, aparținea unei fete.

Peste o săptămână, a murit și nepotul meu. Aceste două dispariții au fost o lovitură teribilă pentru mama, care a lăsat-o pe sora mea mai mare să-i înmormânteze singură. O lăsaseră picioarele – în sensul propriu al termenului. Nu mai putea merge. Cred că era prea mult pentru ea. Mama, pe care o știam atât de puternică, renunța. După câte dispariții și câți morți din familia ei? Angkarul a cerut s-o trimită și pe ea la spitalul cel mai apropiat. Acolo avea să se întâlnească cu cele două surori, dintre care cea mai tânără – fusesem preveniți – avea să piară foarte curând.

În dimineața aceea m-am întâlnit cu mama, pe care doi bărbați o duceau la căruța condusă de boi. Conducătorul grupului,

care-mi plăcea mult, se grăbea și mi-a spus: „Plecăm la spitalul din Moung!” Mergeam încă greu. N-am putut să mă apropii. N-am reușit să vorbesc cu mama, să o încurajez. N-am putut să-i mulțumesc pentru ce făcuse pentru mine, pentru piciorul meu, pentru tot, pentru viață. Mi-a făcut semn de departe, cu brațele petrecute în jurul celor doi bărbați și mi-a aruncat această frază, ironică în alte împrejurări: „Trebuie să mergi prin viață, Rithy. Orice s-ar întâmpla, trebuie să mergi!” Nu era un sfat, ci un ordin. Aveam un nod în gât. Am schițat un salut, stins și îndepărtat. N-am mai revăzut-o niciodată.

Urmarea mi-a povestit-o sora mea mai mare, nu cunosc alt martor. Când mama a ajuns la spital, fiica ei de 16 ani tocmai murise. Se afla încă pe scândura de lemn, cu trupul cald, liniștit. Păduchii părăseau capul și porniseră pe umeri și spre brațe, căutând o altă ființă umană cu sângele cald încă. Mama s-a apropiat, s-a așezat lângă copilul ei drag, fata atât de deșteaptă și de iubită. N-a scos o vorbă. De altfel, n-a mai scos o vorbă din acel moment. Dar a făcut un gest îndepărtat, magnific în simplitatea lui, un gest venit de pe ogorul copilăriei sale. Și-a despăducheat fiica moartă. A găsit o unghieră în pumnul ei încheștat. Sora mea se temea ca Angkarul să n-o mărite cu vreun combatant mutilat sau desfigurat, așa cum se întâmplase cu unele fete din unitatea ei. Păstra lama aceea derizorie ca să-și taie venele. Boala a câștigat. Știu că trupul ei a fost îngropat în aceeași zi în groapa comună, la care am săpat și eu mai târziu.

Mama s-a lungit pe scândura de lemn pe care murise fiica ei, și și-a așteptat rându.

Am ascultat sfatul ei: am mers. Am reînceput munca – aveam de ales? Șchiopătam, cădeam mereu, în orezării, în

canale sau pe diguri. Mergeam, cădeam. Mă ridicam încă amețit. Nu mă puteam opri. Mi-era imposibil să beau, imposibil să trăiesc. Când mă lăsau puterile, cuvintele mamei îmi răsunau în urechi: „Trebuie să mergi”.

Într-o zi, cu o plasă de țânțari din nailon, am reușit cu un prieten să prindem un pește. Mă laud. El a prins peștele. Mi-a dat coada și el a păstrat capul, mai hrănitor. Normal! Am afumat biata coadă, cu tot cu solzii mari, vreme de două zile. În sfârșit, am primit autorizația s-o vizitez pe mama. Am găsit aceeași căruță de rău augur. Cu mâncarea într-un sac, am pornit sub căldura soarelui.

La spital am cerut s-o văd pe sora mea mai mare. Mi-au arătat o femeie slabă, lividă, care se apropia cu o gamelă într-o mână. Ea era.

— Unde este mama?

— A murit.

— Dar... unde este?

— E îngropată în spatele clădirii... Vrei să mănânci?

Am încremenit în furie și în tristețe. Nu aveam cuvinte, iar inima noastră pierise odată cu ele. Țineam în mâini peștele fiert, care mirosea prea tare de-acum. Ridicol! Tot chinul părea să fi încremenit în acea biată bucată de carne pe care i-am lăsat-o surorii mele.

Învinovăteam pe toată lumea. Trupul mamei fusese luat. Dacă viu nu valorai nimic, ce puteai valora mort? Prin urmare, am îngropat sute de morți, în același spital, gândindu-mă mereu la mama și la soră-mea. Mi-am spus că le-aș fi putut purta așa cum o făceau tinerele khmerek care se ocupau de femeile moarte. M-am imaginat deschizând brațele, încordându-mă, strângându-le la piept, oferindu-le o ultimă clipă de liniște, de omenie, până la groapa care înghițea pentru vecie.

La întoarcere, cineva m-a strigat pe numele meu omenesc, Rithy! M-am întors instinctiv – deoarece bestia socială nu moare atât de repede: o femeie alerga după căruță. Era fiica unchiului meu, realizator de film. A avut răgazul să strige „Au murit toți!”, apoi cuvintele ei s-au topit sub arșița soarelui.

Reîntors la colibă, am regăsit-o pe sora mea mai mare, căreia i-am povestit călătoria mea printre morți. Câți plecaseră în câteva săptămâni? În mod tacit, am hotărât să ne despărțim, ca fiecare să pornească pe drumul lui. I-am pierdut urma foarte repede.

Duch: Moartea mă însoțea zi și noapte.

I-am răspuns: Și pe mine. Dar nu mă aflu de aceeași parte.

Citesc mărturiile supraviețuitorilor regimului khmerilor roșii. Au fost mulți, începând din 1979. Mă impresionează prin precizia lor: cunosc locuri, date, numele unora, ale altora. Ca și cum povestitorul ar ține în mâini legăturile și cauzele.

Eu nu păstrez decât urme. Sunt îndurerat. De aceea îmi plac textele scurte ale lui Charlotte Delbo. Mi s-a părut întotdeauna că acest regim, care susținea că fondează o societate egalitară, ordonată, justă și liberă, distrugând vechea societate, a întreținut o confuzie inumană: oricine putea dispărea oricând, altfel spus, putea fi mutat, rebotezat, executat. Și nu mai rămânea nici urmă din el. Cred că există un nume pentru acest regim: teroare.

În lucrarea sa extraordinară, *Les chuchoteurs. Vivre et survivre sous Staline*¹, Orlando Figes² îl cita pe scriitorul Mihail Prișvin

¹ Una dintre cele mai importante cărți despre anii stalinismului dezlănțuit (n. red.).

² Istoric britanic, autor al unor cărți remarcabile de istorie a Rusiei (n. red.).

care, în noiembrie 1937, nota: „Poporul nostru rus, ca și copacii acoperiți de zăpadă, este atât de copleșit de problemele supraviețuirii și are atât de mare nevoie să vorbească despre asta, încât aproape nimeni nu mai are puterea de a rezista. *Dar îndată ce unul se relaxează – un altul îl surprinde – și atunci dispare!* (Este sublinierea mea.) Oamenii știu că o simplă conversație le poate atrage dușmani și, prin urmare, se lansează într-o conspirație a tăcerii față de prietenii lor”. Mai departe: „Astăzi, un bărbat nu mai vorbește liber cu soția lui decât noaptea, în așternuturi”, observa într-o zi scriitorul Isaac Babel¹. Precum am explicat, khmerii se strecurau sub casele din sat ca să asculte discuțiile – sau ca să se asigure că familiile formate de Angkar nu erau doar de formă și întrețineau raporturi sexuale. Un frate și o soră de la mine din sat au fost obligați să se culce unul cu altul, în fața unui martor: mimau că sunt soț și soție ca să scape de căsătoria revoluționară.

Îngrijirile mamei nu fuseseră de ajuns. Șchiopătam. Durerea se năștea în picior, iar apa îmi inunda glezna. Nu puteam munci la câmp sau să tai lemne.

Am fost trimis la spitalul din MOUNG. Mă simțeam neîndemânatic și neputincios, aruncat din nou pe scândurile de lemn. Am descoperit atunci că unii copii erau mult mai descurcăreți decât mine. Reușeau să evadeze, o oră sau două. Băteau șanțurile orezăriilor. Găseau lobodă sălbatică sau rădăcini. Își făceau supe. Alții vânau mici gecko pe care le frigeau pe jar și le mâncau – eu nu reușeam. Unul dintre ei, mi-aduc bine aminte, căuta chiar varani² pe sub crengi.

¹ Ziarist și scriitor rus, autor al volumelor *Armata de cavalerie* (1926) și *Povestiri din Odesa* (1931) – n. red.

² Șopârlă mare carnivoră, verzuie, cu plăci osoase pe spate, ca un mic crocodil, care trăiește în Africa, Asia și Australia (n. red.).

Rămâneam ore întregi la soare, trândăvind, mut. Fără lacrimi, fără surâs, cu capul plecat, fixând pământul și vidul. Înotam în zdrențe. La două dimineața mă trezeam zgribulit. Mă ridicam să alung ploșnițele, care invadaseră lemnăria și paturile noastre. Am descoperit și niște păduchi, care mâncau carnea și se ascundeau în cutele pielii, la vintre, la subsuoară, în spatele genunchilor. În plină iarnă, la lumina lunii, mă dezbrăcam și mă despăducheam, cu gândul la mama lângă trupul fiicei sale. Mă simțeam trist, neînsemnat. Vorbeam cu păduchii mei.

Norocul meu că mă aflu între două vârste: aveam lașitatea unui copil și rezistența unui adult. Scriu „lașitate”, poate ar trebui să-i spun „viclenie”. Dacă aș fi fost mai tânăr sau mai bătrân, aș fi murit de epuizare – sau sub loviturile khmerilor.

Puțin câte puțin, m-am călit. Mama îmi lăsase moștenire priceperea ei, inteligența. Mi-am fixat provocări absurde, ca să trăiesc. Mi-aduc aminte că mi-am zis: dacă scap, mă rad în cap. La câteva zile ne-a lovit o adevărată invazie de păduchi și m-am ras... Tovarășul Thy a devenit tovarășul chel. Fără nume este ca și cum n-ai avea chip: ușor de uitat. Am prins curaj. Nu mă mai temeam de moarte. Îmi spuneam că moartea este o ascunzătoare. Când ajungi acolo, nu poți fi prins.

Am învățat să și disimulez, să nu mai exist. Mi-am construit un personaj. Am devenit un soi de idiot, de nătâng. În adâncul sufletului meu știam că exista un izvor de viață.

Această transformare n-a trecut neobservată, desigur, de medicii khmeri, care n-au mai dorit să mă țină în spital. Trebuia să mă alătur marelui corp.

Mă gândesc adeseori la Revoluția Franceză și la Teroare. Teroarea este un eveniment istoric separat? Un derapaj? O consecință inevitabilă? Mă gândesc la edificiul istoriei. La ceea ce

este imprevizibil. Mă gândesc la comparațiile imposibile, la fraza lui Saint-Just, în timpul procesului regelui Ludovic, care nu era un copil, nici un simplu cetățean: „Ludovic trebuie distrus, nu judecat”. În primul rând, distrugere.

François Furet¹ scria în *Penser la Révolution française* (Reflecții despre Revoluția Franceză) că prăbușirea vechiului regim a dus la „o vacanță globală a puterii” în care avea să năvălească „ideologia democrației pure.” Ce mai rămăsese din zorii luminoși? Din primele lupte din junglă? Din primele scrieri despre libertate? O mare obscuritate. Resortul „democrației pure” nu erau nici onoarea, nici virtutea, nici curățenia: era *distrugerea*. Nici democrația pură nu exista: presupunea absența omului. O formulă matematică aplicată istoriei.

La S21, efortul se concentra pe a ucide după ce se obțineau mărturisiri. Acesta era obiectivul. Dacă respectai regulile, ucideai. Dacă nu ucideai, erai ucis. Regula funcționa. Un tovarăș torționar preciza: „Ți se dădea putere. Apoi făceau presiuni asupra ta”. Așa puteai transforma o ființă. Acest conservatorism paradoxal, acest amestec de putere și de teroare era devastator.

Călăii și-au așezat satărele și drugii de fier la piciorul patului. Sunt liberi. Mulți au luat calea câmpiei. Pasc vitele, hrănesc puii și porcii. Își educă copiii, care trec cu vederea ce s-a întâmplat cu tații lor în cei patru ani. Se folosește termenul reconciliere pentru ceea ce este un refuz. În ceea ce mă privește, nu accept această cădere în uitare.

E drept, la peste 30 de ani de la intrarea khmerilor roșii în Phnom Penh, cine cunoaște cu adevărat Kampuchia Democratică?

¹ Istoric, specialist în perioada modernă și în Revoluția Franceză (n. red.).

Cât a existat, ce orientare a avut, ce crime a făcut. A fost de inspirație marxistă acest regim? Sau stalinistă? Maoistă? A fost în primul rând și mai întâi de toate unul paranoic? Cum să-l judeci, după stalinism și nazism?

Cunoașterea istorică și cea științifică au avansat. Au fost publicate cărți de seamă, apoi traduse și discutate. Dar cum poți să interpretezi cuvintele lui Duch? Ce să crezi despre Duch? Ce să crezi despre acei tineri țărani deveniți mașini de ucis? Poate că ar trebui să mai așteptăm încă 30 de ani pentru ca arhivele să se deschidă, în sfârșit, iar evenimentele să se clarifice, pentru a intra în istoria omenirii, pentru a scăpa de interpretări referitoare la ideologie, calcule, revoluție, țărănime, imperiul colonial. Vom afla, într-un sfârșit, ce s-a întâmplat în acei ani. Vom cunoaște fundamentele ideologice ale regimului, înscrisurile șefilor. Vom cunoaște modul în care a fost organizat masacrul. Vom ști totul. Doar atunci voi accepta misterul păstrat în jurul său. Va fi un subiect de meditație.

La ieșirea mea din spital am fost trimis lângă lacul Tonlé Sap. Am tăiat copaci și am plantat porumb. Apoi au început marile ploi, iar grupul nostru s-a mutat, tot pentru a tăia copaci. Cerul părea o mare amenințătoare. Aveam hainele ude tot timpul, pielea, roșie. Nu mai gândeam.

Mi-aduc aminte că după două zile de mers ne-am întâlnit cu niște militari. Au zărit două maimuțe într-un copac și au tras cu armele automate în ele. Maimuța rănită o ținea în brațe pe cea ucisă, suspinând. Cuplul înainta, patetic. Militarii au tras din nou. Iar mâncarea soldaților a căzut dintr-o lovitură pe pământul spongios.

De câte ori, în cursul acestor patru ani, n-am fost trimis de colo-colo? Nu căutam să aflu motivele; faptul că nu știam mă făcea mai liber.

La comandă, întreg satul nostru a fost mutat, casele, materialele, turmele, femeile și bărbații, în satul Sré Ô, unde am regăsit-o pe sora mea mai mare. Avea greutatea cu fiul ei de trei ani, despre care n-am spus nimic până acum. Se născuse surd și firav. Nu creștea. Prost hrănit și îngrijit sub regimul khmerilor, și-a pierdut vederea treptat. Nu-și mai vedea jucăriile din lemn. Își căuta zadarnic farfuria, dar noi știam că este goală. Nu înțelegea ce se întâmpla. Nu putea nici să vadă, nici să audă, nici să comunice. Rămânea singur toată ziua, căci noi eram pe șantier. Urla de mânie și de foame, apoi adormea sleit. Începea din nou să urle. Slăbită, sora mea era la capătul puterilor.

Într-o zi m-a chemat cineva din sat. L-am urmat pe drumul de țară și, fără o vorbă, mi l-a arătat pe nepotul meu întins pe o scândură. Murise. M-am așezat lângă micuțul lui trup țeapăn: fața lui mi s-a părut îndepărtată, aproape dulce, și cred că am fost ușurat.

Bărbații l-au pus într-o pânză de iută. Îi urmam, dar la distanță. Nu voiam să-mi văd nepotul acoperit cu pământ. Mai târziu am regretat că nu l-am urmat.

Să fi supraviețuit eu doar pentru că m-am deprins cu ideea că numai cei puternici supraviețuiesc? Sora mea plângea noapte de noapte. Se învinuia că n-a avut mai multă răbdare cu fiul ei. Dar nu aveam de ales.

Din acea zi m-am gândit neîncetat la nepoții mei care au suferit de foame. Nu doresc nimănui să cunoască ceea ce au trăit ei, sărăcia lucie, la trei, la cinci și la șapte ani. Și nu doresc nimănui să vadă ce-am văzut eu: un copil pe care să nu-l mai poți ține în viață. Nimănui, nici chiar profesorului de matematică care și-ar fi dorit „jumătatea” sau un cod din trei cifre pentru centrul morții pe care-l conducea cu atâta zel.

În timpul celor patru ani, cutia de lapte concentrat Nestlé, din tablă albă, ne-a servit drept unitate de măsură. În ciuda penuriei, într-un mod foarte enigmatic, găseai astfel de cutii în toată țara – goale, desigur. Astăzi știu că una poate conține 250 de grame de orez. În unele săptămâni, în toiul foametei, într-un grup în care trăiam, împărțeam o rație de orez la 15, 18, apoi 20 sau 25. Îmi amintesc cifra 27. Reprezenta cele câteva grame de orez pe zi pentru o persoană – ceea ce nu-ți permitea să rezisti toată ziua în câmp.

Sfârșitul lui 1977. Foametea ajunsese de nesuportat, dar într-o zi am primit orez din belșug. Fusesem preveniți că trebuia să te obișnuiești la început, să mănânci în cantități mici. Un băiat foarte tânăr, cu privirea pierdută, s-a îndepărtat de grup strângând gamela armatei americane. Îi revăd mâinile tremurând. Ce vârstă să fi avut? Șase ani? Nu asculta nimic și pe nimeni și a dispărut. Peste două ore s-a întors, încovoiat, livid. Stomacul îi cedase. L-am lungit sub un copac. Gemea și murmura. I-am văzut chipul în umbră, pe care nu curgea nicio lacrimă. Seara a murit.

Slogan al khmerilor roșii: „Începând din 1980, Angkarul va institui o societate model, care nu mai există nicăieri în lume, în care vom mânca de trei ori pe zi, vom trăi bine, în care, la țară va fi la fel ca la oraș, și nu vor mai exista clase sociale!”

La începutul musonului, împreună cu alți băieți, înfometăți, revoltați din cauza foametei, am început să braconăm. Puneam lațuri și prindeam șoareci de orezărie, enormi și cu o blană frumoasă. Îi fierbeam. Într-o noapte cu lună plină, am văzut un șobolan mare furișându-se într-o gaură. Am hotărât să-l scoatem din ascunzătoare. Mi-am vârat mâna spre strigătele ascuțite,

dar am scos-o imediat. Să fi fost teama instinctivă? Sau pentru că am auzit, brusc, vocea mamei? Mi-a venit în minte ce-mi spunea ea mereu: „Rithy, nu te-atinge de șobolani! O să te muște și n-o să mai ai niciodată mână verde. N-o să mai poți planta nimic în viața ta”. Desigur că era doar o superstiție de la țară, dar în ziua aceea mi-am retras mâna. Am cedat locul meu altuia. Unul dintre tovarășii mei s-a năpustit: Lasă-mă pe mine! Mie nu mi-e frică! A dibuit cu mâna prin gaură, cu brațul îndesat în taluzul de pământ, apoi a scos-o smucind: o cobră îl mușcase până la sânge. Se ținea de încheietură, gemând.

Ne-am întors cât de repede am putut, împreună cu cei doi frați mai mici ai lui, cred. Veninul începuse deja să-i cuprindă mâna, apoi s-a răspândit în corp. A gemut și s-a zvârcolit o zi și-o noapte. Voma sânge. Trupul i-a înțepenit, iar noi n-am mai avut voie să ne apropiem de el. Pielea i-a devenit cenușie, apoi neagră, în doar câteva ore. Au chemat un vraci, care a pisat niște rădăcini mici într-o gamelă, dar n-a fost de niciun folos. A murit seara.

De îndată, îndurerați, am pornit să ne răzbunăm fratele și prietenul. Am săpat cu precauție o galerie chiar lângă gaura principală, iar cobra s-a ivit: părea că ne aștepta, impasibilă și strălucitoare, ca o mică pată de metal în pământ. Am tăiat-o cu lovituri de cazma și ne-am întors în sat fără să scoatem o vorbă.

Apoi am învățat să omor un șarpe cu mâinile goale. În loc să fug, mă năpusteam asupra lui: vedeam în el mâncare. Știam să apuc dihania de coadă și s-o lovesc de mai multe ori de pământ. Nu trebuia să mă gândesc la inele sau la zvârcolirile imprevizibile. Nu mă lăsam impresionat. Ca să ucizi o cobră trebuia s-o apuci de coadă dintr-o singură mișcare hotărâtă. Ezitarea te putea costa viața.

Pescuitul, vânătoarea, culesul, toate aceste activități individualiste și burgheze erau interzise de khmerii roșii. Doar pescuitul

colectiv era autorizat, controlat de Angkar, dar, contrar a ceea ce prezintă propaganda, n-am văzut niciodată nici măcar un pește prins astfel, în toți cei patru ani. Așa că acționam în secret, aruncând sub cenușă carnea rece și aurie.

Știam că unele munci se supravegheau mai greu: păscutul vitelor, spre exemplu. Văcarii plecau câte trei-patru, departe, în câmp, pentru o zi întreagă. Un văcar putea aduna discret rădăcini sau manioc sălbatic, să caute crabi în orezării, peștișori, în lac, și apoi să-i schimbe. Aceste activități erau rezervate pentru cei din vechiul popor, sau khmerilor roșii.

Nu mă gândeam decât cum să supraviețuiesc. Prin urmare, am mâncat tuberculi negri, rotunzi, ba chiar și crabi cruzi – într-atât mi-era de foame și într-atât eram de slăbit. Am supt frunze sau tulpini dulci. Nu mă mai gândeam la ce fusese înainte: pentru mine, Phnom Penh-ul nu mai avea locuitori, nici străzi, nici case, nici istorie. În somn, îmi vedeam nepoții în prag, cu buzele subțiate, abia respirând, cu ochii pierduți în orbite din cauza foamei, și pe micul surdo-mut care urla.

În primele zile de ploaie îmi strecuram câțiva melci în buzunar: poate vreun bucătar binevoitor avea să mă lase să-i pun sub spuză? Căci melcii nu se mănâncă cruzi. Tremuram ținând cochilia în palmă la gândul că, nu peste mult, avea să fie în gura mea. Eram un individualist, un trădător, dar mi-era foame. Țineam la acea biată carne care avea să fie hrana mea.

Duch mi-a spus trei fraze teribile, în trei momente diferite ale discuțiilor noastre. Le-am comparat:

„Reprezentam poliția Kampuchiei Democratice, care a avut un sediu la ONU până în 1991”.

„Recunosc că eram ostatic al Kampuchiei Democratice”.

„În acest regim, problema era aceeași pentru toți: să trăiești și să nu mori”.

Să reluăm fiecare frază:

„Reprezentam poliția Kampuchiei Democratice, care a avut un sediu la ONU până în 1991”: am introdus ordinea oficială, legală, într-un stat recunoscut de celelalte state ale comunității internaționale; mi-am făcut datoria de polițist, la fel ca alții din toate statele. Mă situam la un nivel înalt, de vreme ce „eu reprezentam *poliția* (...)”.

„Recunosc că eram ostatic al Kampuchiei Democratice”. am acționat împotriva voinței mele, muncind pentru acest stat care mă priva de libertate și mă constrângea să conduc S21, am fost la rândul meu închis și mi-am riscat viața.

„În acest regim, problema era aceeași pentru toți: să trăiești și să nu mori”: ca toți khmerii roșii, mi-am riscat viața, am supraviețuit regimului a cărui victimă sunt.

De la reprezentant al „poliției” și până la „supraviețuitor” n-a fost decât un pas.: Duch și-a recunoscut poziția înaltă și influentă, dar afirma, în același timp, că se afla în aceeași situație cu victimele.

Și a reluat: „Eram terorizat”. I-am răspuns: „Dar erai un intelectual. Știați multe lucruri. Aveați puterea de a alege, de a acționa altfel”. Ceea ce n-a fost cazul unui torționar dezrădăcinat, la 15 ani, din munții din Nord. Este o apărare clasică în sistemele totalitare: toți călăii se declară terorizați. Poate este adevărat, în parte. Torționarul poate simți frica, dar are de ales. Prizonierul nu avea decât frica.

Mai târziu, Duch mi s-a confesat: „În trecut, mă gândeam că eram nevinovat. Acum nu mai gândesc așa. Am fost prizonierul regimului și protagonistul crimei”.

La tribunal, Duch i-a cerut adjunctului și prietenului său dintotdeauna, Mâm Nay, să mărturisească, să spună adevărul,

să-și asume faptele. A ținut o lecție despre curaj și memorie. Atunci, Mâm Nay a izbucnit în lacrimi: „Am multe regrete, căci mi-am pierdut frații, părinții, care au suferit sub acest regim, la fel și soția și copiii, și ei morți. Cred că a fost o situație de haos. Nu ne rămâne nimic altceva decât să regretăm. Mulți cambodgieni au pierit sub regimul Kampuchiei Democratice. Aceste regrete au fost mărturisite și, dacă vorbim în termeni religioși, karma noastră va suferi de pe urma lor. Astăzi încerc să găsesc alinare în credință și în karma”. Mâm Nay nu-și mai amintește nimic: nici tortura de la M13, apoi de la S21, nici execuțiile, nici chiar vizita lui la Choeung Ek, cu Duch. Amândoi au mințit sub jurământ. Președintele tribunalului a continuat: „Aceste evenimente au avut loc acum 30 de ani și este foarte greu să vi le amintiți. Suntem oameni, iar memoria noastră este limitată”. Pornind de la acest schimb fals, adevărul n-a mai putut ieși la iveală.

Într-o seară, stăteam în picioare pe un taluz și scrutam cerul care se înălța din orezării, cafeniu, cenușiu, verde închis, nu peste mult străpuns de stele. Eram singur. Fredonam un cântecel de copii: nu era cântecul lui Ulise, nu, nu-l cunoșteam pe Dante, nici *Divina comedie*, n-am ajuns pe „marea largă”. Fredonam mici bucăți rimate învățate la școală, pe care crezusem că le-am uitat. Îl imitam pe fratele meu dispărut. Cântam într-o limbă pe care n-o înțelegeam, în care se amestecau melodiile cântate de Beatles și de Bee Gees. Apoi mi-am scandat povestea pe o melodie tradițională. Mă gândeam la frații și la surorile mele. Vedeam chipul părinților mei. Le șopteam prenumele, vii și umane. Plângeam, mâinile îmi tremurau.

Am simțit că stătea cineva în spatele meu. M-am întors încet: o tânără khmeră se afla cam la un metru de mine, tăcută. Avea

lacrimi în ochi. Ca toți copiii țării, cunoștea melodia plină de dulceață și de veselie. I-am văzut emoția. Privirea ei era hotărâtă, iar trupul luase poziția de luptă. „Ce faci? Nu mai cânta!” M-a ascultat fără a schița un gest. A doua zi a trebuit să-mi fac autocritica.

Îmi amintesc că, în fiecare seară, mama repeta încetișor: „Unde ești astăzi, unde ești?” Viața era un refren. Se gândea la fratele meu, poet și muzician. Se învinuia că l-a lăsat să plece în capitală. Adolescent rebel, nu avea puterea de supunere pe care o cereau khmerii roșii. Dar simțea atâta bucurie când își lua chitara în mână!

În fiecare an, în timpul sărbătorii morților, khmerii de orice vârstă se întorceau acasă: se rugau și aduceau ofrande în pagode. Azi m-a copleșit melancolia. Nu mai dorm. Nu mai sunt credincios, dar ideea că ai mei sunt în pământ îmi provoacă suferință. Fratele meu a înălțat o stupă într-o pagodă din Phnom Penh, dar nu am mers acolo. Morții nu sunt la ei acasă.

Astfel, după 30 de ani, khmerii roșii rămân victorioși: morții sunt morți și șterși de pe fața pământului. Noi suntem stela lor.

Dar mai există și o altă stelă: munca de cercetare, de înțelegere, de explicare, care nu reprezintă o pasiune tristă, ci o luptă împotriva eliminării. Desigur, această activitate nu dezgroapă morții, nu caută în pământ sau în cenușă. Firește că această muncă nu ne relaxează, nu ne alină, dar ne redă umanitatea, înțelegerea, istoria, uneori noblețea. Ne face vii.

La S21 s-a găsit un caiet de școală, negru, cu pătrățele mici. Conținea notițele pe care le-a luat un „tovarăș anchetator” în timpul cursurilor pe care le ținea Duch. Însemnările au fost făcute cu cerneală neagră. Scrisul este frumos, iar limba khmeră,

impecabilă. Unele titluri sunt scrise cu altă culoare. Totul este ordonat. Duch a recunoscut: „Sunt cuvintele mele”. Am numit acest caiet „Cartea neagră a lui Duch.” M-am gândit adesea la aceste pagini, pe care mi-ar plăcea să le traduc într-o bună zi și să le fac cunoscute. Câți dintre marii criminali au lăsat un caiet de practică și ideologie? Sunt o mărturie unică și completă. Un text esențial despre încercarea de dezumanizare a prizonierului și de inhibare a călăului. Citind paginile se înțelege că era vorba despre un proces îndelung gândit.

Darea de seamă detaliată a „seminarului” din 30 februarie 1976, condus de către Duch este excepțională.

Din fiecare rând reiese că Duch era revoluționarul în misiune. Teama nu intra în discuție. Duch avea să-și ducă sarcina la capăt, fără ezitare, în calitate de doctrinar și de organizator. A prelungit o luptă începută la M13, cu ani înainte. Nu numai că nu era „terorizat”, dar educa, transmitea, sfătuia. Altfel spus, își desăvârșea opera. Dădea citate din *Arta războiului*, de Sun Tzu: „Cunoaște-ți dușmanul. Cunoaște-te pe tine însuși”. Ne dezvăluie că presiunea asupra prizonierului trebuia să fie continuă – *chiar când persecutorul obținea ceea ce-și dorea*. Cuvinte transcrise în caietul său: „dacă obții o mărturisire, dacă râzi și-ți manifesti bucuria, atunci nu te încrede. Este posibil ca dușmanul să fi câștigat”.

Duch elabora raționamente ample, simple în aparență, dar cu implicații teribile. „Politica este baza. Întotdeauna trebuie privilegiată activitatea politică. Apoi se trece la tortură. Dar este întotdeauna necesară o presiune politică.” Altfel spus, trebuia politizată tortura care, în orice situație, ajungea în astfel de locuri, la fel ca moartea.

Duch se exprima explicit: „Apoi se trece la tortură”, adică, în orice caz, se practica tortura.

Duch spunea fraze din care reiese că S21 nu a fost un centru al poliției unde se pregăteau anchetele, ci un loc unde *se făurea istoria*:

„Prizonierii trebuie pregătiți pentru a-și povesti viața de trădători.”

„Dacă prizonierul moare, se pierde documentația.”

„Adunarea informațiilor, analizarea lor, luarea deciziilor potrivite. Teză, antiteză, sinteză.”

L-a citat pe Prāk Khan, anchetatorul grupului „opresiv”: „Confesiunea trebuia să fie ca o poveste, cu început și sfârșit. Iar inamicul trebuia să fie din KGB, din CIA sau un agent vietnamez care încearcă să ne cotopească țara”.

Prāk Khan confirma, de asemenea, că a inventat mărturii ca să accelereze lucrurile și să poată merge la somn.

Apărarea lui Duch a pledat la tribunal argumentând că el a încercat să limiteze tortura și că prefera abordările psihologice – pe care le denumea „presiune politică”. Dar ce însemna „presiunea politică” într-un centru în care răsunau neîncetat tipetele celor torturați? Ce însemna „presiunea politică” când *toți prizonierii sfârșeau* prin a fi executați? Se proferau amenințări cu represalii împotriva familiei sau a celor apropiați? Da. Se făceau promisiuni mincinoase cu eliberarea sau cu ameliorarea situației? Da. În toate cazurile era vorba despre tortura mintală, „apoi se trecea la tortura în sine”. Acesta era un raționament tipic pentru Duch și care i-a fascinat pe cei cu care el s-a întâlnit: aparența era una politicoasă, dicția clară, privirea hotărâtă. Totul părea bine gândit.

Din nefericire, în timpul cursurilor sale, același intelectual cu spirit liber preciza: „Mărturisirea obținută pe cale psihologică este cea mai nedemnă”. Din nefericire, el mai afirma: „Nu

se ucide fără ordin”. Fraza a fost transcrisă de mai multe ori în acel caiet și repetată de mai mulți tortionari în fața camerei.

Întrebare: cine dădea ordinele la S21?

S. Moeun, un gardian de la S21, a torturat până la moarte un prizonier fără a obține mărturia prealabilă. La rândul lui, a fost torturat, apoi executat. În declarația lui S. Moeun, la pagina nouă, Duch scria: „Am mers să-l caut în regiunea 31 cu un grup de copii”. L-am întrebat la rândul meu pe Duch: „De ce în această regiune anume?” Mi-a răspuns: „Era o regiune retrasă, în apropierea muntelui”.

Am citit *Arta războiului* în care am dat peste aceste cuvinte ale lui Shang Yang: „Să guvernezi înseamnă să distrugi, să distrugi paraziții, propriile trupe, să distrugi inamicul”.

Infirmierele khmerek nu ne credeau. Pentru ele nu eram nicio dată bolnavi. Cu siguranță că n-aveau pregătire și nici medicamente. Se simțeau neputincioase. Sau poate, pentru că veneau de la țară, găseau că suntem prea sensibili, noi, eternul „popor nou”. N-o să știu niciodată. Dacă vreunul dintre noi avea „febra tractorului” (febră cu tremurături puternice), ele îl examinau și-l trimiteau la câmp. Unul dintre camarazii mei a murit, pentru că n-a fost crezut. Ele nu mai credeau nici în „febra iepurelui”, foarte gravă (febră și slăbiciune totală) – ușor de simulat.

Ele n-aveau la dispoziție decât niște cașete maronii, celebrele „căcăreze de iepure”, fabricate de laboratoarele revoluționare. Când am descoperit că erau comprimate cu miere, am încercat să mi le procur cu orice preț, într-atât mi-era de foame.

Responsabilul satului nostru avea casa lui: nu era interzis oficial să te apropii de casa lui, dar riscai. Mai ales că hambarul

satului se găsea în acel loc... Știam că soția lui, copiii, sora lui, verii trăiau acolo. Știam că mâncau cu toții orez alb și uscat. Periodic, îl vedeam cum se pierdea în depărtare împreună cu șeful districtului, spaima sătenilor: avea dinți de aur, două stilouri în buzunarul de la cămașă și călărea prin sat. Nu ne apropiam de el, căci avea faima unui om dur și irascibil.

Împreună cu alți trei băieți, printre care și un micuț de cinci ani, am început să criticăm public situația. Eram cam mari ca să mai rămânem în unitatea de copii, dar prea tineri ca să mergem în „unitatea tineretului mobil”. Pheng, chinez la origine, nu prea îndrăgit, din principiu, a luat cuvântul într-o seară: „Într-un regim comunist adevărat, sub Mao Zedong, spre exemplu, toți cetățenii erau egali în drepturi și-n îndatoriri. Nu este și cazul nostru. Nu mâncăm toți același lucru. Voi n-aveți dreptul să mâncați orez uscat, noi, legume. Nu prea se potrivește cu idealurile revoluției. Suntem copiii Angkarului. Și noi suntem comuniști. Cerem aceeași hrană pentru toți!” Continua, cu o voce hotărâtă, iar eu îl aplaudam. Eram furioși, epuizați de atâta nedreptate, înspăimântați de moartea prezentă pretutindeni: în foamete, în sete, în orezării.

Aveam dreptate: responsabilii și-au făcut imediat autocritica. Ne-am culcat, neliniștiți, dar fericiți pentru schimbările care aveau să vină. Ce naivitate! În zori, un om s-a apropiat de noi și ne-a numit: „Voi trei! Angkarul vă trimite pe front. Luați-vă catrafusele”. Am plecat imediat, pe jos, escortați de doi milițieni înarmați cu săbii. Adevărul era o armă periculoasă. Am mers mai multe ore în tăcere.

Pheng nu a vrut ca fratele lui mai mic să rămână în sat fără el. Ar fi fost încredințat unuia din vechiul popor, pentru că „absolut totul aparținea Angkarului”. Dar s-a luptat ca să-l ia cu el, și am mers împreună tot drumul, în căldura înăbușitoare

și-n praf. I-am admirat curajul. Am ajuns în tabără: patru copii pierduți printre zeci de oameni. Întreaga Kampuchie Democratică era un lagăr de muncă, dar acela era unul dintre cele mai dure. Nu exista nici barieră, nici sârmă ghimpată. Ni s-a spus simplu: „Aici sunteți departe de toate. Nu încercați să fugiți căci, dacă sunteți prinși, s-a zis cu voi!”

Întrebare a unui judecător către un supraviețuitor de la S21: „Cum procedați pentru a defeca, în condițiile în care aveți picioarele legate?”

Întrebare a unui avocat către un supraviețuitor de la S21: „Aveți plase pentru țăntări?”

Totul este absurd în aceste întrebări: mai presus de toate, ignoranța. În acea zi am părăsit sala brusc. Un ascultător bătea într-o masă. Era prea mult. Privirea mi s-a intersectat cu cea a lui Duch și știu că nu aprecia un astfel de gest. Am primit un avertisment „amical”. Nu-ți bați joc de justiția penală internațională.

În zori, plecam la săpat, la câteva sute de metri de tabără. Fiecare trebuia să sape trei metri cubi pe zi – fie că era vorba de un adult, fie de un copil. Apoi s-a trecut la cinci metri cubi. Lucram în praf, cu cazmale și târnăcoape, fără niciun material de terasament. Săpam un lac artificial? Fără îndoială, dar khmerii nu ne-au spus-o niciodată. Niciun canal, nicio țevă, nimic nu părea să iasă din acel imens pustiu. Și n-am văzut apă niciodată, exceptând bălțile mari rămase după ploi.

Nu vorbeam. Nu exista o interdicție oficială, firește: liniștea se impunea. La prânz aveam dreptul la o farfurie de fiertură. După-amiaza, fiecare era obligat să facă 20 sau 30 de kilograme de îngrășământ: căutam un anumit soi de frunze, pe care

trebuia să le tăiem, apoi să le amestecăm cu un fel de pământ special – cu lut, dens și bogat. Căutam și baligă de vacă sau pământ de termitieră. Degeaba.

Cum să produci atâtea kilograme de îngrășământ, în fiecare zi, în condițiile date? Era imposibil, o știam cu toții, prizonieri și gardieni. Dar trebuia să realizăm imposibilul: să muncim mereu, să nu ne oprim, să nu suflăm, să nu dăm impresia că „sabotam lupta” grupului. Trăiam într-un univers tulbure, în care se amestecau teroarea și prefăcătoria. Ca o regulă, ploua cu lovituri de baston pe spinările adulților. Nimeni nu verifica producția de îngrășămintă, fixată arbitrar într-un birou – sau în cerul ideilor socialiste.

Ne era în permanență teamă. Era singurul adevăr. Căutând zadarnic plante și pământ fărâmicios, mă gândeam la acest slogan: „Dacă nu muncești destul, Angkarul te va transforma în îngrășământ pentru orezării”. Ni-l repetau frecvent. Azi mă gândesc la trupurile de la M13, îngropate sub cocotieri și manioc.

Micuțul nu intra la socoteală. La cinci ani, nu trebuia să sape. Nu făcea nimic; nu primea nimic. Fratele lui se ocupa de el. Împărțea cu el singura sa rație zilnică. După ore în șir de săpat în soare, îl lăsa să mănânce primul.

Nu după mult, ne-am pus rațiile și puterile la comun, căci era singura șansă de supraviețuire: cel mai puternic săpa, eu căram pământul cu un al treilea. Când cel dintâi obosea, îl înlocuiam noi, cu rândul. Uneori trișam puțin. Nu mult. La apus, eram epuizați.

Șeful taberei ținea în lesă un ciobănesc-german care părea desprins dintr-o poveste. Cu pălăria lui neagră, cu boruri largi,

acest om enigmatic ne înspăimânta. Vorbea puțin, scuipa, își răsucea țigările. L-am văzut punând un bărbat în genunchi și lovindu-l cu un băț după ce-l avertizase: „Dacă strigi, o să-ți mai dau una”.

Seara, intra în barăci și striga: „Acum, la somn”, iar toată lumea se întindea fără să crâcnească. Mulți adormeau instantaneu. Liniștea domnea până a doua zi.

Șeful se întorcea acasă pe bicicletă, fără să-și facă vreo grijă. Nimeni nu se gândea să evadeze. Eram înfometăți, într-o zonă forestieră, fără putere și fără sprijin. Cum să traversezi un ținut atât de bine păzit, unde nu întâlneai pe nimeni mergând de unul singur? Au existat cazuri de evadări, firește, dar foarte puțini au supraviețuit.

Ne-am pierdut capacitățile fizice și morale de a ne mai gândi la libertate.

Contrar a ceea ce au crezut sau au vrut să creadă numeroși intelectuali – francezi, în special: oare or fi avut ei cunoștință despre sloganul foarte clar: „Sapa este stiloul vostru, orezăria este hârtia?” – și contrar imaginilor de propagandă, precizez că n-am făcut niciodată cursuri. De la 13 la 17 ani am asistat la cinci cursuri de alfabetizare. Niciunul mai mult. Eram fericit. Mă gândeam: revine alfabetul! N-aveam nici hârtie, nici creion, carte, catalog, nici scaun, nici masă. Nu aveai pic de timp liber, niciun răgaz pentru gândire, nicio altă lecție decât discursurile revoluționare și imnurile sângeroase.

Uneori ne întorceam la șantier după ultima masă. Ordinele veneau pe cale oficială. Săpam toată noaptea. Făceam terasa-mente și rambleuri. Era vreo urgență? Nu știam niciodată. Ne întorceam în tabără în toiul nopții, bâjbâind prin mărăcini și prin orezării. Mă obișnuisem să nu mă mai feresc, să nu mai

sar. Dimpotrivă, mergeam *prin mărăcini*. Înfruntam lumea vechiului popor. Tălpile mele goale s-au întărit, învinse și ele de politică.

Pe urmă, datele n-au mai avut importanță pentru mine. Sau m-am îndepărtat de ele, după acest an înfiorător. Trecutul mă arunca în moarte. Nu mă gândeam decât cum să mai fiu viu a doua zi. *Să nu fiu ucis*. Deci am rămas luni în șir în acea tabără de muncă, cu târnăcopul pe umăr, cu mâinile pline de bășici, în acel imens și absurd bazin. Apoi ne-au trimis în sat, fără explicații. Nu mai cunoșteam pe nimeni; sora mea dispăruse. Coliba ei era goală. Nu mai rămăsese nimic, nici măcar o cratiță. Și ceilalți fuseseră mutați.

Vreme de patru ani, țara a fost organizată în întregime. Nu te puteai deplasa dintr-un sat în altul fără a fi reperat și chestionat. M-am prezentat la șeful grupului, care m-a primit: am obținut permisiunea de a-mi instala hamacul sub casa lui. L-a anunțat pe responsabilul satului, iar el a raportat mai departe: se știa unde sunt. Angkarul era familia mea. Îi datoram totul. „Trebuia să respectăm interesele Partidului. Nu era loc pentru individ”, explică Duch astăzi, fără să fi scăpat din închisoarea cuvintelor.

Teoretic, hrana, casa și îngrijirile erau prevăzute pentru mine. În realitate, Angkarul era atât de strict și de paranoic încât nu funcționa nimic. Nimic. Duceam lipsă de toate.

Ajuns în sat, am căzut bolnav. Aveam scaune cu sânge de 20 de ori pe zi. Nu mai exista niciun medicament clasic, niciun medicament de la „noul popor”. Mă aflam pe buza prăpastiei. Pentru prima dată, mă resemnasem să mor.

Șeful grupului mi-a zis: „Tovarășe, nu poți rămâne. Ești într-o stare prea gravă”. Și m-a însoțit la spitalul din Moung. Imaginile de propagandă ale regimului arată bărbați în bluze albe,

echipați cu mănuși, măști, aparatură... și cu surâsul pe buze. O minciună! Este fascinant să vezi în ce măsură a știut regimul criminal să ofere imaginea unei lumi ideale, egalitare, solidare, inovatoare. Or, ceea ce ne oferea era un infern.

Medicul khmer m-a examinat 30 de secunde, la căderea nopții: fără o vorbă, m-a repartizat în colțul muribunzilor. Acolo era locul meu: niște scânduri de lemn șubrede, paturi unde zăceau oameni chirciți, care miroseau urât, murdari de rahat și de sânge, acoperiți cu bandaje, cu pânze murdare, cu piele smulsă. Nu auzai decât gemete și lacrimi. Mi-am zis, îmi aduc foarte bine aminte: De data asta, ai o problemă!

M-am așezat, înspăimântat. A apărut un tânăr, îmbrăcat în haine murdare, livid. M-a întrebat: „Nu-ți mănânci supa de legume?” Avea dreptate, nu-mi era foame. Eram gol și plin, în același timp. Mă durea burta în permanență. Aveam dizenterie. Apoi, nimic. Când mori, nu mai mănânci. I-am răspuns: „Adevărat, nu mai pot să mănânc”. El era convalescent. Îi era foame. I-am dat jumătate din supa mea. Mi-a zis: „Nu trebuie să rămâi aici. Dacă nu ieși, n-o să scapi viu”. M-a ajutat să mă mut. M-a scos din ghearele morții.

Am împărțit cu el un pat de lemn, în colțul celor vii. Mi-am strecurat rucsacul sub cap. Am dormit amândoi, umăr lângă umăr. Așa am părăsit colțul morților și mi-am descoperit vecinii mai degrabă binevoitori.

Unul dintre ei s-a luat de cel tânăr: Este josnic, îi furi rația când știi că e slab și că are mai multă nevoie decât tine! Altul era muzician: mi-a dat să mănânc, căci nu mă puteam așeza. Își fabricase un banjo din cabluri de frână. Seara, khmerii veneau să-l caute ca să le cânte cântece revoluționare cu acel instrument pe jumătate american, pe jumătate revoluționar. Starea mea se înrăutățea. Închideam ochii ca să mor și-mi spuneam: Pleacă!

Dar nu plecam. Atunci am avut un soi de inspirație. Mi-am zis că trebuie să-mi fac rost de niște *scoară de guave*. Cuvintele acestea mi s-au întipărit în minte: ciudat, nu? Mi se pare că mama îi îngrijise așa pe nepoții mei, odinioară. Mi-aduc aminte cum repeta unele superstiții: „Îți spargi un dinte, moare cineva”. Sau: „Visezi guave, te desparți”. Era ultima mea șansă. M-am târât până la un astfel de copac, nu departe de spital. Sprijinit de trunchi, am mestecat îndelung frunzele verzi. Tânărul a căutat lemn și l-a fiert în apă: din scoară, am preparat o infuzie neagră, teribil de amară, care a oprit dizenteria. Am mulțumit copacului, am mulțumit mamei, care mă mai salvase o dată de cobră. Gata cu durerile de burtă și cu sângele, gata cu moartea. Eram salvat!

Puțin câte puțin, mi-am recăpătat forțele și am fost repartizat la curățenia din colțul morților. Boala contagioasă și perfidă plutea pretutindeni. În fiecare dimineață, mă apropiam, cu un nod în gât. Mi-era frică. Frică de cadavrele pe care trebuia să le caut, să le pipăi, să le cercetez. Trebuia să mă asigur că un mort era mort. Putea fi aruncat în groapă? Mă temeam mai tare de cei vii, care întindeau mâinile, deschideau gurile negre. Mă uitam la ei: fusesem în locul lor. Ei nu mai știau nimic: răul, binele, curățenia, murdăria, vioiciunea, totul părea să se amestece. Privirea lor nu mai avea țintă: lumea se legăna sub ochii lor.

Mi-am luat inima în dinți, o mătură din ramuri de cocotier, o cazma, și am intrat. La început îngrețosat, apoi doar ocupat, am adunat pânzele, resturile de nerecunoscut, dejectiile. Mă împiedicam în așternuturi. Nu recunoșteam nimic. Când am putut, am spălat și oameni. Trăiau pe rahatul lor, sub rahatul lor. Bombăneam cu chipul ascuns sub krama mea. După aceea, mi se păreau mai ușori. Obligat de împrejurări, m-am obișnuit cu locul și asta a devenit meseria mea: curățător.

Într-o dimineață, spre marea mea surpriză, când mă duceam să-mi iau materialele dintr-o magazie, am dat peste o cutie de

medicamente din epoca trecută. Am încercat să descifrez numele scris în franceză. Pierdusem obiceiul de a citi în această limbă, așa că articulam fiecare silabă. VI-TA-MI-NE. Penicilină. Dar un tovarăș khmer, care se apropiase în tăcere, a șoptit: „Tu știi să citești în franceză?” Am tresărit. Totuși, m-am salvat. Am răspuns ceva de genul: Nu! Nu, câteva cuvinte, nu chiar... deloc... nu cu adevărat... Omul acela binevoitor m-a fixat îndelung, apoi mi-a zis: Fii atent! Și s-a depărtat. A fost una dintre puținele dăți când am simțit înțelegere: nu m-a amenințat. Nu m-a condamnat. Mă sfătuia, pe mine, copilul care făcea curat.

Nimeni n-ar fi visat că-mi voi folosi puținele mele cunoștințe de franceză, nu. „Învățați-vă să mâncați și să munciți la comun.” Ce glumă! Cele câteva silabe de pe o cutie de carton însemnau moartea mea. Prin urmare, dar nu voi ști niciodată de ce, omul care mi-a dat sfaturi a fost executat. Cu siguranță că din cauză că era prea binevoitor.

Apoi mi s-a încredințat o sarcină complementară, la care eram ajutat de alți doi băieți: să îngrop morți. Eram cu ochii în patru tot timpul. Asta era munca noastră, să pregătim groapa, să ne organizăm. Odată ce capeți experiență, știi cine va muri. Nu era o știință, ci o senzație. Moartea venea curând: se vedea în ochi, în respirație, pe mâini, în tot trupul înfrânt. „Nu mai apucă dimineața”: expresia poate părea înspăimântătoare, dar cert este că se murea mai ales noaptea. În zori, îi căutam în tăcere pe cei pe care trebuia să-i iau.

Aveau răni purulente, membre care nu puteau fi vindecate, chipurile împietrite, pânțe enorme, picioare umflate de apă: pielea se crăpa sub presiune. Uneori se făcea o gaură prin care să se scurgă lichidul. Împotriva cancerului foloseam cenușa de orez, ulei de palmier sau hașișul pus pe jar. Nu menționez boile, nu le cunoșteam, ca și cum întreaga țară ar fi fost cuprinsă de flageluri extraordinare. Numai moartea părea sigură.

Îmi amintesc de un bărbat măcinat de cancer, care suferea îngrozitor. Era foarte demn, dar a sfârșit prin a ne implora: „Faceți ceva! Încercați...” Soția lui stătea lângă el. Medicul khmer a rostit o frază incertă: „O să scoatem ceva din burta lui, ca să-i alinăm răul”. A făcut ce a putut mai bine: o incizie în josul pântecului, pe viu, iar puroiul s-a împrăștiat peste tot. Preț de câteva ore, bolnavul s-a simțit mai bine. Apoi a murit. Am văzut atunci tristețea medicului. Femeia a lucrat o vreme în pavilionul canceroșilor, apoi a fost trimisă în satul ei.

Condițiile de igienă erau inimaginabile: lipseau mănușile și măștile. Instrumentele se opăreau, în lipsă de altceva. Acele se ascuteau. Anestezicele erau doar locale și destul de inefficiente. Mai presus de orice, medicul khmer nu avea nicio pregătire: se impunea practica. Cum se putea altfel când fuseseră umiliți, mutați, trimiși în lagăr, executați toți cei care dețineau tainele științei? Acest demers nebun apare explicit într-un film de arhivă al khmerilor roșii: copiii conduc zâmbind compresoare, alții muncesc în mici centrale electrice. Pricepeți? Un joc de copii! Noi, khmerii roșii, păstrăm legătura cu materia. Practica socială ne oferă meșteșugul. Înțelegeți: societatea de clasă ne-a privat de asta. Din nefericire, Kampuchia Democratică arăta copii bucălați care stăpâneau mașinile – nu un medic tremurând în noapte cu scalpелul în mână.

Când cameramanii din Germania estică au intrat în Phnom Penh, după înfrângere, în ianuarie 1979, au filmat o capitală nelocuită. Nu părea să se fi schimbat nimic din 17 aprilie 1975: și pentru motive temeinice, locuitorii plecaseră și nu s-au mai întors niciodată. A fost o traversare lungă, ireală și melancolică. Filmul ar fi putut fi unul sublim dacă nu expunea, sec, drama țării. Unde erau oamenii? Se putea intra în apartamente prădate

sau, mai rău în case aflate în stare bună, cu masa pusă, unde farfuriile pline fuseseră devorate de șobolani. În altă parte, robinetele nu fuseseră închise. Obloanele de lemn băteau în stradă. Bananierii erau plantați ici și acolo, în bitum. O grădină de zarzavat în oraș. Spitalele și laboratoarele erau devastate. Un corp plutea într-o cadă îngălbenită: vreo victimă? Subiectul unui experiment uitat în formol?

Chestiune tabu la torționari, necunoscută și care ar merita o teză de istorie: recoltările de sânge forțate și masive. Altfel spus: recoltarea integrală a sângelui unui om, până la moartea lui. Ființa umană nu însemna decât un înveliș de carne; un sac de sânge, un instrument. Nu cunoșteam procesul detaliat al acestei operații atroce. Mai exista un alt domeniu necunoscut la S21: modul de executare a copiilor. Poate că astăzi ne aflăm în fața unui subiect aproape imposibil de evocat de către cei care au supraviețuit: persecutorii. Adaug un al treilea: violurile.

Duch recunoaște că s-au practicat câteva recoltări masive de sânge – voi folosi, totuși, această expresie. Responsabilul cu registrele, Sours Thi, refuză să răspundă la întrebările mele, iar tribunalul nu-l întreabă nimic în legătură cu acest subiect. Mențiunea „sânge” figurează, totuși, de zeci de ori în registrele ținute cu meticulozitate. Trebuie să înțelegem din două-trei vorbe că sângele prelevat era destinat îngrijirii soldaților – a răniților de pe frontul din Vietnam. Însă echivala cu o condamnare la moarte organizată și barbară.

Recoltările masive de sânge dezvăluie o altă obsesie a lui Duch: puritatea. El afirmă că s-a prelevat astfel tot sângele „femeilor educate”. A luat ca exemplu o tânără învățătoare întoarsă din Franța de bunăvoie – fără îndoială că pentru a participa la marele avânt popular. În dreptul numelui său, el a subliniat

cuvântul „sânge”, înscris cu un creion albastru la vremea respectivă. Cu răceală, Duch explică faptul că atunci când i-a văzut biografia a dedus că „ea nu flirtase”. Trebuie să deducem că sângele ei era „pur”? Că era, în felul ei, „o prințesă khmeră”? O Giocondă? Și dacă nu era, risca să pângărească un combatant al cauzei? Nu înțeleg. Era pură pentru că a urmat o carieră intelectuală sau pentru că nu cunoscuse atingerea bărbaților? Și de ce se recolta în primul rând sângele femeilor?

În revoluția khmerilor roșii, acest mare corp care era poporul trebuia să fie unit, omogenizat până la nerecunoașterea individului. Deci poporul trebuia să fie purificat de inamici: imperialiști, sino-cambodgieni, vietnamezi. Dar lupta infinit mai mare se dădea cu celălalt, ascuns în sine. „Tehnicienii revoluției” defineau astfel, în sânul poporului, un alt popor: acel „nou popor” reprezenta un corp vătămător. În fapt, un corp străin, poporul devenit propriul dușman. Mai rămânea să se amputeze acest membru. Formarea, în sânul lui, a unui grup uman considerat diferit, periculos, toxic, pe care era de preferat să-l distrugi, nu reprezenta chiar definiția genocidului?

Căsătoriile aranjate de khmerii roșii vorbesc despre aceeași obsesie, am scris-o deja. Consimțirea individuală nu exista. O femeie și un bărbat nu aveau drept să consimtă. Angkarul alegea – singura pasiune fiind cea revoluționară. Împerecherea ființelor nu însemna doar să le cunoști istoria și să le organizezi viața, ci să-i și păstrezi în cerc, să le asiguri castitatea și pe cea a generațiilor viitoare.

Astfel, Duch a avut patru copii: doi în timp ce conducea S21 și doi după aceea, în clandestinitate. Printre strigăte, lovituri și mărturisiri, el făcea amor cu soția lui. O mângâia. Nu peste

mult, îi observa pânțele. Ea năștea, ajutată de infirmiera cu diplomă pe care Duch o păstrase, în toți acei ani, aproape de ei. Avea grijă de copii, le călăuzea viitorul.

Duch mi-a explicat fără să clipească: „Voiam să am urmași”. Am întâlnit un cameraman khmer, Lor Thorn, care mi-a povestit cum l-a trimis Pol Pot în provinciile izolate din Mondolkiri și Ratanakiri. Regăsesc imaginile mute pe care mi le-a descris și le montez respectându-i indicațiile: construiesc un mit. Pol Pot a descoperit în aceste minorități – Jaraï și Bunong – un comunism primar, original, anterior regatului Angkor, un comunism integral. El l-a descoperit, l-a dezvăluit, l-a inventat.

Oamenii trăiau fără monedă și împărțeau totul: recoltele, vânatul, pescuitul. Erau solidari și puri. Departate de orice ideologie. Pol Pot avea atât de mare încredere în ei, încât își alegea gărzile de corp din rândul lor – „mesagerii” lui.

Echipa lui Lor Thorn a filmat, așadar, aceste minorități în momentul în care se pregăteau să planteze orez pe terenul unei păduri arse. Apoi a intrat în vechea colibă: cea a lui Pol Pot. O lampă cu petrol, un ceainic din lut ars, un pat rustic, o hartă mare a Cambodgiei deasupra patului: Pol Pot se gândea la țara lui.

Sub pat, un adăpost de lemn. Camera de filmat a insistat pe pistolul agățat de o bârnă de lemn. Dacă sosea inamicul, Fratele Numărul Unu avea să lupte până la moarte. Pe masă, cărți ale lui Marx, Lenin și Mao – aduse de echipa de filmări, mi-a explicat Lor Thorn. În fine, pe perete, secera și ciocanul, înconjurate de portretele lui Marx, Lenin, Stalin, Engels. Revoluția se năștea în rândul celor puri, într-o colibă.

Cât a stat la Paris, în cercurile Marxiste, apoi când s-a întors clandestin în Cambodgia, Pol Pot își semna lozincile politice astfel: „Pol Pot, khmer de origine”. Puritate, întotdeauna puritate.

La Paris mi se va o recolta sânge într-un laborator aflat în grija unui om pe care-l iubesc foarte mult: un medic evreu a cărui familie a fost, în parte, exterminată de naziști. Omul este generos și melancolic. Ne înțelegem. Îi spun că am filmat sute de ore un mare criminal, doctrinar, metodic, că minte de cele mai multe ori, că vorbește ca pe vremea khmerilor roșii, că rămâne un mister la fel de mare ca însuși regimul cu care el se mândrește.

După câteva clipe, i-am spus: Doctore, cred că sunt în depresie. Mă încurajează: povestea dumneavoastră este cutremurătoare, dar trebuie să mergem înainte. Și eu sufăr. Suferim toți, la fel ca și dumneavoastră. Este imposibil să uităm și greu să înțelegem.

Vorbim despre film și despre istorie. Îi explic că mă pregătesc să-mi montez filmul. Elaborez teme, vizionez sute de ore de efort, inclusiv pe cele de la „S21”. Între timp, el îmi ia sânge. Brusc, încremenesc. Tremur. Nu mai respir. Mă agăț de mâna lui, pe punctul de a leșina. Se oprește, merge cu mine la o cafea, iar eu beau niște ceai cald cu zahăr. Mi-au trebuit două ore ca să-mi recapăt forțele și nu mai înțeleg nimic: mă simțeam bine până acum în prezența acestui om pe care-l simțeam aproape.

Am avut un fel de revelație: Duch a încheiat un contract moral cu mine. Un contract de sinceritate. Parcă mă domină.

Începând din acea zi, totul a scăpat de sub control. Dorm puțin, respir greu, am amețeli. Nu mai merg nici cu metroul, nici cu autobuzul. Noaptea, butonez în fața televizorului. Sunt înghițit de valul de imagini, înghițit și calmat de ele. Cad. Mă ridic. Deschid ochii. Chem de urgență medicii care nu găsesc altceva decât o angoasă. Atunci îmi recitesc însemnările: în ziua în care mi s-a făcut rău, lucram la recoltările de sânge de la S21.

Sfârșesc prin a vorbi cu un prieten, psihiatru, care-mi spune: „Rithy, nu ai contract cu acest om. Nu-i datorezi nimic. N-a fost niciodată sincer. Tu ești liber”.

Așa că mă apuc de montajul filmului, cu imaginile și sunele. Îi tai cuvintele. Duch reinventează adevărul lui pentru a supraviețui. Fiecare acțiune, chiar oribilă, este reinventată, pusă în perspectivă, înglobată, regândită, până devine acceptabilă, sau aproape. Deci montez împotriva lui Duch. Singura morală rămâne montajul. Mă gândesc la ce mi-a spus el: „În orice minciună există adevăr. În orice adevăr există minciună. Cele două coabitează. Cel mai important este să denunți rețeaua”.

Vreme de patru ani m-am spălat adeseori îmbrăcat. Ghemuit, vărsam pe mine o găleată cu apă. Sau intram în râu. Frecam pânza, gâtul, părul, gleznele, picioarele. Mă uscam la soare. Așa mă păstram curat. N-am folosit niciodată săpun sau pastă de dinți.

Nu aveam nimic al meu: nici măcar goliciunea, căci nu păstrez amintirea niciunui trup dezgolit. Nu țin minte nici să-mi fi văzut chipul în afara reflexiei din luciul apei.

Numai un individ are un trup, o percepție asupra corpului său, pe care-l poate ascunde, oferi, împărți, răni, bucura. A-ți controla trupul însemna a ți se controla și mintea: programul suna clar. Nu aveam loc, chip, nume, familie. Mă dizolvasem în marea tunică neagră a organizației.

Khan: „Pentru recoltarea de sânge, prizonierii erau aduși în casa medicilor, în fața intrării la S21. Erau încătușați de paturile de fier așezate pe două rânduri, legați la ochi și li se puneau călușuri în gură. Apoi îi înțepau cu un tub în fiecare braț, cu pungile de sânge dedesubt. I-am întrebat pe medici câte pungi recoltau de la fiecare prizonier. Mi-au răspuns că se recoltau

câte patru pungi. Odată terminată recoltarea, îi lăseau lângă zid, abandonati acolo. Respirau precum greierii, cu ochii dați peste cap. Nu departe, li se săpau gropile”.

La spital, cu o găleată cu apă, spălam paturile, apoi plecam să pregătim groapa, sub soarele deja arzător: trebuia închisă în aceeași seară, căci nu aveam nici antiseptic, nici var nestins: mirosul devenea insuportabil și ne temeam de epidemii.

În sală, trebuia să depunem trupurile cu grijă pe un hamac din pânză de iută, aceeași de săptămâni, apoi îi transportam așa până la groapă, în spatele spitalului. De câte ori am făcut acest groaznic drum? Și eu și cei doi acoliți ai mei eram scârbiți de miros, de muște, de pământ. Moartea ne murdărea mâinile. Pământul se crăpa când, după câteva ore, cadavrele se umflau.

Într-o seară, fără să ne dezbrăcăm, ne-am pulverizat cu alcool, sufocându-ne. Mi-aduc aminte acel lichid care ne-a lipit hainele și ne-a ars pleoapele.

Mergeam desculți în sala morților, prin spital, pe marginea gropii. Munceam cu mâinile goale printre bolnavi, în jeg și jilăveală. Dar boala ne-a ocolit. Ne călisem. Ne intersectam cu bolnavii care mergeau din sală în sală; mulți dintre ei slăbiți, cuprinși de tremurături, cu ochii pierduți, sprijiniți de un baston; alții se așezau și nu se mai ridicau. Trăiam într-o lume fantomatică. Nimeni nu părea cu adevărat viu.

În spatele spitalului, săpam gropile pe un teren imens. Urmam un plan destul de precis. Copiii, femeile și bărbații se îngropau separat. Pentru a săpa și îngropa trebuia să ne depărtăm de clădire. Khmerii roșii au plantat fasole verde, castraveți, dovlecei și dovleci pe locul gropilor. Îmi amintesc incredibilele rădăcini galbene și cenușii, lungi, care se întindeau și ele, zi de zi, tot mai mult. Ne sfidau. Trupurile erau un excelent îngrășământ, exact ceea ce spunea și sloganul Angkarului, pe care l-am amintit deja.

Când găseam bucăți de dovleac în supa mea, mă îngrețoșam. Vedeam rădăcinile înfigându-se în pământul semănat cu oseminte.

Peste 20 de ani, am trecut cu mașina prin fața acestui spital și am aflat că Autoritatea Provizorie a Națiunilor Unite în Cambodgia avea acolo un mare șantier. M-am apropiat. Excavatoarele săpaseră un lac, chiar pe locul gropilor. I-am zis responsabilului satului: „Era un cimitir aici, cu sute de cadavre îngropate. Am lucrat aici”. Mi-a răspuns: „Da, știu, s-au găsit multe oase. Ce vreți...” Lacul fusese săpat – mai repede decât cu cazmalele și cu mușchii noștri – dar apa n-a avut niciodată o culoare frumoasă. A rămas de un verde închis, taciturn. Nimeni n-o folosește: nici pentru animale, nici pentru recolte, nici pentru băut. Este o apă moartă.

Chipul călăilor. Cunoscut câțiva. Uneori le recunosc râsul, uneori, aroganța, alteori, nervozitatea, cel mai adesea, aerul refractar, încăpățânat. Da, există o tristețe a persecutorului. Mă gândesc la un gardian care n-a torturat: a intrat la S21 la 13 ani. După ceva timp, i-a cerut pictorului Nath un mic desen și i-a făcut o listă cu ce voia să apară în el – toată copilăria lui: o colibă, o orezârie, cocotieri, doi boi, o plasă de pește. Îi era dor de satul lui. În pauze, rămânea pierdut în acea contemplare melancolică. Uneori ațipea. Huy îl trezea brusc: „Atenție, tovarășe, data viitoare...” Însăpăimântat, tânărul lungea ardei iute pisat și sare când simțea că-l doboară oboseala. Astăzi, ghicesc în privirea lui copilul care n-a apucat să fie.

Chipul călăului: pierdut printre imagini despre care niciunul dintre ei nu vorbește, ca și cum ar exista o graniță de netrecut. Iar eu nu cer nimic, ca să nu am ce povesti după aceea, pentru ca partea umană să rămână: ei trebuie să facă un pas. Dar nu

spun nimic despre violuri, niciun detaliu despre torturi, nimic, sau aproape nimic despre soarta copiilor.

Întrebare: „De ce le era frică prizonierilor de tine?” Răspuns: „Pentru că erau în lanțuri”. Pun aceeași întrebare. Răspuns: „Pentru că eram gardian, iar ei, prizonieri”. Repet întrebarea: „Gardianul trebuia să fie rău. Cum voiăți să protesteze în fața mea?” Lumea simplă a supunerii. Aleși de Duch la 13 ani, smulși din familii și din satele lor, educați în spiritul suferinței și al morții, ei nu cunoșteau decât disciplina: „Nivelul lor cultural era scăzut, dar îmi rămâneau loiali”, explică Duch. Mai târziu: „Cei care, la origine, nu erau țărani, ezitau să ucidă. N-o făceau cu mâinile lor. Dar țăranilor incuți, dacă le cereai, o făceau. Ucideau cu mâinile lor”. Repetă: „O făceau cu mâinile lor”. Erau niște instrumente, mâinile revoluției, care răneau, ucideau fără să tremure.

La M13, un tânăr gardian, Khoan, îl interoga pe bunicul lui, Sok:

Khoan: Mă recunoști?

Sok: Da, ești nepotul meu.

Khoan: Cum îmi spui?

Sok: Nepoate!

Khoan: Născătoarea mamei tale! Tu ești inamic și-mi spui nepoate?

Khoan i-a aplicat lui Sok lovituri de baston. Sok a tremurat, a implorat, i-a zis lui Khoan „domnule”, apoi „frate mai mare”.

Hoan: Da, așa, trebuie să-mi spui „frate mai mare”! Sunt tânăr, dar mai vechi decât tine în revoluție.

Tânărul gardian, astăzi în vârstă, a venit să depună mărturie la procesul fostului său maestru, Duch. Dar a omis să vorbească despre bunicul lui.

*

Paris, cartierul cărților. Cumpăr o culegere de poeme de Jacques Prévert. Mă așez pe bancă și răsfoiesc. *Plete negre...* Iat-o. Recit cu voce joasă, cu vocea tatălui meu.

*Plete negre, plete negre
Mângâiate de valuri
Plete negre, plete negre
Despletite de vânturi.
Ceața de septembrie
Plutește dincolo de pădure,
Soarele e o lămâie verde.*

Cred că-i simt mâna pe creștet. Îi ghicesc mirosul de tutun. Tata nu se va mai întoarce. Soarele Parisului este o lămâie verde. Mă ridic. Las cartea pe-o bancă, cu tot cu paginile sale mângâiate de valuri.

Sloganurile gândeau în locul nostru. Victor Klemperer¹ scria: „Limba liber practică relevă cultura”. Dar ce este o limbă „liber practică”? Limba khmeră a fost dintotdeauna un ultimatum, un ordin, o amenințare. Dar ce limbă folosește Duch astăzi?

Îl întreb cu cine și-a dorit să semene. Duch răspunde: „Aș fi vrut să fiu Pierre Curie. Îi admir pe Pierre și pe Marie Curie. Ar fi putut fi vorba de Kim Heng și de mine. Dar n-am avut puterea”. Îl admiră și pe Gandhi: „Îmi place să mă uit la fotografiile în care apare meditând, cu ochii închiși, cu mâinile pe genunchi. Acesta

¹ Jurnalist, profesor de filologie romanică la Universitatea din Dresda, specialist în culturile franceză și italiană, autor al lucrării *Vreau să depun mărturie până la capăt*, cel mai viu document al epocii din preajma și din timpul celui de-al Doilea Război Mondial (n. red.).

este calmul. Înțelepciunea”. Îmi povestește chiar un episod din viața lui Gandhi – veridic sau nu, puțin contează: Gandhi a luat un tren care a deraiat. Au existat numeroase victime. S-au căutat răniții. Pretutindeni strigăte și suferință. În urzici, proiectat din vagon, l-au găsit pe înțelept, cu ochii închiși, rugându-se.

Radio al khmerilor roșii: „Am învins inamicii din exterior, în special americani. Acum trebuie să-i învingem pe cei din interior, căci au mai rămas. De asemenea, trebuie să înfrângem dușmanii invizibili: obiceiurile imperialiste din inima noastră”.

Brusc, Duch pare să-și amintească. Femeia „operată pe viu”, în fond disecată de vie, era doamna Thach Chea, soția fostului ministru al Educației sub Lon Nol.

Am continuat activitatea tatălui meu. Să transmit, să ofer informații. Am sacrificat totul pentru această muncă, care-mi acaparează viața. Și nu mă obișnuiesc cu asta. Nici cu imaginile sau cuvintele. Mă gândesc la acest copil de vârsta mea care, însetat, bea noaptea apă din orezării și înghite o lipitoare. Îmi aduc aminte de Huy, adjunct al lui Duch pe probleme de securitate, care a refuzat să recunoască faptul că a ucis sute de persoane la S21. Fiindcă i-am pus întrebări, a sfârșit prin a-mi arunca, aproape batjocoritor: „Spune-mi, vrei o cifră? Câți?” Mă gândesc la Duch, care mă întreabă dacă o să mă întâlnesc cu mama lui. Când îi răspund că „nu, nu vreau s-o deranjez, nu vreau s-o văd, pe dumneavoastră vreau să vă interoghez”, pare uimit.

Mă gândesc la Khieu Samphan, secretar general al biroului 870, care pretinde că a descoperit genocidul grație filmului meu *S21 – Mașina de ucis a khmerilor roșii* și declară că nu știa: „Fără a minimaliza crimele khmerilor, trebuie să abordați problema

în toată complexitatea ei. Este necesar să înțelegeți pentru a elibera tânăra generație de stereotipiile contradictorii cu care suntem obișnuiți”. Mă gândesc la Nuon Chea, Fratele Numărul Doi, care îndrăznește să spună: „Nu știu unde se află Tuol Sleng (S21). N-am primit niciodată declarații. În fond, ce este acest Tuol Sleng? Nu știu. La vremea aceea nu mergeam niciodată acolo. Nici acum”.

Odată cu vârsta, mă simt tot mai slăbit. Nu pot să mă distanțez: nu pot. Sau, mai degrabă, mă țin departe de oameni. Vreau să pot *atinge* subiectul. N-am nici armă, nici baionetă, nici teamă, nici dorință. Dacă întind mâna, îl ating pe acest om.

20 iunie 1977, la S21

253 de execuții

225 de bărbați

28 de femei

3 camioane

2 gropi

Am devenit prietenul celorlalți doi gropari. O prietenie adevărată, sinceră: lucru rar în acea perioadă de control absolut, de delațiune, de nedreptate fără motiv, de paranoia. Fără îndoială că era nevoie de sudoare, de povara trupurilor aruncate în pământ, de boala care ne dădea târcoale și pe care o vedeam cu ochii, fără îndoială că era nevoie de acel miros al morții pe care-l presimt și astăzi, instinctiv, pentru ca noi să fim atât de uniți. Cu hârlețul în mână, desculți, nu mergeam aproape niciodată, alergam printre gropi, uneori fără a le putea evita. Pământul se sfârâma, înțesat cu oase și cu gropi. Descompunerea ne pândeă, la fel și viermii.

Munceam fără încetare și mi-era foame. La spital, în zona pe care o curățam, m-am întâlnit cu un om bolnav și am înțeles că avea să moară curând. I-am propus să-i dau jumătate din rația mea de supă. A refuzat și m-am gândit: „Păcat!” Într-un final, când am trecut pe lângă el, mi-a zis: „Ia asta!” I-am luat gamela și m-am așezat deoparte, dar n-am putut să înghit o picătură. Niciuna. Mi-era rușine.

Prima dată, un băiat a procedat la fel, propunându-mi să împart cu el și aproape salvându-mă. Spun „aproape” pentru că arborele de guave m-a salvat fără să împart ceva. Și-a împărțit doar scoarța cu mine și m-a tras de partea celor vii. Gestul a fost decisiv. Când s-a întâmplat din nou, mă aflam de partea celor vii: m-am gândit la acel om foarte bolnav și mi se părea că nu-l privez de prea mult (nu-i era foame și era în agonie) dar nu i-am mâncat supa de orez. Tata m-a călăuzit în ziua aceea. Tata rămăsese liber și viu pentru că nu mâncase. Iar eu obținusem o hrană pe care el nu o dorise. I-am înapoiat gamela celui bolnav, care a murit peste câteva zile.

Îngrămădeam leșurile în gropile comune: cap lângă cap, picior lângă picior, uneori invers, ca să mai câștigăm loc, sau pe o parte. Douăzeci de trupuri într-o groapă, în perioadele cele mai grele. Uneori unul sau două. O însălmântătoare rânduire de oase și de piele. Eram bântuit de sunetul pe care-l făcea un trup când îl astupa pe un altul. Am folosit intenționat „a astupa” și nu „a izbi” sau „a ciocni”. Este un sunet aparte. Un sunet surd, de lemn verde. Nu erau decât oase, niciun pic de grăsime, niciun pic de carne, nimic altceva decât oase, suferință, gropi. Știu cum cade un corp uman. Și astăzi, în coșmarurile mele, aud acest sunet.

Am vrut de multe ori să-i pun întrebarea lui Duch: Știți ce sunet scoate un trup care se lovește de altul? Dar n-am făcut-o.

Șoptește: „Mi-e milă de cei care au murit. Mi-e milă și de cei care au ucis. Personal, eu n-am putut s-o fac”. Un gardian mi-a spus aceeași frază, cuvânt cu cuvânt: „Mi-e milă și de cei care au ucis”.

În lumea lui Duch, totul pare logic și la locul lui. Totul este clasificat: vechiul și noul, a distruge și a păstra, a ucide sau a fi ucis. Chiar și mila are două fațete. Este o lume a ideologiei pure, în care sinceritatea nu este un obiectiv: nu al celui care a mărturisit sub tortură, la S21, și care era condus, cu ochii legați, către moarte, ca și cum ar fi mers pe drumul către satul lui.

Duch caută inocența în oroare. Deci poate afirma că a fost „ostaticul regimului și actorul acestei crime” – altfel spus: „chiar fiind actor al crimei, rămân nevinovat”. Cu alte cuvinte: „Ați fi procedat mai bine?”

Duch vorbește în sloganuri: totul pare uniform, echivalent. Nimic nu cântărește. Ai zice că sunt niște vorbe de duh, niște aforisme. Unele cuvinte dispar sau circulă. Fraza derapează. Duch afirmă: „Erou era cel care nu se teme de moarte”. Apoi continuă: „Erou era cel care nu se teme să ucidă”.

Uneori se oprește la un cuvânt, alteori îi scapă câte o frază și Duch se oprește brusc. Apoi continuă. Fiecare frază trebuie dusă la bun sfârșit. Este un obicei politicos? Prudența? Discuția se încheie.

La S21 nu se dădea aproape nimic de mâncare prizonierilor. Slăbeau, sufereau, tremurau, erau loviți neîncetat. Trebuia distrusă orice formă de rezistență, orice umanitate.

La sosirea lui la S21, pictorul Nath mi-a spus că n-a fost la WC timp de cinci zile, din lipsa alimentației. Își pierdea mereu cunoștința. Persecutorii mărturisesc că au așezat un prizonier

pe patul electric. Apoi l-au dus în sala comună, după mai multe ore de tortură.

La 18 ani am descoperit *Noapte și ceață* de Alain Resnais¹. Am fost surprins. Se întâmplase asemănător, dar în altă parte, înaintea noastră. Dar despre noi vorbea.

Recitesc aceste pagini. Aș vrea să-mi șterg copilăria. Să nu las nimic: nici cuvintele, nici paginile, nici mâna care le ține tremurând, nici lespezile calduțe de la intrare, unde așteaptă mama, nici pânzeturile, nici rotocoalele de fum, nici ameteștile. N-ar mai rămâne decât Duch și cu mine: povestea unei lupte. I-am filmat minciunile. Mâna lui rătăcind pe fotografii. Respirația puternică, bruscă, ca și cum exaltarea de odinioară rămăsese încă acolo, în plămâni.

La 13 ani nu mă gândeam decât să rezist. Și acum?

Mi s-a dat titlul de copil-sanitar. Spălam pardoseala, îngropam cadavre, asistam la operații, trăiam printre copii și printre adulți, printre vii și printre morți. Am văzut lucruri de neuitat. Le povestesc aici dintr-un motiv simplu: trebuie să le înțelegem și să ni le amintim, să nu renunțăm în numele corectitudinii – mai rău: în numele ideologiei.

Într-o zi am auzit țipete în sala de operații. M-am dus acolo, fiindcă îmi permitea statutul: o femeie se chircea de durere, stacojie, ținându-se de burta încordată de efort. Era în travaliu, dar copilul era rău așezat și nu ieșea. Ne implora: „Ajutați-mă... Salvați-mă... Salvați-ne...” Nu reușesc să-i uit urletele inumane.

¹ Regizor de film francez, a cărui carieră se întinde pe mai mult de șase decenii; printre filmele sale se numără *Noapte și ceață* (1955), un documentar despre lagărele de concentrare naziste (n. red.).

O tânără doctoriță, khmeră, a examinat-o. S-o opereze? Să n-o opereze? Ezita. Instrumentele așteptau în apa fiartă. Privind retrospectiv, mă gândesc că o cezariană nu era imposibilă, dar n-a făcut nimic.

Toată lumea știa că, în satul vecin trăia un medic adevărat, dar aparținea „poporului nou”. Ar fi trebuit adus. Nimeni n-a vrut. Sau n-a îndrăznit. Ideea de a fi apelat la un membru din clasa detestată părea de nesuportat. Mai degrabă moartea decât renunțarea la ideal. Deci s-au retras și au lăsat-o pe tânăra femeie să moară singură, chinuindu-se câteva ore. Nu dormea și nu mai bea nimic. Gemea, cu picioarele desfăcute, surdă la orice cuvânt și la orice gest. Îmi revin în amintire mâinile ei umflate de efort și de frică, burta pe care, la final, a început să și-o lovească. Sângele îi pulsa în gât. Murea dimpreună cu copilul ei. Brusc, femeia a încetat să geamă. A înțepenit, iar tinerele infirmiere s-au grăbit s-o înfășoare într-o pânză de iută. Acel corp tânăr, stacojiu, diform, însemna ideologia însăși: au îngropat-o fără întârziere.

Duch observă o fotografie a sa, în spatele unui microfon: „Uitați-vă la fața mea! Nu-i o față tristă, ci una avidă să explice esența acestui limbaj. Acest limbaj al crimelor, al poziției ferme, al dictaturii proletare, eu l-am răspândit, la S21. Cel pe care l-a arestat partidul trebuia considerat un dușman. Nu ezitați! Sunt cuvintele Partidului! Partidul vă călăuzește! Eu! Ezitați? De ce? Partidul vă călăuzește! Partidul sunt eu!”

Se lasă pe spate, cu ochii spre cer: „Scuzați-mă, mă dau mare”, și râde. Modestie. Mândrie. Ciudată mărturie a stăpânului care și-ar fi dorit să nu mai fie.

Îl evocă cu aceeași mândrie pe Koy Thourn, ministrul Comerțului, cu care „a tratat” personal și în cel mai mare secret.

L-am filmat de mai multe ori vorbind despre acest subiect și, de fiecare dată, Duch s-a arătat mândru să-mi explice că nu-l torturase fizic pe Koy Thourn. L-a învins prin cuvânt – în luptă politică. Ideea a câștigat. Acest corp al doctrinei care organiza societatea, cu comandamentele ei, cu sloganurile ei, cu rivalii. Trăiam în doctrină.

Știam că există plante de hașiș în spatele spitalului: unul dintre singurele remedii împotriva durerii. Seara, furam câteva frunze, le treceam prin foc, încetișor, și le fumam pe furiș, ca să uităm de moarte.

Într-o seară, un medic khmer a sosit cu o plasă de țânțari plină cu peștișori: n-am întrebat de unde îi avea, dar ne-am grăbit să facem o supă de pește... cu hașiș! Dar cred c-am întrecut măsura și mi-am pierdut mințile până să se termine masa. Râdeam fără motiv, nu puteam să vorbesc, dar nici să mă abțin.

Directorul spitalului din Moug era tovarășul Roueun, căruia-i plăcea să ne arate mâinile pătate de sânge la Batdambang și care mă condusesese la marginea gropii. S-a apropiat de mine: Ei, tovarășe chel, ce ți s-a întâmplat? De ce râzi așa? Într-adevăr, râdeam și plângeam. A înțeles și s-a întors către grup, foarte nemulțumit: Cine i-a dat hașiș? Cine? Toată lumea a lăsat privirea în pământ. S-a așternut o tăcere adâncă, întreruptă doar de rânjetele mele idioate. Mă auzeam cum râdeam singur și mai auzeam și o voce dinlăuntrul meu care-mi spunea sec: Oprește-te sau s-a zis cu tine! – vocea conștiinței mele... Însă o făceam mecanic, halucinant în sensul propriu al termenului. Directorul a început să urle: „Scoate-ți-l afară!” Îl enerva totul, râsul meu, tăcerea celorlalți, dezordinea individualistă, plăcerea incontrollabilă. M-am împleticit până la hamacul meu. Râdeam încă, tremurând, petrificat.

Într-o noapte am văzut un fulger pe cer, ca o reflexie metalică. Un obiect parașutat? Visam cu ochii deschiși: o forță binevoitoare îmi trimitea un aparat foto. Este pentru tine, Rithy, ca să immortalizezi ce vezi, ca să nu-ți scape nimic, pentru ca, mai târziu, să poți arăta ce a fost! Să povestești acest coșmar!

Nu înțelegeam de ce nu venea nimeni în ajutor. De ce eram abandonati? Era insuportabil să vezi pretutindeni suferință, foame, moarte. Iar lumea tăcea. Rămâneam singuri. Nu exista nicio parașută și niciun aparat foto, așa că am plâns.

Când am ajuns în Franța mi-am amintit de acest episod. M-am pus pe treabă și am scris o lungă scrisoare adresată secretarului general al ONU. I-am povestit ce am trăit: am încheiat întrebându-l de ce nu s-a întreprins nimic serios în privința Cambodgiei. De ce am fost atât de singur, eu, orfanul și copilul. Pasivitatea lor era de neiertat. I-am argumentat de ce nu putea nimeni trăi cu amintirile mele.

N-am primit niciodată răspuns de la el. Nimic. Nici măcar câteva cuvinte oficiale. Tânărul rănit care eram pe atunci nu a acceptat această tăcere: cu atât mai puțin adultul de azi.

Cine era secretar-general ONU în 1979 și cine fusese începând din 1971? Kurt Waldheim, care a fost soldat în subordinea „măcelarului din Balcani”, începând din octombrie 1943, și care a avut, fără doar și poate, un rol important în sângeroasa operațiune Kozara. Desigur, nu fusese un criminal de război. Nici un nazist. Dar, cu siguranță, nici un om al păcii. Așa că, astăzi, spun numele celui care a ocupat acel post influent, acel nume al compromisului și lașității.

Filmez un torționar khmer, fost director al închisorii din districtul lui, la Stoeung Trang. Astăzi este o figură publică. Nu s-a mutat niciodată. În 1979, vietnamezii l-au menținut pe post.

Un polițist rămânea un polițist. Îi filmez privirea dură. În fața lui, trei țărani vorbesc despre torturile cărora le-au supraviețuit. Unul dintre ei povestește că a fost nevoit să urineze și să defecheze într-un butoiș de bambus, că nu mai era un om. Vorbește despre rănila pe care le avea și de ploșnițele care-i colonizaseră salteaua de paie. Brusc, îl întreabă: „De ce m-ai torturat?” Mai marele a răs: „Nu așa trebuie pusă problema. Tu trebuie să știi de ce ai fost închis. Dacă te aflai aici înseamnă că erai vinovat!” Țăranul: „Dar vedeai că eram nevinovați! Și eram oameni!”

Șeful a înghețat. Gesturile lui au devenit mecanice. S-a ridicat și a urlat: „Tovarășe! Nu trebuia să omori ploșnițele care te ciupeau. Erau crescute de gardieni. Aparțineau Angkarului!” Cuvintele sale îl înspăimântă pe țăran: „Aha, îți e frică! Îți dau o lovitură cu bastonul și-mi răspunzi că ești caporal! Iar dacă-ți dau o a doua lovitură, îmi răspunzi că ești colonel! Și dacă îți mai dau una, o să-mi spui că ești general cu o stea! Și dacă-ți dau o sută de lovituri, o să fii general cu o sută de stele! Asta ești!”

Am sfârșit prin a ne certa, el și cu mine. I-am spus așa: „Nu mai ești pe vremea khmerilor roșii!” Mi-a răspuns: „Khmerii roșii sunt peste tot, chiar la Phnom Penh! Te referi la mine? Te referi la mine? Vrei să ne batem?” Eu: „Și de ce m-aș bate cu tine? Cine ești tu?” Am senzația că nu s-a schimbat nimic. Totul ar fi putut-o lua de la capăt, atât de ușor. Cruzimea se afla în fața ochilor noștri.

Într-o după-amiază l-am întrebat pe Duch: „Afirmați asta: dar Huy pretinde contrariul. Pe cine să cred? Și de ce-ar trebui să vă cred pe dumneavoastră mai degrabă decât pe el?” Duch mi-a răspuns sec: „Dacă credeți ce vă spune Huy, mergeți la Huy! Oprim totul. Imediat. Este banal... Sunteți atât de banal, domnule Rithy!” I-am răspuns: „Sunt banal, e adevărat. Dar vă

întreb despre oameni care sunt morți! Așa că nu este răspunsul cel mai bun!” Duch se scuză, foarte calm. Spune că a obosit. Se ridică, urmat de gardieni. Sfârșitul întrevederii.

Nu mai merg desculț. Scriu și fac filme: ceea ce înseamnă că trăiesc. Aș vrea să scap de acest om care nu mai conținește să-mi explice metodele pe care le aplica: „Nu trebuia să eziți; nu trebuia să te îndoiești în sinea ta căci, altfel, misiunea de anchetator era compromisă. Chiar dacă vinovatul făcea parte din familia ta, chiar dacă era cineva în care ai avut încredere în trecut”.

Duch îmi povestește c-a fost chemat de Son Sen: „Fratele Nuon (Chea) solicită o fotografie a cadavrului lui Ly Phel”. Duch s-a înfuriat: „L-am înjurat pe Nuon Chea în sinea mea. Fiu de cățea! La S21 treaba se făcuse. Și se făcuse chiar bine. Ly Phel mărturisise. A fost executat cum se cuvenea. Dar n-avea încredere în mine! Atunci de ce mi-a dat sarcina aceasta?”

Așadar Duch a fost nevoit să sape din nou în locul unde fusese îngropat omul, chiar la S21: mirosul era înfiorător, oamenii își strângeau kramele pe față. Duch a ordonat să se fotografieze cadavrul, apoi a fost din nou îngropat.

Uneori simt mâna acestui om căutându-mi beregata, peste timp și spațiu.

Duch îmi recită *Moartea lupului*, de Alfred de Vigny.

*Gemi, plângi, te rogi, e tot o lașitate
Energic poartă-ntruna greaua povară-n spate,
Pe calea unde soarta a voit să te cheme,
Apoi, ca mine suferă și mori tu în tăcere.*

Citesc poemul. Un mic grup de vânători a încolțit doi lupi și doi lupani. Masculul a murit sugrumând un câine. Trupul i-a fost străpuns de cuțit.

*El ne privește încă, apoi se întinde iară,
Lingând sângele cald ce-i șiroia din gură,
Și, făr-a vrea măcar să afle cum pieri,
Închizând ochii mari, tăcut, lupul muri.*

Vânătorii au renunțat să-i mai urmărească pe ceilalți lupi. Tulburat de această moarte, unul dintre ei cugeta astfel:

*Ultima ta privire în suflet m-a lovit!
Spunea: Dacă poți, fă ca inima-ți să ajungă,
Prin viață cu silință și cugetare lungă
Pân-la înalta treaptă a stoicei mândrii
Unde, născut în codri, am urcat eu dintâi.
Gemi, plângi, te rogi, e tot o lașitate.*

Duch e stoic, e un lup.

*Atunci a prins el strâns, cu gura ce îl arde,
Gâtulejul horcând al celui mai brav câine
Și nu i-a mai dat drumul din fălcile-i de fier.*

Duch a sfâșiat câinele cu colții. Este gata de orice pentru a-și salva lupanii.

*Până în clipa-n care, dulăul gătit,
Mort deja mai demult, sub el s-a prăbușit.*

Iată-l pe Kaing Guek Eav, zis Duch, copil cuminte și stoic.

*

Am părăsit zona morților. Neantul își urma cursul. După episodul cu supa de hașiș, m-am gândit că o să mă trimită într-o îngrozitoare tabără de muncă, în zona aridă. Or, m-au dus la o crescătorie liniștită de rațe, ruptă de restul lumii. Se înșelase Angkarul? Oare această crescătorie era considerată pe nedrept un loc de muncă silnică? N-am aflat niciodată.

Eram doi băieți în semilibertate, aveam în grijă 50 de rațe. Și tânărul medic venise cu noi, căci rațele aparțineau spitalului. În mod regulat, un responsabil local ne aducea provizii: orez, pentru noi, tărațe, pentru rațe. În rest, nu ne rămânea decât să ne descurcăm. Căutam frunze și rădăcini ca să ne facem supă, broaște mici. Pescuiam discret. Ciudată libertate, de care am profitat din plin.

Hrăneam rațele cum puteam mai bine, dar zilele ne păreau pustii și monotone. La dată fixă, un khmer venea pe bicicletă pentru un control. Sau venea directorul spitalului vecin, pe motocicletă. Cu un aer serios, făcea turul crescătoriei și ne întreba: Totul merge bine? Credeți că o să atingeți obiectivul propus de Angkar? Însă noi știam de ce se afla acolo. După câteva minute, cerea tânărului medic să-i pregătească o rață. Acesta ne întindea animalul tăiat: ne revenea în sarcină să-l curățăm de pene și să-l fierbem cât timp își făcea siesta.

Când se trezea, își devora mâncarea fără să ne arunce o privire. Lăsa ghearele, prea slabe, pe care le păstram cu sfințenie. Odată încheiată inspecția, pleca. Mi-aduc aminte că am supt acele biete gheare ore întregi. Pielea fină, osul tare, mirosul de pasăre friptă erau un ospăț.

N-am îndrăznit niciodată să omorâm o rață. Pedepsa ar fi fost inimaginabilă. Când se îmbolnăvea vreuna, trebuia să-i ducem leșul la spital și să facem un raport scris: aceasta trebuia

să dispară în mod oficial din tabele și din cifrele care reprezentau obiectivele de atins. O dată sau de două ori am înfulecat ouă crude, tremurând. Dar rațele păreau a fi sterile și dădeau puține ouă.

Aproape că zâmbesc citind aceste rânduri. Așa se creșteau animalele în Kampuchia Democratică și rațele care măcăiau, mureau de dizenterie, se pierdeau în tufișuri. Așa se face că unii mâncau ouă și rațe. Crescătoria noastră servea în primul rând khmerilor roșii. Orice popor are slăbiciunile lui. Am văzut cum nepoții mei au fost răpuși de foame, dar și de o ideologie. Poporul avea un pântec care înghițea poporul, dar acesta n-o știa.

Apoi am simțit că totul o ia razna la crescătoria noastră de rațe. Era începutul epurărilor interne, din 1977? N-aveam nicio noțiune a timpului. Mă lăsam să plutesc pe o mare secată și dureroasă. Responsabilul nostru a dispărut și a fost înlocuit de un bătrân. Am fost trimis într-o unitate de copii, aproape de spital, unde nu cunoșteam pe nimeni.

Acolo, am devenit intendentul unui grup de copii. Trebuia să mă asigur că au „necesarul” (ghilimelele mi se par indispensabile, într-atât de lucie era sărăcia în care trăiam). În fiecare dimineață, plecam cu un băiat să căutăm hrană la cooperativa din sat. Mergeam desculți. Căram amândoi sute de kilograme pe săptămână: cartofi dulci, orez, rareori puțin zahăr. Marfa era pusă în saci și așezată pe bețe de bambus: pe măsură ce ne-am obișnuit, am învățat să mergem în așa fel încât, balansând greutatea, nu ne răneam umerii. Căci bambusul este extraordinar de elastic. Am învățat chiar să schimb umărul din mers, fără să mă mai opresc. Seara cădeam sleiți. Dar, ca orice intendent, îmi procuram câte ceva: un pumn de orez crud, pe care-l mestecam

în tăcere pe drumul de întoarcere, un cartof dulce, ba mi-aduc aminte că am lins și niște zahăr.

Atmosfera era înfricoșătoare. În zori descopeream că unii dintre noi dispăruseră. Khmerii roșii acționau întotdeauna noaptea. Era un obicei al gherilei, sau o strategie a terorii? N-am știut niciodată. Trebuie spus că astăzi dispunem de foarte puține documente de arhivă sau detalii din biroul 870 – Duch abandonase în fuga lui mii de pagini de arhivă la S21. Unele mesaje sunt greu de interpretat, la fel și anumite sloganuri. Spre exemplu, este dificil de stabilit în mod oficial dacă însuși Pol Pot a redactat imnul sângeros al Kampuchiei Democratice, „Gloriosul 17 aprilie”, dacă el a tradus *Internaționala* în limba khmeră, așa cum se afirmă frecvent.

Într-o zi, un șef al unității de copii se spăla într-un pârau, în apropiere de mine, și l-am auzit zicându-i altuia că, după cum spun americanii la radio, situația de la frontiera vietnameză era foarte proastă. Prem a adăugat încet: „La dracu, sper c-o să se termine repede”. Pheap, un soldat tânăr, khmer roșu dezonorat, i-a răspuns: „Ar fi bine să se-ntâmpale înainte de Anul Nou al khmerilor! M-am săturat de oamenii lui Ta Mok!” S-a întors și a înțeles că auzisem totul. I-am citit teama în privire, dar și mie mi-era teamă. Ne puteam denunța unul pe altul. Eram cu toții vinovați – condamnați dinainte. Unul pentru că a vorbit astfel – și cadru, pe deasupra; altul, pentru că a ascultat fără să reacționeze la o asemenea mărturisire și pentru că i-a criticat oamenii lui Ta Mok; al treilea, pentru că nu i-a denunțat pe amândoi imediat – dar m-ar fi crezut cineva? Așa că între noi trei s-a instalat o înțelegere tacită. Cei doi șefi de 18 ani m-au păstrat în unitatea lor: preferau să fie cu ochii pe mine.

Peste câteva zile am comis o imprudență. Din lașitate, poate. Poate din mândrie sau din dorința de a provoca ceva. Într-o zi,

a fost pus un tablou și am început să scriu un slogan revoluționar cu o caligrafie khmeră. Era o nebunie. Cel mai mic gest era tălmăcit și răstălmăcit. Se judeca orice. Bătrânul bucătar m-a văzut și s-a apropiat. Mi-a smuls creta din mână și mi-a zis: „Ține-ți gura! Șterge! Dacă nu, o fac chiar eu!” M-am temut că mă va lovi, mi-am zis în sinea mea că este un „nemernic” și am șters textul. Omul acela care nu mă plăcea deloc mi-a salvat viața.

Îi cer lui Duch să se caracterizeze. Îmi răspunde în franceză: „Sunt un bărbat stoic”. Mi-a venit imediat în minte o cugetare: îndură și abține-te. Înțelepciunea stoică. Înțelepciunea lui Zenon¹. Indiferență, impasibilitate, curaj. I-am răspuns: „Stoic? Sunteți sigur? Să fii stoic înseamnă să uiți de tine pentru o cauză dreaptă, nu să asisti la moartea altora. Sunteți sigur că nu se potrivește mai bine sadic?” Duch: „Sadic? Nu, am spus stoic. Sunt un stoic”. Am insistat: „Și pervers? Sunteți pervers?” Repetă încetisor „pervers”, de mai multe ori, dar pare să ezite asupra sensului cuvântului. Îmi cere să i-l spun pe litere, ceea ce și fac: tortionarul și-l scrie în palmă. Își pune eticheta. PERVERS. Mi-a plăcut ideea că, în ziua aceea, s-a întors în celula lui strângând în palmă un cuvânt pe care nu-l cunoștea. A doua zi l-am întrebat dacă a căutat definiția în dicționar, dar a evitat răspunsul. Și era curat pe mâini.

În timpul discuțiilor noastre Duch râde adeseori. Uneori îmi spune, în timp ce râde: „Vă bateți joc de mine. Încercați să râdeți de mine”. Râde pentru că râde, pentru că vrea să-și ascundă furia sau stinghereala. Râde și ca să mă facă pe mine să râd, ca

¹ Zenon din Kition (cca 334 î.H. – cca 262 î.H.) a fost un filosof antic originar din Kition, Fenicia. Este considerat fondatorul stoicismului (n. red.).

să împărtășească, ca să-l înțeleg. Râde pentru ca eu să fiu el, ca să fiu, la rândul meu, un torționar, poate. Și ca să încetez să-l mai urmăresc.

Într-o seară, Cau, cu capul ras, lat în spate – un dur, un „lichidator” – s-a prezentat în fața grupului și a spus: „Se caută doi băieți, pentru un șantier din altă parte”. Eram înspăimântați, fiindcă umbla zvonul, de câteva zile, că va avea loc o altă mutare, iar destinația era un infern. În limbajul nostru de atunci se spunea: *o să fim formați*. S-a lăsat o tăcere grea.

Omul a făcut un pas înainte și ne-a numit pe mine și pe fiul responsabilului satului. Nu înțelegeam de ce mă însoțea unul din vechiul popor, dar n-am pus întrebări, firește. Mi-am luat lingura și tașca de catifea și am plecat imediat.

Cau era primit cu mult respect în fiecare sat. Noi, cei doi copii, nu existam. N-aveam dreptul să vorbim, doar ascultam și înțelegeam că situația era dificilă. Toți sușoteau, cu un aer sumbru. Călătoria noastră a durat două zile, după care am ajuns lângă marele lac Tonlé Sap, la o altă crescătorie de rațe! Iată infernul promis: câteva colibe liniștite.

Astăzi mă gândesc că responsabilul satului, care simțea că lucrurile luau o întorsătură urâtă, a vrut să-și pună fiul la adăpost, departe de tot. Dar nu trebuia să lase impresia că această deplasare ar fi fost o alegere individualistă. De aici bârfele care au circulat despre „cei doi care vor fi formați”, cu câteva zile mai înainte... Cred că am fost ales pentru că eram un orfan fără rădăcini. Trăisem în condiții foarte dure, prezentam o garanție. Fiul șefului n-a scos o vorbă tot drumul: era foarte calm. Cu mintea de acum, mă gândesc că știa.

Eram șapte la crescătorie, într-o relativă autonomie... dar ne era foarte foame. Am pescuit pești din lac, ceea ce era interzis și,

pentru că am mâncat prea mult, am avut diaree. Apoi au fost inundații mari, cele mai mari din ultimii patru ani. Fluviul și lacul au crescut văzând cu ochii. Coliba noastră era în apă.

Într-o dimineață am văzut venind spre noi o grămadă de paie. Ne-am întrebat unii pe alții ce putea să fie. Apoi am înțeles că erau paie de orez. Am plâns de bucurie.

Am înotat până la maldărul de paie și am tras cu mâinile grămada uriașă. Toată ziua am bătut paiele cu niște bețe și am reușit să recoltăm câțiva pumni de orez. Eram salvați.

Viața se scurgea lent. Într-o bună zi, fiul responsabilului din sat a fost strigat de un bărbat murdar de noroi din cap până-n picioare. Mi-a făcut un semn cu mâna și a plecat. Am aflat după aceea că familia lui a dispărut la câteva zile: i-au trezit în toiul nopții și au plecat cu toții pe jos, tăcuți, cu mâinile legate la spate.

Reușisem să păstrez ceasul-brățară al tatei în rucsacul meu. Mi-a dispărut. M-am plâns tovarășului Cau, care a organizat o percheziție generală. A găsit frumosul Omega din oțel și a fost cât pe ce să-l ucidă pe loc pe băiatul care mi-l furase.

Dar poate Cau era mai puțin dur decât părea? M-a întrebat dacă putea să-mi poarte ceasul o vreme: îi plăcea mult. Am acceptat. Apoi, cum convenisem, mi l-a înapoiat.

Toate cadrele khmerilor roșii cu care am avut de-a face aveau însemne de „distincție”. Folosesc intenționat noțiunea lui Pierre Bourdieu¹: este mai neașteptată dacă te referi la un diriguitor al campaniilor revoluționare și nu la un tânăr capitalist al zilelor noastre. Dar puteau fi înfrânate atât de ușor dorințele?

¹ Sociolog francez care, la finele vieții sale, a ajuns unul dintre actorii principali ai scenei intelectuale franceze. Gândirea sa a exercitat o influență considerabilă asupra științelor umane și sociale, în special în sociologia franceză din a doua jumătate a secolului al XX-lea (n. red.).

Cei care purtau o frumoasă beretă de pânză, un ceas sau sandale adevărate, spre exemplu, erau respectați. Nu erau niciodată acuzați de trândăvie. Nu știu ce se respecta: valoarea distinctivă a obiectelor, reală sau închipuită, într-o lume fără bani, fără abundență, într-o lume monotonă? Sau capacitatea de a confisca, pe care aceste obiecte o atestau?

Imaginile de arhivă au meritul că prezintă ambițiile regimului. Incontestabil, acesta voia să arate lumii tineri combatanți, în deplină sănătate trupească, surâzători, entuziaști. Film clasic de propagandă comunistă, până și în efectele vizuale! Dar sunt imagini teribile: băieței care se cocoșează sub greutatea poverii, copii descărnați... Se poate ghici că muncitorii din prim-plan sunt cadre khmère: au încălțări adevărate, sunt bine hrăniți, se vede în obraji lor, pe mâini, pe antebrațe; în fine, aproape toți au câte un stilou în buzunarul cămășii – ca Pol Pot. Distincție valabilă. În imaginile filmate în junglă, desigur că înainte de 1975, toți diriguitorii Angkarului purtau două sau trei stilouri în buzunar – uimitoare medalie a unui regim care avea satisfacția de a sparge ochelarii și de a închide școlile...

Cau arbora frumosul Omega din oțel și nu era deloc stingerit. Dimpotrivă! Îl afișa intenționat. Bietul Panh Lauv, dac-ar fi știut că ceasul lui ar fi cumpărat un pic de libertate pentru tânărul său fiu, ce-ar fi zis?

Mă chinui să sesizez decalajul dintre limbajul Angkarului și cel al lui Duch, astăzi, când el se află în închisoare. François Ponchaud¹ a vorbit despre el în *Cambodge année zéro*, publicată în octombrie 1976, considerând că limba Angkarului se omogenizase datorită vocabularului de război. „Să lupti pentru a

¹ Preot catolic francez, autor al mai multor lucrări despre istoria Cambodgiei (n. red.).

prinde pește”; „să lupți pentru a produce”; „să lupți pentru a ara și a grebla”; „să lansezi ofensiva pentru creșterea animalelor”. Exemplele pot continua la nesfârșit: noi eram cu toții niște „luptători” și căutam „victoria asupra inundației”, „victoria asupra naturii”.

A organiza, a făuri, a lupta, acestea erau îndemnurile care străbăteau țara, limba, creierele noastre. O revărsare de sloganuri.

De câte ori n-am auzit cuvântul „conducător”? Conducător al țării, al naturii, al uzinelor, a tot și a nimic. Care dintre noi s-ar fi putut considera conducător peste zilele sale, peste destinul lui? Totuși, când se întorceau, „toți muncitorii erau bucu-roși ca și cum ar fi renăscut”.

În zori ni se spunea: „Pornim pe front! Mergem să luptăm și să cultivăm orezăria!” Eu însumi o repetam în fața cadrelor khmerek. Între noi, firește, ne spuneam: „O să răsădim orezul”. Dacă n-am fi trăit în teroare, am fi găsit ridicole aceste diferențe. Mai marii khmerek roșii au dezvoltat, așadar, o limbă fără dialog, fără schimb, o limbă derivată, violentă, fondată pe cuvinte khmerek, limbă care elimina unii termeni și crea alții. Astăzi n-a dispărut cu totul gramatica ei, în care nu există loc pentru emoție, pentru îndoială, pentru tulburare.

Duch murmură ca un înțelept. Folosește cuvinte neutre, tainice. Unele sunt rodul ideologiei, precum „tovarăș anchetator”, se înțelege. Sau „metodă caldă” (pentru tortură) – se ghicește. Dar mai sunt și cuvinte care nu te izbesc, pe care trebuie să le interpretezi în fapt – altfel, s-ar ști dacă se referă la crimele în masă? Vorbind despre un bărbat care agoniza în timpul torturii, la S21, Duch spunea că avea „sănătatea șubrezită”. Amintind despre competența echipelor sale, alese și formate de el, după cum

s-a văzut, insista: „Oamenii mei știau să lovească și tot restul”. „Tot restul”? Într-o altă zi a făcut elogiul „loviturii calculate”.

Cred că acest mod de a gândi și de a vorbi a fascinat și fascinează încă. Chiar prietenul meu, Nath, închis la S21, supraviețuind doar prin simpla bunăvoință a lui Duch (care scria cu mâna lui, pe dosarul lui Nath: „a se păstra pentru utilizare”, în fine, Nath a pictat vreme de un an portretele lui Pol Pot și a fost asistentul sculptorului) a avut nevoie de ceva vreme ca să înțeleagă acest personaj: pe de o parte vedea omul educat, blând, vorbind într-o khmeră perfectă și care venea să-l vadă în fiecare zi, adresându-i-se cu „pictore Nath”. Duch îi studia tablourile, își dădea acordul, surâdea (nu departe de acolo prizonierii erau electrocuțați, biciuiți, unora li se smulgeau unghiile). Pe de altă parte, avea de-a face cu conducătorul lui S21, șeful centrului de tortură, care nu cunoștea ce-i îndoiala.

Anii au trecut, cuvintele nu mai sunt aceleași. Astăzi, în limbajul folosit de Duch se amestecă mărturisirea cu refuzul de a mărturisi. De aici blândețea lui schimbătoare și lașă, departe de disciplina strictă, matematică ce i-a marcat tinerețea.

O singură dată, în cei patru ani, am primit de la Angkar o pereche de pantaloni albastru-închis, fără formă, pe care îi înnodam cu o sforicică, așa cum făcuse tata. De două ori, medicii khmeri de la spital mi-au dat o cămașă neagră. Ei înșiși trăiau cu frica în sân: mai rău, erau speriați de moarte.

Încerc să prezint detaliat cronologia acelor ani. Cum să te întorci cu 35 de ani înapoi? Și chiar este nevoie să te întorci? Nu. Nu, nu mă întorc. Caut locuri, date, anotimpuri. Îmi organizez paginile pe ani. Desenez săgeți, mângălesc. Mai întâi de toate, Kôh Thom. Pagoda din Kôh Tauch. Spitalul din Moung, cel din Batdambang. Pursat, tabăra din Mai Rut, la frontiera

thailandează. Îmi revin în minte mirosurile, detalii uitate, tremur în ploaie, aud niște pași, mă atinge un bivol. Unde sunt oamenii? Rămân doar cu foaia mea de hârtie și cu bietele linii negre. Cineva merge în spatele meu și plânge.

Apoi, tovarășul Cau m-a dus în sat. Am fost martor la căsătoria lui oficiată de Angkar. În acea zi, vreo 15 cupluri stăteau în picioare în fața cadrului care reprezenta districtul. Nici veselie, nici muzică, nici dans, doar câteva sloganuri strigate, îndemnând tinerele cupluri să rămână fidele revoluției și să-și arate recunoștința față de Angkarul clarvăzător...

Ne-am reluat viața la câmp, epuizantă și monotonă. Într-o zi, un bărbat – un medic al khmerilor roșii pe care-l cunoscusem la spitalul din Moung – trăgea o căruță plină cu saci de orez. Ca să câștige timp, a traversat orezăria, în loc s-o ia pe drum. Risca să-și împotmolească încărcătura. Încălcase regulile. Khmerii roșii au sosit grabnic. L-au lovit și l-au înjurat. Apoi au decis să-l execute. N-a scos un sunet. Trupul a rămas mai multe zile la marginea orezăriei, cu ceafa făcută țandări.

În timpul pregătirii procesului lui Duch, rețin această frază a lui Mao Zedong: „Nu sunt responsabil decât pentru realitatea pe care o cunosc, nu răspund absolut deloc pentru orice altceva. Nu cunosc trecutul și nici viitorul. N-au nimic de-a face cu persoana mea”. Nu sunt responsabil „decât pentru realitatea pe care o cunosc”: timpul, istoria, gândirea nu sunt pentru oameni.

Este sfârșit de iarnă în Paris. Așezat în grădina publică, mă uit la un copil care împinge o jucărie, un fel de cilindru muzical. Sandalele i se afundă într-o junglă minusculă. Ezită, surâzând, și sfârșește prin a cădea. Tânăra mamă sare și-l sărută râzând.

Totul devine uneori atât de calm. Aprind o țigară cu chibritul. Răsucesc sulul de tutun pe care-l țin între degete. Sunt altundeva. În tutun, în junglă, în copilărie. Deodată urlu: chibritul mi-a ars degetele. Am zărit într-o străfulgerare bărbatul alb, ars de viu între pneuri. Urlă. Am strigat și eu. Adun țigara din iarbă. Mâna îmi tremură un pic.

Când armata vietnameză și câteva unități ale rezistenței cambodgiene au intrat în Phnom Penh, pe 7 ianuarie 1979, a fost haos în rândul khmerilor roșii. Vietnamezii erau înarmați, motorizați, căliți de zeci de ani de luptă.

La MOUNG, o unitate blindată a pătruns prin șoseaua națională. Luptele au fost scurte, dar foarte violente. Vietnamezii au distrus trenuri și o parte din gară, apoi au plecat spre Pursat și Phnom Penh. Probabil că tocmai testaseră rezistența taberei rivale, înainte de ofensiva finală. Poate au încercat să oprească un tren al khmerilor, pornit din Phnom Penh.

Toate cadrele noastre au dispărut subit, ca și cum s-ar fi evaporat. S-au întors în junglă. Bucuria a fost atât de mare, încât am început să-mi caut cămașa albă, în rucsac. Am scos-o cu mândrie. Albul cu care să sărbătoresc viața. „Suntem liberi!” și cine alerge acolo, foarte nemulțumit? Același bătrân bucătar care și-a întins degetul spre mine și mi-a spus: „Gura! Dă-ți jos cămașa albă! Imediat!” De această dată nu m-am mai lăsat: „De câte ori am avut o veste bună, nu ne-ai lăsat să ne bucurăm de ea! S-a zis cu khmerii roșii!” S-a apropiat amenințător: „Dă-ți cămașa jos și taci!” Nu încăpea loc de contrazicere. M-am dezbrăcat trist și mi-am pus la loc cămașa neagră.

Peste câteva zile, khmerii au reapărut: omul care nu mă iubea deloc mi-a salvat din nou viața. Toți cei care profitaseră de situație au fost masacrați. Unii luaseră orez, alții furaseră

benzină. Au fost executați cu câte o lovitură de târnăcop. Am așteptat câteva zile înainte să reapară: m-am ascuns la infirmiere. Cadrele khmerek ascultau posturile de radio americane și știau că situația nu era bună pentru ei.

Mi-aduc aminte că, la acea vreme am pus la cale, împreună cu Pheap, un plan foarte serios de a executa un cadru khmer: aresta zeci de bărbați, femei și copii pe care îi lega unii de alții. Mașina de ucis nu făcea deosebire între vechiul și noul popor. Inamicul era pretutindeni.

Spumegam de furie. Prem nu era cu noi, dar ne-a lăsat să ne vedem de treabă. Pheap și cu mine ne procurasem macete. L-am urmărit pe omul cel dur. L-am vânat. Îmi închipuiam cum îl lovesc până-l umplu de sânge.

În ziua stabilită a sosit cu bicicleta și am apărut noi, cu macele. Dar nu-i asasin oricine pofteste. Totuși, nu curajul ne lipsea. A încetinit și ne-a întrebat, bănuitor: „Merge treaba, tovarăși?” S-a oprit. Noi ne-am plecat ochii: „Merge...”

Mă gândesc la o frază a lui Fouquier-Tinville, acuzator public în tribunalul revoluționar: „Capetele cădeau precum țiglele”.

În săptămâna următoare, am rătăcit cu Pheap dintr-o ascunzătoare într-alta, din albia secată a râului în lanul de porumb, în spatele satului. Găsisem un cartuș de M79: dacă ne denunțau, aveam de gând să-l detonăm, răducind de trei ori capătul cartușului. Dar Prem a venit să ne caute și ne-a pus la adăpost: vreme de două luni, unitatea noastră s-a deplasat permanent. Angkarul a transportat orez de la cooperativă la munte și ne-a distribuit arme, aduse de nu se știe unde. Prem a primit un CK7 chinezesc. Și am mers în zone izolate.

La munte am primit rații mai mari de orez, ca și cum khmerii încercau să ne convingă, să ne rețină. Cuvintele precum „popor nou” au dispărut: eram cu toți khmeri roșii aflați în fața invadatorului vietnamez. În câteva ore, discursul Angkarului a devenit unul radical naționalist.

Sătui de atâta orez cu sare, am decis cu Pheap să coborâm spre regiunea Moung, până la pădurile de lângă marele lac Tonlé Sap – unde am fi putut pescui.

Am redactat un permis de liberă trecere, pe care Pheap îl prezenta imposibil la fiecare barieră, în fiecare sat traversat. Mi-amintesc că am scris în josul documentului: „Trăiască Angkarul revoluționar clarvăzător! Trăiască Partidul Comunist din Kampuchia!” Nicio semnătură. Cele două sloganuri ajungeau.

Cu limbajul său oficial impecabil, cu îmbrăcămintea neagră, cu pălăria și cele două stilouri, Pheap părea impunător. Cadavrele zăceau ici-acolo, în orașele pustii. Ne-am continuat drumul prin mijlocul haosului.

Pe drum am descoperit un mare bazin artificial, aproape sec. Apa mocirloasă era acoperită de solzi și de ochi albi: sute de pești muriseră asfixiați. Era de ajuns să te apleci și să-i aduni. Ni s-au alăturat și alți oameni, și ei înfometați.

Doi soldați înarmați au apărut pe dig, iar unul dintre ei a tras în aer, apoi înspre noi: „Cine v-a dat dreptul să luați peștii? Sunt ai colectivității! Cine sunteți?” Ne-au adunat, sub soarele arzător, și ne-au cerut să ne facem autocritica. În noile condiții, era ceva ireal.

Ne-am așezat. Pheap a cerut de îndată să ia cuvântul, s-a ridicat, i-a fixat pe cei doi soldați și le-a vorbit cu o voce marțială: „Tovarăși! Avem nevoie de acești pești pentru camarazii

noștri care ne așteaptă în tabăra din munți. Avem nevoie pentru a lupta împotriva inamicului vietnamez! Trăiască Angkarul! Trăiască Angkarul!” Toți cei care se așezaseră au ridicat mâna dreaptă și au repetat „Trăiască Angkarul!”.

Cei doi soldați ne-au lăsat să luăm peștele. Și ne-am ospătat.

Ne-am împrăștiat. Am devenit responsabilul a 15 copii, toți orfani: aveau șapte-opt ani. Am luat ce ne mai rămăsese din orez în tabără, l-am pus în pantalonii suflecați. Eu căram plasa de pescuit. Fiecare copil avea desaga lui. Acestea erau comorile noastre.

În ultima lună, în pădure, am avut crize teribile de paludism. Mă apucau o dată la două zile, întotdeauna după ce mâncam, la aceeași oră. Când începeam să tremur îi avertizam pe copii. Len, o fetiță din „noul popor”, pe care o iubeam în tăcere, încălzea apa. Când începeam să dărdăi de frig îmi puneă pietre calde pe corp. Mă țineau doi sau trei. Ceva îngrozitor! Mi se părea c-o aud pe mama zicându-mi în șoaptă: „Curaj, Rithy. Curaj”. Crizele s-au agravat. Era nevoie de cinci-șase copii ca să mă oprească din tremurat. După frig, venea febra. Deliram, mă zvârcoleam pe pământ. Len îmi puneă pe trup scoarță de capoc, pe care o căutasem în pădure. Temperatura scădea puțin câte puțin. Zăceam în amorțeală. Ne era tot mai greu să rămânem în pădure. După o lună, crizele s-au rărit, apoi s-au atenuat.

Nu mai exista disciplină. Când vietnamezii au fost aproape, au apărut noi sloganuri, în câteva ore: „Moarte lui Phan Van Dong!”, „Moarte hoților vietnamezi, cotropitori ai pământului nostru!” Khmerii roșii au ales să continue lupta și mi-au cerut să-i însoțesc. Am refuzat. Au dispărut în maquis, la granița cu Thailanda.

Orfanii s-au întors în sat, unde au fost primiți și adoptați de familii. Vă închipuiți niște cuvinte atât de simple, de evidente? A primi. A adopta. Aceasta era libertatea. Libertatea de a vorbi, de a folosi cuvintele.

L-am regăsit pe Cau, care mi s-a părut și mai dur; era cu soția lui și mi-a spus amabil: rămâi cu noi! Am refuzat. I-am spus că plec. Trebuie să plec. Să mă lase în pace! Înțelegi?

Pheap a dispărut. A plecat cu khmerii roșii în junglă? Nu voi ști niciodată.

M-am întâlnit cu sora mea mai mare și cu prietenii ei – incredibil, nu? Ei ezitau. Noi nu. Am mers cu ea spre Thailanda. Călătoria noastră a durat săptămâni la rând și se încadrează în tiparul istoriei triste a refugiaților. Thailandezi ne-au bătut, ne-au urmărit, ne-au predat khmerilor roșii. Într-o zi ne-am așezat și le-am cerut soldaților thailandezi mai degrabă să ne execute, decât să ne alunge înspre junglă și înspre câmpurile minate.

O vreme, am trăit în apropierea unei pagode: khmerii erau în față, de cealaltă parte a râului. Ne pândeau.

Sora mea reușise să dosească câteva brățări de aur pe care le cărasem într-un ibric, ascunse în orezul ars de pe fund. Noaptea, fiecare fată dormea cu doi sau trei bărbați, care o fereau de soldați.

Am fost alungați, batjocoriți. Nimeni nu ne voia. Apoi ne-a descoperit un ziarist, în mijlocul junglei, și a anunțat Crucea Roșie. Așa am fost salvați. Dar alte două convoaie de persoane au dispărut fără urmă.

În tabăra de la Mai Rut am fost fotografiați, numărați, îngrijiți. Îmi amintesc și azi gustul de sardine la conservă, al primei gume de mestecat. Și mirosul camioanelor: de cât timp nu mai simțisem mirosul de benzină?

Unchiul meu, întors din Statele Unite ale Americii pentru a reconstrui Cambodgia, a fost torturat și ucis la S21.

Patru dintre frații mei se aflau la studii în străinătate când khmerii roșii au intrat în Phnom Penh și au rămas acolo. Nu aveau nicio veste de la noi de patru ani. Doi erau în Franța, unul în Germania și unul în Algeria. Astfel, împreună cu sora mea, mulțumită programului de reîntregire a familiei, am putut ajunge în Franța.

În ianuarie 1979, Alain Badiou¹ își încheia astfel discursul intitulat *Kampuchea vâncra!* (Kampuchia va învinge), publicat în *Le Monde*: „Dincolo de tensiunile acumulate timp de secole din cauza mizeriei în care a trăit țăranul khmer, simpla dorință de a se baza pe propriile forțe și de a nu fi vasalul nimănui a dezvăluit multe aspecte, inclusiv pe cel referitor la organizarea zilei terorii, a revoluției cambodgiene.(...) Nu se cere nici a cerceta cui i-a servit, într-un final, formidabila campanie anti-cambodgiană din acești ultimi trei ani și nici dacă ea nu și-a avut principiul real în tentativa curentă de «soluționare finală»”.

În 1980, în *After the cataclysm*, netradusă în Franța, scrisă împreună cu Edward S. Herman, Noam Chomsky² scria: „*While all of the countries of Indochina have been subjected to endless denunciations in the West for their «loathsome» qualities and unacceptable failure to find humane solutions to their problems, Cambodia was a particular target of abuse. In fact, it became virtually a matter of dogma in the West that the regime was the*

¹ Filosof, romancier și dramaturg francez, susținător al comunismului (n. red.).

² Lingvist și activist politic american, profesor emerit în lingvistică; este foarte cunoscut în lumea întreagă pentru critica sa la adresa politicii externe a Statelor Unite ale Americii, dar și a altor guverne. A publicat numeroase lucrări, printre care *Noi creăm viitorul* (Ed. Corint, 2012).

very incarnation of evil with no redeeming qualities, and that the handful of demonic creatures who had somehow taken over the country were systematically massacring and starving the population. How the «nine men at the center» were able to achieve this feat or why they chose to pursue the strange course of «autogenocide» were questions that were rarely pursued.” Traduc: „În vreme ce toate țările din Indochina au fost supuse stigmatizărilor continue, în Occident, pentru însușirile lor «respingătoare» și pentru eșecul lor intolerabil de a găsi soluții umane la problemele lor, Cambodgia a fost ținta unor critici foarte virulente. În fapt, s-a sfârșit, practic, prin a se considera drept o dogmă, în Occident, faptul că regimul [khmerilor roșii] a fost chiar incarnarea răului, neavând nicio calitate care să-l poată salva, și că cele câteva creaturi demonice care au condus țara masacrau și înfometau poporul. Cum au putut cei «nouă oameni de la Centru» să realizeze acest proiect sau de ce au ales să urmeze ciudata cale a «autogenocidului»: acestea sunt întrebări puse rareori.”

Recitesc aceste fraze. Cuvintele alunecă și scapă. Nu înțeleg.

În „Cartea neagră a lui Duch” se regăsește definiția celor susceptibili de a intra la S21. Existau două cazuri, după cum le explica elevilor săi: „cei care erau liberi și liberi să vorbească; și cei deja supravegheați de Angkar”. Pictorul Nath i-a arătat acest caiet unui torționar. I-a cerut să citească pasajul și să-l explice. A subliniat: „Dacă se cumulează cele două cazuri, cei care sunt liberi și liberi să vorbească și cei deja supravegheați de Angkar, cine mai rămânea? Definiția nu includea *tot poporul* Kampuchiei Democratice.” „Tovarășul anchetator” a tăcut. A cerut să i se repete întrebarea. Nu înțelegea. A spus că nu înțelege.

*

Nu știu dacă vorbele mă calmează sau mă epuizează. Imaginile vin, eu le alung. Ziua, desfac un pat pliant în biroul meu, sub ventilator, și mă prăbușesc. Așa nu mai mă tem de ameteală. Nu sunt tentat să-i pun capăt.

În unele seri, un șef al khmerilor roșii trecea și desemna mai multe persoane: „Angkarul v-a ales să vă faceți studiile. Plecăm. Imediat”. Dispăreau împreună în noapte, pe jos, fără un sunet. Erau găsiți cu capul zdrobit, a doua zi. Unii încercau să afle, să recunoască un chip. N-am vrut niciodată să mă apropiu. Niciodată. Pentru mine, un om fără mormânt însemna un coșmar în plus.

Trupurile rămâneau acolo, în costumele lor negre, mâncate de șobolani și de viermi, descompuse de soare, înecate de ploi.

În sloganurile khmerilor, în gesturile și cântecele lor, în cuvintele lui Duch, descoperi un lirism înghețat. Sloganurile erau cizelate de propagandă și perfect ritmate. Mă gândesc la imaginile de propagandă, la acele mii de copii, de femei și de bărbați înarmați cu lopeți, care păreau să danseze prin praf. Nu dansau. Defilau. Săpau, cărau, netezeau. Nu mai erau niște oameni, ci niște elemente ale puterii. Poporul devenise o noria, o idee. Era înfăptuirea Luminilor – rațiunea universală pusă în aplicare? Unde era scopul lor?

În aceste sloganuri, aceste gesturi, aceste cuvinte, aceste imagini, nu văd decât o exaltare abstractă. Când ideea devine ideal, puneți-vă această ultimă întrebare: și omul? Răspunsul: omul, ce banalitate...

*

Duch: „François Bizot¹ are dreptate. Oricine putea fi un tortionar”. Îmi face un semn cu degetul, râzând: „Sub khmerii roșii, domnule Rithy, ați fi putut fi în locul meu! Ați fi putut fi un bun director pentru S21!” Ideea îi place mult. Se lasă pe spate: „Sunteți așa serios!” Așa procedează el: te ia în lumea lui, cu râsul lui, se apropie de tine, pune stăpânire pe tine, te transformă în el. Îi răspund simplu: „Nu”. Râde încă.

Duch este un om, iar eu vreau să fie un om. Nu unul izolat, ci redus la umanitatea lui prin cuvânt.

În copilărie am visat că mi s-a parașutat un aparat foto în noapte: astăzi țin acest aparat în mâini și știu pentru ce filmez și pentru ce scriu. Urmăresc oamenii, toți oamenii. Fiecare are locul lui.

Îmi aduc aminte că am găsit un sugar, pe jos, pe drumul spre Moung. Nu plângea. L-am purtat în brațe și l-am dat unei bătrâne. O văd gârbovită, chemându-le pe celelalte femei, căutând lapte de mamă.

Duch îmi vorbește despre obsesia lui pentru secrete, care se manifesta exclusiv la S21, prin tortura în masă, și la Choeung Ek, tabăra de execuție, unde au fost executați, apoi aruncați în gropi, mii de prizonieri. În timpul „Seminarului” din 30 februarie, 1976, pentru care s-a păstrat o dare de seamă, Duch rezuma astfel: „Există patru secrete: nu știu; nu am auzit; nu am văzut; nu vorbesc”.

Un soldat din forțele speciale, staționat la Phnom Penh, mi-a povestit cum el și oamenii lui primiseră sarcina să aresteze de

¹ Antropolog francez, a supraviețuit regimului khmerilor roșii (n. red.).

„pe listă”. Femei și bărbați soseau din provincie pentru „a studia” sau pentru a participa la o întâlnire cu Angkarul. Li se cerea să-și lase bagajele într-un colț, apoi li se spunea că s-a pregătit un banchet în cinstea lor, înainte de întâlnirea cu un conducător khmer. Odată intrați în sală, puștile erau ațintite asupra lor și îi încătușau cu mâinile la spate.

Apoi îi conduceau în spatele camionului; niciun khmer roșu nu trebuia să îi însoțească (erau deja izolați de lumea umană). Camionul acoperit pornea spre Tuol Sleng. La câteva străzi de intrarea în S21 trebuia să se oprească, iar tovarăși de la centru soseau urlând, preluau camionul, înlocuindu-i pe ocupanții oficiali, și-l conduceau în interior. Puțin mai târziu, camionul le era înapoiat. S21 era supravegheat zi și noapte de gardieni, închis cu garduri și cu sârmă electrică pe timpul nopții.

O altă minciună servită prizonierilor care mărturisiseră în timpul torturii. Venea un gardian, un torționar, un responsabil, Duch însuși, ca să-i vorbească poporului întrupat în acel om? I se spunea: „Tovarășe, ai trădat regimul, știi ce te așteaptă?” Nici pe departe! Era legat la ochi, i se puneau cătușe, i se dezlegau picioarele (imobilizate până atunci). Gardienii sau torționarii îi spuneau: „La revedere! Te întorci în sat”. Incredibilă minciună a Angkarului, de vreme ce tortura mintală și psihologică avea ca obiectiv obținerea unei mărturisiri detaliate... Îmi imaginez că această minciună era necesară pentru a evita răzvrătirea, țipetele, tulburările, care ar fi îngreunat transferul – și ar fi dezvăluit secretul. Dar reducea la neant procesul de justiție „populară”.

Trec la prezent. Procedura este strictă și respectată perfect. După-amiaza, călăii din Choeung Ek au fost informați cu privire la numărul exact al prizonierilor care urmau să vină și au săpat

o groapă. Odată cu sosirea nopții, camioanele se opresc nu departe de locul de execuție, în apropierea unei colibe. Grupul electrogen funcționează la putere maximă, pentru neoane. Prizonierii cu ochii legați așteaptă în zgomotul infernal, așezați. Sunt înfometați și însetați. Transpiră. Unii sunt răniți. Alții au fost loviți săptămâni la rând. Un bărbat este dus către groapă, fără să știe sau să vadă ceva. Nu aude decât un zgomot și poate crede că va fi urcat într-un camion. Este îngenuncheat. Atunci primește o lovitură violentă cu o bară metalică, la ceafă. Se prăbușește în groapa unde-l așteaptă al doilea executor, care-i taie gâtul. Uneori, prizonierul este deja mort, dar faptul că i se taie beregata golește trupul de sânge, așa încât cadavrul nu se va umfla și se va descompune mai repede. Khmerii sunt agasați de ideea că le-ar putea fi găsite gropile.

Vine rândul prizonierului următor. Lângă groapă, un bărbat supraveghează operațiunile și verifică numărul trupurilor în registrul său. Nu trebuie să existe diferențe între listele transmise de S21 și cele încheiate la Choeung Ek. Se întâmplă ca un prizonier să fugă din camion, în noapte: este căutat pe o rază de câțiva kilometri. E găsit. La cea mai mică diferență, călăii scot toate corpurile din groapă, noaptea, în sânge, și le numără, le identifică.

Apoi cadavrele sunt așezate unul cu capul la picioarele celui-lalt. Se recuperează hainele, care vor fi folosite pentru prizonierii de la centru. Se recuperează și cătușele însângerate, care vor fi spălate în vase mari, la S21.

La fața locului există un mic detașament de gardieni. Uci-gașii supraveghează și gropile: în zori, sunt deja acoperite. Moartea este un secret.

Duch pretinde că n-a fost decât o singură dată la Choeung Ek, la ordinul lui Son Sen, și că n-a văzut nimic, căci „totul se făcea la lumina lămpilor de buzunar”.

Când prezintă această versiune la cel puțin doi dintre tortionari, aceștia se revoltă. „Duch? O singură dată?”, „La lumina lămpilor de buzunar?” Imposibil. Îmi confirmă că lucrau la lumina neoadelor: „Cerul era luminat ca ziua”.

Logistica complexului era eficientă și bine pusă la punct. Greu de imaginat că Duch n-a controlat totul de-a fir a păr – avea titlul de secretar general al Partidului. Iar haosul se instala rapid, dat fiind numărul mare de persoane închise, torturate, asasinate. Duch afirmă: „La S21, Partidul eram eu”, și face un gest ciudat: își arată gura cu cele două mâini.

Cum insist, Duch îmi spune: „Am mers acolo cu Mâm Nay, dar nu spuneți la tribunal... Ca să-l protejăm pe Mâm Nay...” Omul pare pătruns de această confidență: ne oferă o parte din adevăr (am fost de peste cinci ori la Choeung Ek), o parte de minciună (nu spune la tribunal „Ca să-l protejăm pe Mâm Nay”, care n-a reclamat nimic și nu este urmărit de justiție), și se afundă într-o minciună mai amplă, de vreme ce, în mod evident, a fost de mai multe ori în acest loc decisiv. Îl întreb și despre vizitele lui la diferitele centre de detenție și de execuție, în provincie – dar, zadarnic: „La Kompong Thom? Am mers să iau masa alături de cumnatul meu, care era șeful biroului de securitate. La Kraing Ta Chan? Nu, n-am fost niciodată. Dar acolo se afla un cadru de conducere care-mi semăna un pic și care se numea tot Duch”.

Prin urmare, și-a executat cumnatul la S21.

În ceea ce mă privește, am făcut de mai multe ori traseul între S21 și Choeung Ek, cu Huy, dar și cu Van Nath: noaptea, la ora convoaielor.

Banalitatea răului: formula este atrăgătoare și permite orice interpretare eronată. Nu am încredere în ea. Este adevărat că

omul banal al lui Arendt banalizează răul, prin cuvintele și viziunea lui. Înțeleg, prin urmare: „banalitatea răului” ca și cum nu ar exista decât funcționari și cătușe în procesul de exterminare. Ca și cum n-ar exista decât oameni de birou, niciun responsabil și niciun proiect. O lume a roțițelor, a cremalierelor și axelor pătate de sânge.

Părerile lui Stanley Milgram¹ merg în aceeași direcție: orice individ, în laborator, poate aplica o descărcare electrică dureroasă și mortală unui necunoscut. Orice individ poate deveni un călău. Îi este suficient să se supună, poate chiar să se bucure că se supune. Dar cine nu se supune?

Nu neg că unii călăi pot fi niște ființe extraordinare, sau că un om de rând poate deveni călău. Dar cred în unicitatea individului. Mă refer la parcursul său emoțional, familial, intelectual, la societatea în care evoluează. Așa își concepea Duch metodele de tortură, le perfecționa, le preda altora. Adnota dosare. Recruta torționari, modela echipe, le călea. Duch prezenta raporturi superiorilor lui, discuta cu ei. A deținut permanent controlul și a fost conștient de actele sale.

Duch era șeful unei închisori, responsabilul de la S21, centrul care ținea direct de biroul 870, locul din care nu se ieșea niciodată, centrul care putea „trata” cu cei mai înalți funcționari ai regimului.

Revin la formula mea: nici sacralizare, nici banalizare. Duch nu este un monstru sau un călău fascinant. Nu este un criminal obișnuit. Este *un om care gândește*, unul dintre responsabilii exterminării. Trebuie să-i urmărim traseul: dacă își putea desăvârși

¹ Psiholog american, cunoscut pentru așa-numitul „experiment Milgram”, prin care a încercat să evalueze obediența/rezistența la autoritate a individului, atunci când supunerea contravine principiilor sale morale (n. red.).

metodele la M13, n-ar mai fi fost necesar S21. Dacă putea cruța un om la M13, n-a făcut-o și la S21. Acest bărbat, care nu se vede stând într-un birou, îmi mărturisește: „Lancea mea a fost cuvântul”.

Revin la mărturia unui soldat din forțele speciale. Reiau frazele lui pentru a doua oară: cei pe care-i arestau, după listă, erau trimiși la centrul de tortură, așezați în spatele camionului, niciun khmer nu trebuia să-i însoțească, camionul era acoperit și rula spre centru, când acesta se apropia, tovarășii din S21 îl așteptau, luau camionul și-l conduceau chiar ei înăuntru.

Listele cu dușmani erau întocmite de Angkar: presupuneau o muncă de anchetare, de verificare, de arestare, o veritabilă *acțiune polițienească*, chiar dacă, în mod evident, era vorba de o poliție politică violentă și oarbă. Chiar Duch prima inamicii, organiza torturarea lor morală și fizică. Era însărcinat cu *securitatea* statului și a Partidului – de Santebal¹. Putea el să obțină și să verifice mărturisirile dacă nu părăsea centrul? Putea efectua inspecții dacă nu se confrunta nicio dată cu prizonierii? Putea analiza listele cu persoane denunțate? Nu. Ca să nu mai vorbim despre declarațiile smulse după săptămâni de tortură. Se mai știe că acei persecutori reclamau prizonieri care ar fi recunoscut că erau în solda KGB-ului, a CIA sau a vietnamezilor. Cât de simplu era adevărul proletar!

Într-un asemenea sistem, prizonierul nu știa nimic, la fel și torționarul. Nu era vorba de explorarea unei realități, ci de clădirea unei istorii, iar mai apoi, de exterminare. Duch folosea

¹ În traducere, „care menține pacea”, a fost instituția responsabilă cu securitatea și organizarea lagărelor din Cambodgia (n. red.).

termenul „poliție”, care-l apropie de lumea politică și umană: este o minciună.

Duch: „Eu, care voiam să transmit poporului cunoștințele mele, am căzut atât de jos”.

Unul dintre torționarii de la S21 cultivă azi legume. A devenit mediator în satul său. Este consultat pentru certurile de familie sau între vecini. Dar cum să fondezi o pace durabilă când nu exista justiție? Cum să ai în vedere destinul țării tale?

Astăzi merg la Phnom Penh. Nu există trotuare, ci un joc de bitum și dale prăfuite. Dacă te obișnuiești, nu te mai împiedici. Aerul este fierbinte iar zgomotele nu conțin: trec camioane, motocicletele derapează, claxonează. Văd perindându-se chipuri zâmbitoare, băieți în blugi, tinere în fuste deschise la culoare și ai căror papuci mângâie șoseaua. Ceafa mi-e umedă, ca și mâinile și cămașa. Fumez și mă gândesc la ai mei. Mă gândesc la cei patru ani care n-au fost un coșmar: nici vis, nici coșmar, deși mai am și acum coșmaruri. Să zicem că au fost un capitol complicat al vieții mele și că nu aș putea niciodată să iert. Pentru mine, iertarea este ceva foarte intim.

Doar politicienii își arogă dreptul de a grația sau de a ierta în numele tuturor – ceea ce este de neconceput pentru o crimă în masă sau un genocid. Nu cred în reconcilierea prin decret. Și tot ceea ce se aplanează prea repede mă sperie. *Împăcarea sufletului* aduce reconcilierea, nu invers.

Cred în pedagogie mai mult decât în justiție. Cred în lucrarea în timp, în lucrarea timpului. Vreau să înțeleg, să explic, să-mi amintesc – în această ordine strictă.

O mamă a aflat că toți copiii ei au fost executați de Angkar. Nu știe de ce au fost acuzați. Nu știe cum au murit, sau unde le sunt cadavrele. Aceștia sunt copiii *kamtech*. Atunci ea adună pietre, care-i îngreunează mânecile cămășii și manșetele pantalonilor negri. Își face coliere și brățări din pietre. Când se simte pregătită, pornește greoi către fluviu și se scufundă în apa adâncă. Mai întâi îi dispar gleznele, apoi coapsele, nu peste mult și brâul, nu i se mai văd nici umerii. Apa îi acoperă gâtul, bărbia, obrații, dispare gura, apoi fruntea. Înecata își continuă drumul pe fundul fluviului. Povestea mi-a fost spusă de un țăran.

Filmele mele țintesc spre cunoaștere, se bazează toate pe lecturi, pe cugetări, pe munca de cercetare. Dar cred în formă, în culori, în lumini, în cadru, în montaj. Cred în poezie. Este șocantă această cugetare? Nu. Khmerii roșii nu au distrus tot. Iar noi trebuie să învățăm din nou. Tăcerea este cea care rănește. Tăcerea în privința recoltărilor de sânge, a vivisecțiilor, a copiilor asasinați; cea cu privire la violuri: când trăiești în cruzime, până și raporturile sexuale sunt crude.

Astăzi aș dori o carte scrisă într-un limbaj blând. Traversând câmpia din Batdambang, provincia bogată de odinioară unde mi-a fost atât de foame, atât de frică, scrutez peisajul orezăriilor impasibile. Pe marginea drumului, sate sărace, vânzători de apă care-și târăsc papucii, jungla înălțată către cerul alb. Acum sunt antene parabolice, adolescenți cu telefoane. Unde a rămas trecutul? Unde este copilăria? Îmi dau lacrimile și-mi încleștez pumnii.

Dacă unii pot afirma că acele camere de gazare ale naziștilor au fost un „detaliu” al istoriei celui de-al Doilea Război Mondial, atunci orice crimă în masă este susceptibilă, la un

moment dat, să fie considerată un „detaliu” – în Franța sau oriunde altundeva. În Cambodgia, spre exemplu. Deci eu m-am luptat să aflu detaliile mărunte, să verific totul, o dată, de zece ori, de o sută de ori; să nu renunț niciodată la întâlnirea cu un persecutor sau cu un supraviețuitor; să nu renunț niciodată să ascult; să verific organizarea de la S21. Vreau ca adevărul să iasă la iveală și să fie documentat. Dacă niciun detaliu al istoriei nu este contestabil, atunci această crimă în masă nu va fi niciodată un „detaliu”.

Nu accept ca procurorii de la tribunal și echipele lor să arate fotografia unui cadavru umflat, pe un pat de fier, fără să dea și o explicație reală.

Nu accept ca procurorii să difuzeze în incinta tribunalului un „documentar-ficțiune”, nu găsesc un alt nume, în care apar figuranți jucând rolul prizonierilor de la S21 – culcați cu picioarele legate pe pământul din S21... Lipsesc cu adevărat dovezile? Nu. Există zeci de fotografii făcute de „tovarășii” de la S21. Există chiar fotografiile unui suicid; sau ale unui prizonier rănit de glonț la cap pentru că încercase să reziste. Acel om avea să moară și, de altfel, Duch mi-a spus imediat numele lui. Mi-a descris „accidentul”. Ce mărturie!

Un asemenea document trebuie analizat, privit în context. Nu este o dovadă în sine. Conține istorie și constituie o dovadă a ei, dar această istorie nu se oferă. Se caută. În *La politique de la mémoire* (Politica memoriei), Raul Hilberg¹ scria: „Vedeam că, înainte de toate, era un obiect a cărui calitate se recunoștea imediat: originalul, pe care un birocrat l-a avut în mână într-o zi și pe care l-a semnat și parafat. Mai mult, cuvintele de pe

¹ Istoric și politolog american, a scris lucrări despre distrugerea evreilor din Europa (n. red.).

hârtie constituiau, în acest caz, o *acțiune* în sine: realizarea unei funcții. Dacă era vorba de o directivă, acest original semnifica *totalitatea* acțiunilor inițiatorului”.

Nu accept ca procurorul să nu folosească registrele atât de bine ținute de la S21, însemnate cu trei culori, pe care Duch le-a descris cu mândrie în fața camerei mele. Documentele au un sens, vorbesc. Aceste acte ar fi trebuit să fie prezentate acuza-tului, pentru ca el să explice. Găsesc de neînțeles că tribunalul nu l-a chemat pe Nuon Chea să depună mărturie.

Nu accept, în fine, imaginile – pretinse a fi „neutre” – turnate de tehnicienii de la CETC. Nu există neutralitate în acest domeniu. Deci este vorba despre un proces fără imagini pentru un genocid fără imagini. A filma un asemenea proces ar însemna să cunoști cât mai multe, să reflectezi despre politică și despre oamenii care au condus-o, să arunci o privire asupra istoriei. Or, așa ceva nu s-a întâmplat.

În schimb, prezența părții civile a fost importantă, la fel ca și derularea procesului la Phnom Penh – și nu altundeva. Astfel, cambodgienii s-au informat și au urmărit audierile la televizor sau în presă.

Duch lămurește în „Cartea neagră”: trebuie ca victima însăși să creadă în mărturisirea ei. Inventează o mărturisire aproape adevărată. Dacă declarația era mincinoasă, ce legitimitate ar mai fi fost să-l chestioneze? Și, în cazul lui Duch, cât de legitim mai era să trăiești în numele Angkarului? Un sofism îngrozitor! Acest om trăia într-o lume în care confesiunea pe care o accepta devenea realitate – cu prețul a ce chinuri: de aceea nu s-a prăbușit nici azi.

Dacă un prizonier scria într-o declarație că a mințit, dacă revenea asupra unei rețele sau a unui nume pe care-l dăduse, dacă afirma că de această dată va spune adevărul, tortura se

relua până când prizonierul nu-și mai nega propria versiune. Procedura constituia adevărul – chiar dacă era spus din gura unui decăzut.

Rămâne un mister când a decis Duch că el deține „adevărul”. De ce a ales el o versiune și nu alta?

Dacă se cercetează în amănunt unele declarații în versiunile lor succesive, se observă indicii de rezistență – fraze uimitoare, formule care se repetă, clipe de sinceritate: mi-e greu să folosesc acest cuvânt pentru prizonieri dintre care unii fuseseră torturați săptămâni la rând. Mă gândesc la o depoziție care se termina astfel: „Știu că o să mor. Nu mai rezist. Accept moartea. Rămân un fiu al Angkarului. Trăiască Partidul Comunist al Kampuchiei Democratice!”

Khmerii roșii au decimat atroce chinezi, vietnamezi, khmeri de jos (minorități ai khmerilor din sudul Vietnamului). Dar, în majoritatea cazurilor, au ucis un alt eu al lor. Și din acest motiv trebuie susținută mărturia. Chiar persecutorul trebuia să fie convins că participa la o execuție legitimă: cea a unui inamic al poporului. Reiau fraza lui Duch: „Cei arestați erau inamici, nu oameni”.

Mai mulți martori atestă că unii prizonieri intrau la S21 conștienți de ceea ce îi aștepta, pentru că vedeau gărzile, sârma ghimpată, strigau în curte ridicând pumnii: „Trăiască Partidul Comunist al Kampuchiei Democratice!”

Am aflat de curând că unele familii din minoritățile din Nord, înțelegând că sosirea khmerilor roșii însemna sfârșitul lor, au luat calea junglei. Acești țărani nu au mai ieșit din jungla

deasă în care nu se aventurau nici măcar revoluționarii. Au trăit ascunși, uitați de toți. Au învățat să supraviețuiască în sărăcie, în ciuda animalelor sălbatice, a șerpilor, a păianjenilor, în ciuda umezelii. Au cultivat ce au putut, au vânat, au mâncat scoarță de copac, rădăcini, pești. S-au îngrijit, s-au căsătorit, au avut copii. Firește că au trăit fără electricitate, apă potabilă, medici, hârtie, cărți. Fără noi – dacă-mi este permis a spune așa. Când li s-au rupt hainele, și-au făcut altele din frunze și liane.

În 2009, unul dintre acești supraviețuitori s-a aventurat în afara junglei și s-a apropiat de un sat. A fost șocat să descopere că khmerii plecaseră. Atunci și-au părăsit cu toții ascunzătorile.

După ultimele știri, și-au construit case în acel sat și încearcă să se obișnuiască din nou cu lumea noastră. Deloc ușor. Odată cu modernitatea, cu bizareriile, cu frumusețile, cu nebuniile ei, ei trebuie să-și însușească din nou legile, proprietatea, banii. Trăiseră într-o lume aspră, dar egalitară – o perfecțiune în genul lui Rousseau.

Astăzi se îmbolnăvesc frecvent, ei, care au supraviețuit 30 de ani în junglă.

Duch: „Directiva Partidului este un document intitulat *Directia politică constituind strategia revoluționară a Cambodgiei*. A fost oficializat la 30 septembrie 1960”.

Duch: „Nu eram o persoană în afara legii, fiindcă nu exista lege. Urmam calea Partidului. S-a câștigat războiul, aveam să terminăm și cu clasele burgheze și capitaliste, cu acele regimuri. Oamenii erau trimiși în orezării, nu doar burghezii, capitaliștii și alți înalți funcționari, ci și studenții, profesorii, medicii, inginerii... Toți erau trimiși în provincie ca să producă. Scopul revoluției noastre presupunea să limiteze Cambodgia la doar

două clase: muncitori și țărani. Am învățat eu însumi această ideologie în timpul zilei de studiu din 24 iunie 1975”.

Eu: „Dar de ce trebuia să înfometăți oamenii? De ce nu-i îngrijeați? De ce ucideați copiii? Nu aveam un loc în cele două clase? La două luni după victorie, pregăteați oameni care să ucidă nu imperialiști, ci inamicul. Cine era acest inamic?”

Duch își freacă fața, apoi se uită la mine și surâde. Cum să sperî că-și va schimba atitudinea? Se consideră un revoluționar și vrea să intre în istorie cu acest titlu. Există o logică. Pe mai departe, vrea să-și scrie istoria lui, istoria lor – iar acest proces este, pentru ei, istorie.

În prima instanță, apoi în apel, Duch cere public „să fie eliberat”. Judecătorul îl întreabă pe avocatul lui: „Ce solicită clientul dumneavoastră?” Avocatul confirmă: „Eliberarea”. De ce omul acesta, care n-a eliberat pe nimeni din centrul S21, pe care l-a condus cu atâta zel, cerea acum eliberarea? „Îmi dau osteneala. Mă supun disciplinei”, repetă neîncetat. „Soția mea se plânge. Toată ziua sunt cu nasul în dosarele mele. Nu aud copilul plângând.” Un om foarte ocupat, pasionat de munca lui.

Duch a întors foaia. A rupt pactul nostru de sinceritate. După pledoarii a refuzat să se mai vadă cu mine. Poate n-avea chef să vorbim despre cererea lui de eliberare – de neînțeles după toate câte a recunoscut în fața camerei de filmat. Poate nu voia să-i pun din nou întrebări. Totuși, a declarat la tribunal că „ușa lui rămâne deschisă pentru orice victimă care dorește să se vadă cu el” și că „este dispus să spună adevărul tuturor celor care vor să-l asculte”.

Păstrez în minte această frază, dar sunt și atâtea altele: „Unele lucruri treceau dincolo de limita acceptabilului, totuși, le-am făcut”. Deci am recurs la fotografii, la registre, la mărturisiri, la

faimoasa „carte neagră”. Am înaintat dovezi, am confruntat imaginile. Duch are o slăbiciune: nu cunoaște cinematografia. Nu crede în jocul repetițiilor, al confruntărilor, al ecourilor. El nu știe că montajul reprezintă o politică și o morală. Și, în timp, nu există decât un adevăr.

Îmi spune: „Ah, l-am cunoscut pe tatăl dumneavoastră!” O altă minciună: cum l-ar fi putut cunoaște personal? I-am răspuns: „Oprește-te, domnule Duch. Mulți institutori și profesori știau numele tatălui meu”.

Persecutorul nu face liniște. Vorbește, vorbește neîncetat, face adăugări, revine, adaptează, clădește astfel o istorie, deja o legendă, o altă realitate. Se retrage în cuvinte.

Nu l-am urât niciodată pe acest om. Mi se întâmplă chiar să râd când întrece măsura cu minciunile: „Știți, domnule Duch, la acea vreme trăiam în Kampuchia Democratică”. Într-o dimineață m-a întrebat: „Ați făcut studii de psihologie?” Am înțeles că unele dintre întrebările mele semănau cu cele ale psihiatrilor care făceau expertiza pentru tribunal: o franțuzoaică și un cambodgian. Se interesau în special de visele lui. Deci am vorbit din nou despre visele lui și mi-a zis: „Adevărat, visez uneori. Îl văd pe Son Sen. Vine spre mine. Îmi vorbește, dă ordine. Și mereu eu sunt cel care se supune, niciodată invers!” Eu: „Dar era șeful dumneavoastră! Așa se obișnuia... dumneavoastră erați, în orice caz, subalternul lui!” Duch vorbește permanent despre ierarhia lui și despre „tovarășii anchetatori”, acesta fiind modul lui de apărare: el n-a fost decât o rotiță între cei cu putere de decizie politică și executanții de rând. Un șoarece de birou, un visător care se supunea până și în vis.

*

Într-o zi, Son Sen l-a chemat, sunându-l pe linia telefonică securizată. Duch ar fi vrut să meargă la toaletă, dar n-a îndrăznit să-și întreruptă șeful. Insist: „Dar de ce nu i-ați spus?” Duch: „N-am îndrăznit”. Son Sen a continuat să vorbească. Când nu s-a mai putut abține, Duch s-a ușurat pe dalele din birou, continuând să asculte discuția. L-am întrebat: „Este adevărat? V-ați ușurat pe jos?” Duch: „Am crescut în disciplină”. Și adaugă râzând: „Am curățat cu mâna mea”.

Duch se temea de șeful lui și a urinat pe jos ca un copil. Duch își spune povestea râzând. Duch este uman.

Dacă ar fi terorizat astăzi de propriile acțiuni, l-aș înțelege. Dacă ar fi terorizat pentru că n-a salvat pe nimeni, l-aș înțelege iar. El confundă în mod deliberat această teroare de astăzi... cu puterea lui de decizie de atunci (pe care o numește încă, în limbajul Angkarului, „poziția sa fermă”). Dar faptul că nu recunoaște *în detaliu* ceea ce a făcut sau a ordonat să se facă ani la rând îl împiedică să facă parte din comunitatea umană. Rămâne departe de noi. Or, eu vreau ca el să se apropie, ca și cum discuția cu mine i-ar putea oferi o fărâma de omenie. Sunt foarte naiv. O parte din mine a rămas în acei ani.

Am căutat săptămâni la rând o privire, un cuvânt. Aș fi renunțat la filmul meu pentru câteva cuvinte: dar Duch nu s-a apropiat.

Când bei apă din orezării îți trebuie o putere ieșită din comun ca să te mai revolți. Din nefericire, s-a propagat o interpretare: crima împotriva umanității din Cambodgia ar fi fost *specifică*. În parte este explicabilă printr-un soi de erezie legată de budism, de asemenea și printr-o tradiție a violenței țăranilor. Ca și cum acest genocid ar fi fost unul cultural, chiar previzibil.

Cred că este o analiză superficială... care permite eliminarea erorilor intelectuale, a celor morale și strategice. Având în vedere o astfel de abordare ne vine mult mai ușor să trecem peste protectoratul francez; peste angajamentul american cu regimul lui Lon Nol și bombardamentele implacabile; peste slăbiciunea guvernelor succesive; peste ideologia marxistă; peste susținerea primită din partea chinezilor. Lista este lungă! Mai degrabă ne interesăm de variantele budismului decât de universalitatea acestei crime în masă... Fie că se vrea, fie că nu, istoria Cambodgiei ne aparține.

Am fost stupefiat să-l aud pe un istoric explicând, la un post de radio francez, că cei din Cambodgia s-au bătut între ei încă de la construirea Angkorului... Am scris producătorului emisiunii și i-am explicat că astfel de afirmații erau inacceptabile – și cam lapidare, când ai de-a face cu 1,7 milioane de morți. I-am explicat că khmerii nu erau un trib antropofag. Nu mi-a răspuns niciodată. Este cu atât mai regretabil cu cât două extrase din filmul meu „S21”, au fost difuzate în timpul aceleiași emisiuni... Or, eu am refuzat întotdeauna, explicit, ca acest film să fie tăiat în bucăți fără acordul meu: dorința mea nu a fost respectată. Am ajuns în acel punct: confuzia. Sau tăcerea. Tăcere pentru Cambodgia.

În ceea ce mă privește, cred în universalitatea crimei khmerilor roșii, la fel cum khmerii roșii au crezut în universalitatea utopiei lor. Îl citez pe Duch: „Se distrugea lumea veche pentru a construi una nouă. Se dorea fabricarea unei noi concepții despre lume”.

În acești ultimi ani, Parisul a devenit un soi de refugiu: pântecul unei mame. Aici mă distanțez de toate. În același timp, este locul unde am visele cele mai absurde, cele mai violente.

Phnom Penh este diferit. Rămâne orașul copilăriei mele, din care am fost alungat. Nu m-am mai putut întoarce niciodată în casa părintească, ocupată de alții astăzi. Când am revenit în Cambodgia, la începutul anilor 1990, mi-a fost greu să mă acomodez. Călătoream cu un pașaport francez, căci actele mele fuseseră distruse sub khmeri: eram considerat drept un „cambodgian din străinătate” – eram supravegheat, eram considerat chiar chinez sau coreean... Și astăzi chiar, unii mă privesc ciudat, chiar și cei pe care i-am cunoscut înainte de acei teribili ani. Doar tinerii care lucrează cu mine îmi spun afectuos „unchiul Rithy”.

Acum câțiva ani, am propus ca tezele universitare să fie făcute simultan, în franceză și în khmeră, de către istorici francezi și cambodgieni. Ideea mea era simplă: să se elaboreze o părere dublă, interesantă din punct de vedere istoric ... și necesar, să se fondeze, puțin câte puțin, o veritabilă școală de istorie cambodgiană.

Temele sunt nenumărate: foametea și independența alimentară, discursurile lui Pol Pot, sursele limbajului Angkarului, deplasarea conducătorilor khmeri roșii în Franța, procesul dezumanizării, M13. Dar, de asemenea, analizarea revoluției khmère de către presa franceză, în special în anii 1975–1976, evocarea sau analiza acestei „experiențe” de către unii intelectuali. Sau, mai simplu: alimentația sub regimul khmerilor roșii, vestimentația, medicamentele revoluționare, misterul arhivelor Angkarului. Rămân multe de descoperit, multe.

La S21, în fiecare după-amiază, Duch făcea o pauză. Din cauza angoasei? Din cauza excesului de bătaie? Se numărau cadavrele? Sau, pur și simplu, din cauza muncii excesive? Vărsa

un pic de lapte de cocos într-un pahar de Cointreau¹. Îl văd în biroul lui, în fața unui teanc de dosare, sau sprijinit de zid, cu ochii mijiți, în picioare, lângă fereastră, sau pe o terasă. Strigătele nu au încetat de dimineață. La câteva case depărtare este executat un om.

Îi arăt lui Duch numeroase fotografii. Înțelege imediat: sunt chipuri ale celor de la S21, fotografiați la sosirea la centru, înainte de a fi loviți și torturați. Femeile, copiii, bărbații: tuturor le era frică. Poate că nu știau ce-i așteaptă, dar par triști și îngândurați. Sunt deja altundeva. Duch mă întreabă de ce-i arăt mereu fotografii: „La ce folosește?” Are un anumit ton al vocii. Îi răspund: „Dar...vă ascultă. Koy Thorn este acolo, Bophana e acolo, la fel și Taing Siv Leang. În ceea ce mă privește, vă ascult în numele lor”. Este nevoie de o asemenea simplitate în fața imensității crimei.

Vizibil deranjat, Duch mă întreabă: „Pot să aduc Biblia? Știu că nu suntem de acord, dar aș vrea s-o am lângă mine”. I-o retez: „Biblia nu vă va ajuta. Ar trebui s-o lăsați la o parte”. A doua zi, a pus cartea pe masă, la dreapta lui: o pavăză împotriva fețelor.

Celebrele instantanee făcute la S21 de către fotografii regimului, prezenți la fața locului ani de zile, deci conștienți de crimele în derulare, au fost expuse în străinătate. Fără o explicație reală. Oferind sentimentul unei opere de artă, a unei lucrări organizate, toate acele fețe sumbre, unele lângă altele, sunt însăși umanitatea. Sunt printre noi. Ne privesc. Așa este,

¹ Lichior fin, obținut din coji de portocale, care poate fi băut ca aperitiv sau după masă (n. red.).

fără îndoială, la S21 din zilele noastre, loc al memoriei și al meditației: dar nu se întâmplă la fel și într-un muzeu mare, dacă statutul și istoria lor nu sunt explicate. Urâtenia frumuseții.

Ang Saroeun, un fotograf al khmerilor roșii, a fost trimis „pe front” pentru a fotografia digurile în construcție. Și-a ațintit obiectivul către oamenii înfomețați, i-a focalizat. Atunci a fost arestat și trimis la S21, unde a fost torturat, apoi executat.

Îi pun întrebări lui Nhiem Ein, unul dintre fotografiile de la S21, care a văzut perindându-se prin fața obiectivului său mii de prizonieri sortiți torturii și morții: „Cum trebuia să fie o fotografie bună?” Răspunde: „Pupilele trebuiau să fie clare”. Ezit: Dar pentru ce?” Mă privește fix: „Ca să poată fi găsiți dacă fugeau...”

Duch l-a chemat pe Srieng, un alt fotograf de la centru, și i-a cerut să fotografieze Luna, pentru el, apoi o execuție, apoi pe soția și pe copiii lui.

Srieng a fotografiat și foametea, în timpul unei deplasări în provincie. I-a arătat imaginile copiilor înfomețați lui Duch, care n-a zis nimic. Îngrozit, Srieng a distrus filmele și fotografiile.

Duch vorbește despre tovarășii săi de închisoare. Își vorbeau, se plimbau împreună. Ieng Sary i-a trimis un platou cu fructe lui Nuon Chea. Ba chiar, menționează Duch: „Lui Nuon Chea îi plăcea să spună glume”.

Avocatul francez al lui Duch i-a oferit o antologie de poezii: *Ô ma mémoire – La poésie, ma nécessité*. Poeme franceze, engleze, germane. În introducere, Stéphane Hessel, care a supraviețuit lagărului de la Buchenwald și din Dora și a fost cât pe ce să fie spânzurat, explică cât l-au ajutat aceste poeme.

Îl filmez pe Duch citind, dar nu mă simt în largul meu. Ezit în fața acestei cărți frumoase aflate în asemenea mâini. Călăul s-a transformat în victimă? Acesta să fie drumul către umanitate? Sau o regie de-a lui Duch?

El declară că s-a convertit la creștinism. Biserica a dărâmat zidul Berlinului, îmi spune cu convingere. Ioan Paul al II-lea a învins comunismul. Duch: „Comunismul m-a trădat, deci este firesc să mă întorc spre creștinism”.

S-a botezat într-un râu, dar sub un nume fals.

Duch citește din Biblie în fiecare zi. Pare să mediteze, primește regulat vizita pastorilor evanghelici. Dacă Iisus l-a iertat de pe cruce pe hoț, și el aflat pe cruce, ce ar putea face pentru Duch, care a recunoscut totul și mai vrea să se și ispășească? Ochii lui Duch alunecă spre cer având acest aer vinovat, dar glorios și salvator: „Îi ofer inima mea sfâșiată, canonul meu”. Și: „Mi-asum întreaga responsabilitate pentru S21”. Mi-amintesc ce mi-a spus într-o zi: „Subalternii mei erau carnea și sângele meu”, ca și cum vorbele sale stăteau sub semnul mântuirii. Ca și cum, simțind suferința pe care a provocat-o și pe cea a lumii în general, ai porni pe calea mântuirii, la dreapta Tatălui, și nu pe calea crimei.

Eu: De ce nu v-a deschis Dumnezeu ochii când vă îndeplinați oribila misiune?

Duch: Lăsați-l pe Dumnezeu la o parte. Și nu luați în derâdere religia.

Nu cred să fi scris că Kampuchia Democratică și-a păstrat sediul la ONU până în 1991, nici că Pol Pot a murit în junglă în 1998. În junglă și în patul lui. Și pare atât de greu să-i judeci cu luciditate pe cinci dintre marii conducători, astăzi încarcerați la Phnom Penh. Franța n-a putut stabili cu exactitate ceea ce

s-a întâmplat chiar în incinta ambasadei sale, în aprilie 1975, și de ce i-a predat khmerilor roșii pe înalții demnitari cambodgieni condamnați la moarte. Cât despre Statele Unite ale Americii și China, vor vorbi oare despre legăturile pe care le-au păstrat atâta vreme cu criminalii?

„În mai, 1980, CIA publica un «raport demografic» despre Cambodgia, afirmând că nu existase *nicio* execuție în cursul ultimilor ani ai regimului lui Pol Pot (în 1977–1978 fuseseră executate aproximativ o jumătate de milion de persoane).” Am găsit aceste rânduri teribile în *Le génocide au Cambodge, 1975–1979. Race, idéologie et pouvoir*. Autorul, Ben Kiernan, profesor la universitatea din Yale, este fondatorul remarcabilului Program internațional despre genocidul din Cambodgia.

Citesc textele lui Charlotte Delbo despre deportare, mărește în simplitatea lor. Iată ultimele rânduri din *Mesure de nos jours* (al treilea volum din *Auschwitz et après*):

*Un om care moare pentru un altul,
asta se cere
nu spune asta, Cerșetorul,
n-o mai spune.*

Aș fi vrut s-o cunosc, s-o filmez, să-i fac un portret. Cred că prezența ei m-ar fi încurajat. Știu că purta pe încheietura mâinii matricola 31661, că a trăit la Auschwitz și la Ravensbrück. Dar am sosit prea târziu: a murit în 1985.

Într-o zi, Duch mi-a șoptit: „Dumnezeu spune că tribunalul este treaba oamenilor. Să facă oamenii ce vor cu carnea și cu sângele meu. Sufletul mi l-a recunoscut deja Dumnezeu”. Ochii

îi erau înălțați către cer. Am văzut în el tânărul care a fost, la liceul Sisowath și în junglă. Când camera mea s-a întors, vocea îi devenise blândă: ucigașul este mereu aproape.

Jacques Lacan¹: „Lumea este un infern pentru omul care nu crede în diavol”. Duch nu este nici diavol, nici sfânt. Dar, chiar dacă ar fi om, pe deplin om, asta nu-i știrbește din unicitate. Dimpotrivă. Este acest om și nu poate fi un altul – așa cum un altul nu poate fi el.

După plecarea khmerilor roșii din Phnom Penh, casa noastră mare a fost fotografiată. Mi s-a arătat de curând această imagine, goală, enigmatică. Această locuință înaltă, neterminată a însemnat copilăria mea. În curte aveam găini și rațe. Fratele meu se ocupa de ogradă și mama, de grădina din spatele casei. Aveam mentă, ardei iute, mango, roșii, roiniță. Mama făcea saramură, usca peștele.

Păstrez amintirea după-amiezilor lungi pe care le petreceam alături de ea în bucătărie ca să ne pregătim pentru sărbătoarea morților. Cratițele erau stivuite pe polițe. O oală mare fierbea înăbușit. Aveam și porc tăiat, ouă în caramel, pui fierți agățați pe vergele de bambus, prăjituri din orez umplute cu banane. Verii noștri de la țară aduceau așa numitele mere-de-scorțișoară (*pommes-cannelles*) și fructe de arbore-de-pâine. Erau atâtea încât nu știam ce să facem cu ele. Profitam de ce aveam în cămara noastră de lemn. Râdeam.

Am ajuns la sfârșitul acestei cărți: am povestit multe. Am văzut chipul alor mei. Am vorbit despre un om cu un destin

¹ Psihanalist și psihiatru francez, a avut contribuții remarcabile în psihanaliză, filosofie și teoria literară (n. red.).

unic. Tribunalul l-a condamnat la o pedeapsă foarte relativă. Dacă ar fi fost un revoluționar și un om curajos, ar fi spus adevărul. Nu justiția trebuie să-l scoată la iveală – justiția nu deține adevărul – ci Duch însuși. Să spună adevărul, apoi să moară, asta înseamnă să facă un pas spre umanitate.

Duch își are locul lui. Nimeni nu i-l poate lua.

Am povestit despre lumea de altădată pentru ca latura sa întunecată să nu se mai întoarcă, pentru ca ea să rămână în amintiri și în cărți, în carnea supraviețuitorilor, în monumentele închinatelor celor dispăruți. Am înfruntat această istorie pornind de la ideea că omul nu este rău în esență. Răul nu este nou, nici binele, dar, am scris deja, există o banalitate a binelui și o platitudine a sa.

Cât despre partea bună, copilăria, râsul surorilor mele, tăcerea tatei, zbenguierile nepoților mei, curajul și bunătatea mamei, despre chipurile de piatră, despre ideile de justiție, de libertate, de egalitate, despre dorința de cunoaștere, despre educație, ea nu poate fi ștearsă. Nu reprezintă un timp trecut, ci un efort și un rezultat: lumea umană.

Bibliografie

- Pour Marx*, Louis Althusser, La Découverte, 2005.
- L'espèce humaine*, Robert Antelme, Gallimard, „Tel”, 1979.
- Les origines du totalitarisme*, Gallimard, „Quarto”, 2002.
- Eichmann à Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal*, Hannah Arendt, Gallimard, „Folio histoire”, 1991.
- La crainte des masses: politique et philosophie avant et après Marx*, Etienne Balibar, Galilée, 1997.
- A history of Cambodia*, a patra ediție, David Chandler, Westview Press, 2007.
- S21 ou le crime impuni des Khmers rouges*, David Chandler, Autrement, „Frontières”, 2002.
- After the cataclysm. Postwar Indochina & the reconstruction of imperial ideology* (the political economy of human rights: volumul II), Noam Chomsky și Edward S. Herman, Spokesman Books, 1980.
- La vérité par l'image. De Nuremberg au procès Milosevic*, Christian Delage, Denoël, „Médiations”, 2006.
- Auschwitz et après* (I, II și III), Charlotte Delbo, Editions de Minuit, 1970 și 1995.
- Le procès des Khmers rouges. Trente ans d'enquête sur le génocide cambodgien*, Francis Deron, Gallimard, „La suite des temps”, 2009.

- Penser la Révolution française*, François Furet, Gallimard, „Folio histoire”, 1985.
- Les chuchoteurs. Vivre et survivre sous Staline*, Orlando Figes, Denoël, „Médiations”, 2009.
- Dans le nu de la vie. Récits des marais rwandais*, Jean Hatzfeld, Seuil, „Fictions & Cie”, 2000.
- Une saison de machettes*, Jean Hatzfeld, Seuil, „Fictions & Cie”, 2003.
- Ô ma mémoire – La poésie, ma nécessité*, Stéphane Hessel, Seuil, 2006.
- La destruction des juifs d'Europe*, Raul Hilberg, ediție nouă îmbunătățită și completă, Gallimard, Folio, 2006.
- La politique de la mémoire*, Raul Hilberg, Gallimard, „Arcade”, 1996.
- Le dictionnaire des Khmers rouges*, Solomon Kane, Aux lieux d'être, 2007.
- Le génocide au Cambodge, 1975–1979. Race, idéologie et histoire*, Ben Kiernan, Gallimard, „NRF essais”, 1998.
- LTI. La langue du IIIe Reich*, Victor Klemperer, Pocket, „Agora”, 2003.
- Le lièvre de Patagonie*, Claude Lanzmann, Gallimard, 2009.
- Si c'est un homme*, Primo Levi, Robert Laffont, „Pavillons”, 1999.
- Le système périodique*, Primo Levi, Livre de Poche, „Biblio”, 2003.
- La trêve*, Primo Levi, Grasset, „Les Cahiers rouges”, 2002.
- Le „petit livre rouge” de Pol Pot ou les Paroles de l'Angkar entendues dans le Cambodge des Khmers rouges du 17 avril 1975 au 7 janvier 1979*, Henri Locard, L'Harmattan, 1996.
- Soumission à l'autorité*, Stanley Milgram, Calmann-Lévy, 1990.

- Dans l'enfer de Tuol Sleng. L'inquisition khmère rouge en mots et en tableaux*, Vann Nath, Calmann-Lévy, 2008.
- Cambodge année zéro*, François Ponchaud, Julliard, 1979, apoi Kailash, „Civilisations & société”, 1998.
- Paroles*, Jacques Prévert, Gallimard, „Folioplus classiques”, 2004.
- Au fond des ténèbres. Un bourreau parle: Franz Stangl, commandant de Treblinka*, Gitta Sereny, Denoël, „Médiations”, 2007.
- Pol Pot, Anatomie d'un cauchemar*, Philip Short, Denoël, „Grand Public”, 2007.
- Le roi s'enfuit. Varennes et l'origine de la Terreur*, Timothy Tackett, La Découverte, 2007.
- Face à l'extrême*, Tzvetan Todorov, Seuil, „La couleur des idées”, 1991.
- Les exécuteurs. Des hommes normaux aux meurtriers de masse*, Harald Welzer, Gallimard, „NRF essais”, 2007.
- La nuit*, Elie Wiesel, Editions de Minuit, „Double”, 2007.

La 30 de ani de la sfârșitul regimului lui Pol Pot, care a lăsat în urmă 1,7 milioane de morți, Rithy Panh a ajuns un cineast renumit. A luat hotărârea să-i pună o serie de întrebări unuia dintre responsabilii pentru acest genocid: Duch, care nu era nici un om banal, nici un demon, ci un organizator educat, un călău care vorbea, mințea, explica, își țesea legenda. *Eliminarea* este povestea acestei confruntări ieșite din comun. O lucrare extraordinară despre istorie, despre rău, scrisă în spiritul cărții lui Primo Levi, *Mai este oare acesta un om?*, și a *Noapții* lui Elie Wiesel.

„Cineastul franco-cambodgian Rithy Panh oferă o mărturie excepțională despre cum a reușit să supraviețuiască genocidului orchestrat de khmerii roșii, în perioada anilor 1975–1979.”

— *LE FIGARO*

„Valoarea cărții de față stă în detaliile folosite de Rithy Panh pentru a descrie nebunia din acei ani, când khmerii roșii au luptat să distrugă orice urmă de umanitate... o relatare dură despre genocidul din Cambodgia, o contribuție la istoria acelei perioade. Este, de asemenea, o analiză a naturii răului, atât din perspectiva victimei, cât și din cea a criminalului.”

— *WALL STREET JOURNAL*

„Mai mult decât oricare altă carte, *Eliminarea* ne reamintește de ce este crucial să studiem istoria, de ce educația ar trebui să fie prioritatea unei națiuni și de ce nimic nu este mai important decât cultura și arta.”

ISBN: 978-973-135-809-3

www.grupulcorint.ro